

PRIVREMENO RADNIČKO ZAKONODAVSTVO U JUGOSLAVIJI (od kraja prvog svetskog rata do donošenja Vidovdanskog ustava)

Pod privremenim radničkim zakonodavstvom podrazumevamo ono zakonodavstvo koje je bilo u upotrebi u jugoslovenskim zemljama od završetka prvog svetskog rata do usvajanja Vidovdanskog ustava 28. juna 1921. godine. To je period kada su osiguranje i zaštita radnika zakonski bili parcijalno regulisani nasleđenim pravnim normama donetim pre rata i u toku rata, zatim posleratnim zakonskim propisima pojedinih pokrajinskih vlada i nižih organa vlasti i, na kraju, zakonskim odredbama centralne vlade Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, koje su važile za celu zemlju. Razdoblje privremenog radničkog zakonodavstva u najvećoj meri se poklapa (do kraja 1920, tj. do Obznane) sa postojanjem jakog revolucionarnog radničkog pokreta u zemlji i uopšte sa postojanjem revolucionarne situacije u svetu, što je dalo snažan pečat celokupnom radničkom zakonodavstvu. Zbog svega toga period privremenog radničkog zakonodavstva je jako specifičan, kompleksan i predstavlja posebnu celinu, zbog čega ga posebno i obrađujemo.

I. NASLEĐENO RADNIČKO ZAKONODAVSTVO U JUGOSLOVENSKIM ZEMLJAMA KRAJEM PRVOG SVETSKOG RATA

U okviru novostvorene Kraljevine SHS ušlo je šest administrativno-teritorijalnih i pravnih područja, koja su do kraja prvog svetskog rata u manjoj ili većoj meri imala različito zakonski regulisanu zaštitu i osiguranje radnika. Iako su uskoro po završetku rata ulagani napor da se ujednači nasleđeno radničko zakonodavstvo, izvesni delovi tih zakona su zadržani na snazi sve do tridesetih godina. Upravo zbog toga je i potrebno da se sa njime bliže upoznamo, jer ćemo na taj način, na jednoj strani, ustanoviti na kojem su nivou bili zaštita i osiguranje radnika u pojedinim jugoslovenskim zemljama krajem prvog svetskog rata, a, na drugoj strani, moći ćemo lakše pratiti koliko je to zakonodavstvo u kasnijem periodu preuzimano u novoj državi, pogoršavano ili poboljšavano u praksi. Međutim, pri izlaganju nećemo ulaziti mnogo u detalje i analize, a naročito se nećemo zadržavati na onim zakonskim odredbama koje su imale manji praktični značaj ili su kratko ostale u upotrebi. Nećemo tretirati ni probleme nastanka tih zakonskih odredaba, njihovu genezu, niti ćemo ih ocenjivati jer sve to prevazilazi okvire ovog rada. Glavnu pažnju ćemo pokloniti onom što je bilo bitno u tim zakonima i dugo ostalo na snazi, tj. nastojaćemo da utvrdimo faktičko stanje i u pogledu postojanja određenih zakonskih propisa i u pogledu njihove praktične

primene. Usput ćemo ukazati na literaturu (uglavnom siromašnu) koja se bavi ovom problematikom.

Iako su zakonske norme kojima je posebno regulisan opšti položaj radnika (njihova prava i obaveze na radnom mestu i van njega i njihovo osiguranje) imale među sobom izvesne sličnosti pa i podudarnosti u nekim pokrajinama, među njima je postojala i izvesna razlika. Sličnosti su postojale uglavnom u pokrajinama koje su do kraja prvog svetskog rata bile u sastavu Austro-Ugarske, što je i razumljivo, jer su sve te norme imale isti izvor i uzor. Na sasvim drugi način i na drugoj osnovi bila je regulisana ta materija u Srbiji. Da bismo postigli cilj koji smo sebi napred odredili i da bismo lakše uočili sličnosti i razlike u radničkom zakonodavstvu pojedinih jugoslovenskih pokrajina do kraja prvog svetskog rata, mi ćemo svoje izlaganje raščlaniti po pojedinim pokrajinama (ili grupama pokrajina), zavisno od sadržaja, odnosno od razlika i sličnosti koje su postojale u tom zakonodavstvu.

1. Radničko zakonodavstvo u Sloveniji i Dalmaciji do kraja prvog svetskog rata

Slovenija (bez dela Međimurja i Prekomurja, koji danas ulaze u njen sastav) i Dalmacija bile su prve jugoslovenske zemlje koje su, kao sastavni delovi Austrije, dobile izvesne forme radničkog zakonodavstva. Ovde su već sredinom XIX. veka postojali zakonski akti kojima je unekoliko regulisan položaj pojedinih vrsta radnika (npr. šumskih radnika 1852, rudara 1854, trgovačkih pomoćnika 1862), a 1859. donet je *Opšti obrtni red*, koji, između ostalog, reguliše odnose pomoćnog osoblja u zanatskim radnjama i industriji sa poslodavcima. Nijedan od tih zakona nije ostao dugo u upotrebi u prvobitnom obliku, već su svi menjani i novelirani (tako je *Opšti obrtni red* menjan 1883, 1885. i 1907. godine, a naročito poglavlje o pomoćnom osoblju). Za Austriju je karakteristično da nije posedovala celovito zaštitno radničko zakonodavstvo, već je pojedinačnim zakonskim aktima regulisala odnose samo u jednoj privrednoj grani i samo jedan deo tih odnosa (npr. radno vreme).¹ Međutim, mi se u izlaganju nećemo zadržavati na utvrđivanju kada, kako i zašto su se pojedini zakoni menjali, već ćemo nastojati samo da u opštim crtama ustanovimo stvarno stanje radničkog zakonodavstva u Sloveniji i Dalmaciji pred rat.

Budući da su radnici u raznim privrednim granama radili u različitim uslovima, to je zakonodavac na prvom mestu nastojao da razgraniči granu privređivanja. Tako je za industrijsko preduzeće smatrano ono preduzeće u čijim je zatvorenim prostorijama na mašinama radilo više od 20 radnika, a vlasnik ili preduzimač nije bio lično zaposlen u fabrici (za mašinom). Zakon je obavezivao vlasnika radnje ili preduzeća da održava radne prostorije i mašine u takvom stanju da one ne budu opasne za zdravlje i život zaposlenih. Radno vreme i odmor bili su tako raznovrsno i sa tako mnogo izuzetaka regulisani, da je teško utvrditi ono zajedničko. U načelu, radno vreme u industrijskim preduzećima trajalo je 11 časova, ali ako je preduzeće radilo neprekidno 24 časa, onda je dozvoljavano 12-časovno radno vreme. Uz to, sva-

¹ Više o ovome vidi: France Kresal, »Pregled razvoja delavsko zaštitne zakonodaje in ustanov delavske zaštite v Sloveniji med obema vojnama«, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 1—2/1968—1969, 108—110.

ki poslodavac je mogao tri puta u mesecu da produži radno vreme po 3 sata, a u slučaju kakve elementarne nepogode mogla je obrtna vlast da dopusti produžavanje rada za dva sata svakog dana u roku od tri nedelje. U zanatskim i trgovačkim radnjama radno vreme nije bilo posebno određeno. Zakonska materija kojom je regulisan rad dece, omladine i žena vrlo je komplikovana i takođe puna izuzetaka. Tako je zakon zabranjivao uposlenje u industriji osoba mlađih od 14 godina. Mlađi pomoćni radnici između 14 i 16 godina mogli su da obavljaju samo lakše poslove koji neće štetiti njihovom zdravlju i telesnom razvoju. Mlađim radnicima i ženama zabranjen je noćni rad (opet sa izuzecima). Kako je rad u trgovini i zanatima smatran lakšim, to je starosna granica za prijem na posao ovde bila spuštена na 12 godina, pod uslovom da rad nije škodljiv za zdravlje i telesni razvoj i da ne ometa školovanje mlađih radnika. Njihovo radno vreme nije smelo biti duže od 8 časova. Odmor nedeljom i praznicima morao je da traje neprekidno najmanje 24 sata. Vlasnik preduzeća je bio dužan da omogući mlađim pomoćnim radnicima i šegrtima do 18 godine pohađanje obrtne večernje nedeljne škole.¹

Zakon je određivao da se isplaćivanje zaposlenih vrši svake nedelje u gotovom novcu. Otkazni rok je obostrano iznosio 14 dana. Međutim, zakonodavac je predvideo veliki broj slučajeva kada je poslodavac mogao dati radniku i trenutni otkaz. S druge strane, bili su predviđeni slučajevi kada je i radnik imao pravo da napusti preduzeće pre ugovorenog roka. Ako se jedna strana ne bi držala odredaba zakona o otkaznom roku, mogla je biti osuđena da nadoknađi nastalu štetu drugoj strani i da bude pozvana na krivičnu odgovornost. Ta odredba je naročito zloupotrebljavana u radničkim štrajkovima. Svaki vlasnik preduzeća je bio dužan da vodi knjigu zaposlenih u koju je unošен veliki broj raznovrsnih podataka. U svakom industrijskom preduzeću je morao da bude istaknut na vidnom mestu radni red, koji je obuhvatao sve zakonske odredbe važeće za zaposlene u tom preduzeću. Svi pomoćni radnici su morali posedovati radne knjižice, a trgovački nameštenici overeno svedočanstvo prethodnog poslodavca. Knjižice su davale opštinske vlasti radnikovog prebivališta i u njih su pored ličnih podataka upisivani podaci o školskim i radnim kvalifikacijama i ocene njihovih sposobnosti i znanja. Sporove između poslodavaca i radnika sudili su obrtnički sudovi ili pak sreski sudovi, ako prvih nije bilo u mestu.²

Po zakonu iz 1883. (dopunjenom naredbom 1911) zaštitu radnika nadzirala su obrtna nadzorništva. Njihova sedišta su bila u Ljubljani (za Kranjsku), Celovcu (za Korušku), Gracu (za Štajersku, koja je između ostalog, obuhvatala: Maribor, Celje i Ptuj sa okolinom) i Zadru (za Dalmaciju). U delokrug obrtnih nadzorništava spadala su sva preduzeća bez obzira na njihovu veličinu i značaj, a kontrolisano je izvršavanje propisa o zaštiti radnika, naročito onih koji se odnose na čuvanje zdravlja i života radnika u radionicama i stanovima, zatim propisa o uposlenju radništva, radnom vremenu, odmoru, radnom redu, isplati radnika, stručnom obrazovanju mlađih radnika i drugo. Obrtni nadzornici su imali široka ovlašćenja i mogli su pregledati u svako doba preduzeća, radionice i stanove, saslušavati vlasnike, poslovođe i radnike. Svaki pokušaj ometanja poslovanja obrtnog nadzornika bio je strogo kažnjiv. Uz to, obrtni nadzornici su posredovali između nadzornih poslodavaca i radnika

¹ Isto, 111, 116—118; Ilija Perić, *Jugoslovensko socijalno zakonodavstvo*, Beograd 1931, 127—128.

² F. Kresal, »Pregled razvoja delavsko zaštitne zakonodaje ...«, 111—114.

u svim sporovima i vodili evidenciju o štrajkovima i sporovima. Oni su učestvovali pri rešavanju o dozvoli gradnje i upotrebe radionica i tom prilikom obrtnim nadležstvima davali mišljenja i uputstva o obezbeđenju radništva.¹

Začeci modernog osiguranja radnika u Sloveniji i Dalmaciji datiraju od sredine XIX. veka. I kao što je zaštitno radničko zakonodavstvo bilo rasparčano i nepotpuno, pa zbog toga često menjano i dopunjavano, tako je bilo i sa osiguranjem.

Prvi su u Sloveniji i Dalmaciji bili osigurani rudari. Rudarskim zakonom iz 1858. uvedeno je obavezno osiguranje rudara i topioničarskih radnika u slučaju bolesti. Kasnije je uvedeno osiguranje tih radnika u nesrećnim slučajevima i penziono osiguranje. Osiguranje u bolesti vršile su bratimske blagajne (bratovske skladnice). Osiguranje od nesrećnih slučajeva sprovedeno je odvojeno i padalo je na teret vlasnika rudnika, odnosno topionica.²

Obavezno osiguranje zanatskih, trgovačkih i industrijskih radnika u nesrećnim slučajevima i u bolesti uvedeno je zakonima tek 1887. i 1888. godine. Te dve vrste osiguranja bile su potpuno odvojene i obavljane su posebno. Osiguranje od bolesti vršeno je preko više vrsta (sreskih, poslovnih, združnih, građanskih i društvenih) samostalnih blagajni. Svako preduzeće koje je zapošljavalo više od 100 radnika moglo je da formira samostalnu bolesničku blagajnu. Te institucije su u svom poslovanju bile tako reći potpuno nezavisne. Inače, bile su učlanjene u saveze bolesničkih blagajni čija su se sedišta nalazila u Trstu (za Dalmaciju, Kranjsku i Primorsku) i Gracu (za Korušku i Stajersku). Dve trećine sredstava za bolesničko osiguranje davali su sami radnici, s tim da taj ulog ne sme preći 3% radnikove zarade, a ostalu trećinu su uplaćivali poslodavci. U slučaju bolesti radnika blagajne su im isplaćivale novčanu nadoknadu (potporu) u visini od 60% prosečne zarade (do 5 kruna na dan) u trajanju najviše do 20 nedelja. Rodilje su također primale 60% od prosečne zarade u toku 4 nedelje po porođaju. Osiguranci su imali pravo na zdravstveno obezbeđenje, rođiljsku pomoć, lekove i bolničko lečenje. Lečenje u bolnicama je ograničavano na mesec dana, a troškovi lečenja nisu smeli preći sumu koju bi osiguranik primio da se leči kod kuće. To pak znači da je svaki osiguranik morao da dotira iz sopstvenih izvora svoje bolničko lečenje. U slučaju smrti osiguranika njegova porodica je dobijala posmrtninu u visini od 20 prosečnih nadnica. Osnova za izračunavanje nadoknade bila je takozvana prosečna zarada, koja nije bila zavisna od stvarne zarade svakog osiguranika, već od njegovog uvršćenja u odgovarajući nadnični razred, za koji je bila odlučujuća radnikova kvalifikacija. Blagajne su imale 5 nadničnih razreda, koji su uglavnom odgovarali stvarnim radničkim zaradama na određenom području.³

Obaveznim osiguranjem u nesrećnim slučajevima bile su obuhvaćene sve vrste industrijskih, zanatskih, trgovačkih, železničkih i rudarskih radnika (a od 1913. i mornari). Organizovano je bilo po privrednim granama, a centri

¹ Izveštaj inspekcije rada Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca o njenom poslovanju u g. 1920, Beograd 1921, 6—7. (U daljem tekstu: *Izveštaj inspekcije rada Kraljevine SHS za 1920*).

² France Kresal, »Začetki in razvoj delavskoga zavarovanja v Sloveniji med obema vojnima«, *Zgodovinski časopis*, 3—4/1970, 213.

³ Isto, 216—217; Radovan Matjačić, »Socijalno osiguranje u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca«, *Socijalni preporodaj*, br. 1, januar 1921, 4—5; I. Perić, *Jugoslovensko socijalno zakonodavstvo*, 155—156.

osiguranja su se nalazili u Trstu i Gracu. Centrala osiguranja u nesrećnim slučajevima za železničare nalazila se od početka u Beču, a za rudare tek od 1914. takođe u Beču. Troškovi te vrste osiguranja u celini su padali na teret poslodavaca, a ubirale su ih osiguravajuće institucije u vidu premija.⁷

U Austro-Ugarskoj nije bilo uvedeno obavezno osiguranje u slučaju iznemoglosti, starosti i smrti. Penziono osiguranje su imali samo rudari u okviru bratimskih kasa od 1854. u potpuno nedovoljnom minimalnom iznosu (200 kruna na godinu). Slično osiguranje su imali železničari od 1844. godine. Najpunije penziono osiguranje (u iznemoglosti, starosti i smrti) u Sloveniji i Dalmaciji imali su privatni nameštenici (činovnici) na osnovu zakona iz decembra 1906. Visina penzije je zavisila od platnog razreda osiguranih i dužine njegovog radnog staža (odnosno dužine ulaganja) i mogla je da dostigne najviše 75% od osigurane sume. Udovice osiguranika su mogle da dobiju 50%, a deca 10% od te sume. Prinose za penziono osiguranje plaćali su poslodavci po 1/2 ili 1/3 (zavisno od platnog razreda osiguranika) i sami činovnici. Osiguranje je obavljao Centralni zavod u Beču preko pokrajinskih ureda u Trstu i Gracu i velikog broja mesnih osiguravajućih institucija. Potrebno je istaći da su sve pomenute vrste osiguranja često menjane i dopunjavane, tako da ih je teško pratiti u kontinuitetu. Također treba naglasiti da su i zaštita i osiguranje radnika i nameštenika u Sloveniji i Dalmaciji prilično dosledno sprovedeni kroz čitav niz godina, te je radničko zakonodavstvo bilo uhodano i s obzirom na radnike i poslodavce i s obzirom na činovnički aparat, nadzornike, političke i sudske vlasti.⁸

2. Radničko zakonodavstvo u Banatu, Bačkoj i Baranji, Hrvatskoj i Slavoniji i Bosni i Hercegovini do kraja prvog svetskog rata

Banat, Bačka, Baranja (BBB), Prekomurje i Međimurje bili su do kraja prvog svetskog rata sastavni deo Mađarske, a to znači da su za te oblasti važili svi mađarski zakoni, uključujući tu i one koji su se odnosili na radnike. Na drugoj strani Hrvatska i Slavonija (sa Sremom) imale su autonoman položaj u okviru Mađarske, ali su zaštita i osiguranje radnika ovde bili sprovedeni jedinstvenim zakonom. Tako je zaštita radnika izvršena Zakonskim člankom XVII. iz 1884. godine (*Ugarsko-hrvatski obrtni zakon*), Zakonskim člankom XIV. iz 1891. uvedeno je obavezno osiguranje radnika u bolesti, a Zakonskim člankom XIX. iz 1907. izmenjeno je i prošireno osiguranje u bolesti i uvedeno osiguranje u nesrećnim slučajevima. S obzirom na autonomni položaj Hrvatske i Slavonije, postojale su nebitne razlike u detaljima u sprovođenju pomenutih zakona u Mađarskoj i Hrvatskoj (omogućavale su ih provedbene naredbe hrvatskog bana i statuti osiguravajućih institucija), ali su te razlike toliko neznatne da se sve pobrojane oblasti u tom periodu mogu smatrati jedinstvenim pravnim područjem. Razlika je postojala samo u tome što je u Mađarskoj (a time i u BBB) 1900. godine uvedeno izvesno osiguranje poljoprivrednih radnika, čega u Hrvatskoj nikada nije bilo. U Bosni i Hercegovini nije bilo posebnog zakona koji bi regulisao zaštitu radnika, već je Zemaljska vlada te pokrajine 1909. izdala naredbu o vršenju obrta i o ure-

⁷ Isto.

⁸ Isto.

denju odnošaja između poslodavaca i radnika koje su odgovarale *Ugarsko-hrvatskom obrtnom zakonu*.

Upoređivanjem zakonskih odredaba o zaštiti i osiguranju radnika, na jednoj strani u Sloveniji i Dalmaciji, a na drugoj u Mađarskoj, Hrvatskoj i Bosni, dolazimo do saznanja da je među njima u početku postojala velika sličnost, ali se tokom vremena pojavljuju sve veće razlike, što je i razumljivo.

Ugarsko-hrvatski obrtni zakon iz 1884, kao i drugi slični zakoni, nije se odnosio samo na radnike, niti je obuhvatao samo njihovu zaštitu, već je prilično detaljno regulisao prava i obaveze pomoćnog osoblja uopšte (šegrti, kalfi, radnika u industriji) i poslodavaca, nadležnosti obrtne vlasti, način njihovog delovanja i kaznene mere za nepoštovanje zakonskih odredaba. Zakon predviđa da se za šegrti ne mogu uzimati deca pre navršene 12. godine i da se o prijemu šegrti na izučavanje zanata sklapa odgovarajući pismeni ugovor pred nadležnim vlastima u kome su precizno utvrđivana prava i obaveze obe strane. Zakon je obavezivao poslodavca da uči šegrti svom zanatu, da mu daje slobodno vreme nedeljom i praznikom, da mu omogućiti pohađanje šegrtske škole, a zabranjeno je da mu šegrt obavlja kućne poslove. Šegrti do navršene 14. godine nisu smeli raditi duže od 10 časova, a oni stariji duže od 12 časova na dan. Tu je uračunavano vreme provedeno u školi i obavezni odmori. Šegrti mlađi od 14 godina nisu smeli raditi noću (od 21 do 5 časova), a oni od 14 do 16 godina samo u strogo propisanim slučajevima. Prilično detaljno je razrađena materija koja reguliše kada poslodavac i šegrt imaju pravo trenutno da prekinu radni ugovor, kada uz otkazni rok od 15 dana, iako nije istekao ugovoreni rok šegrtovanja. Šegrt je zakonom obavezan da pohađa šegrtsku školu, a njegov poslodavac da mu to omogućiti i da ga kontroliše. U opštinama koje su imale manje od 50 šegrti i nisu imale posebnu šegrtsku školu opštinske vlasti su obavezivane da se postaraju oko obezbeđivanja posebnog šegrtskog tečaja. Svake su sedmice šegrti imali u proseku po 8 nastavnih časova, od kojih su 4 bila posvećena opšteobrazovnim predmetima, 3 crtanju i jedan čas veronaučju.⁹

Odnosi između kalfi (zakonodavac tu podrazumeva sve odrasle radnike u zanatstvu i trgovini) i poslodavaca utvrđivani su slobodnom pogodбом i pismenim ugovorom. Ako nije drukčije ugovoreno, poslodavac je mogao upotrebljavati kalfu samo u njegovoj struci i u meri koja odgovara njegovim sposobnostima i snazi. Na posao se nije smeo primiti kalfa koji prethodno ne dokaže da mu je istekao radni ugovor sa ranijim poslodavcem. Otkazni rok za kalfu u zanatu iznosio je 15 dana, a za trgovačke pomoćnike 6 nedelja. I za kalfu je predviđen veliki broj slučajeva kada mogu i pre isteka radnog ugovora da napuste poslodavca, odnosno da im poslodavac da trenutni otkaz, kao i prava oštećene, odnosno materijalne obaveze okrivljene strane. Sve kalfu su morale imati »poslovne knjige« sa tačno propisanim rubrikama i njihovim sadržajem. Te knjige je izdavala i podatke u njima overavala obrtna vlast. Po prestanku radnog odnosa poslodavac je bio dužan da svome kalfi izda uverenje o vladanju i uzrocima raskida radnog odnosa, ako kalfa to zatraži.¹⁰

⁹ *Ugarsko-hrvatski obrtni zakon (Zak. članak XVII: 1884) sa svimi naknadnimi i nanj odnosećimi se propisi* (uredio i protumačio Milan Smrekar), Zagreb 1892, 76. (U daljem tekstu: *Obrtni zakon*); Ivan Kovačević, *Ekonomski položaj radničke klase u Hrvatskoj i Slavoniji 1867—1914*, Beograd 1972, 78—79. (U daljem tekstu: I. Kovačević, *Ekonomski položaj*).

¹⁰ *Obrtni zakon*, 95—109.

Sve pomenute odredbe koje su važile za kalfe u zanatstvu i trgovini primenjivale su se i na industrijske radnike, s tim što su neke specifičnosti u industriji regulisane dodatnim odredbama. Tako su vlasnici fabrika obavljani da vode posebne spiskove svih zaposlenih radnika i da na vidnom mestu u preduzeću istaknu radni red. Precizno je predviđeno koje rubrike mora da ima spisak, a kakve odredbe i podatke mora sadržavati radni red. Budući da je zakonodavac i ovde smatrao da je rad u industriji teži i opasniji za zdravlje nego u zanatstvu i trgovini, određeno je da radni i higijenski uslovi u fabrikama moraju biti takvi da ne ugrožavaju život i zdravlje zaposlenih. Iz istih razloga deci i mladim radnicima između 12 i 14, odnosno 14 i 16 godina zabranjen je duži rad od 8, odnosno 10 časova na dan. Sve pomenute odredbe o zabrani noćnog rada za šegrtе do navršene 16. godine u zanatstvu i trgovini važile su i u industriji. Radno vreme odraslih radnika uopšte nije bilo posebno zakonski propisano, već je samo određeno da rad (ako se radi u jednoj smeni) ne sme početi pre 5 sati ujutro i trajati duže od 9 časova uveče, što znači da je radno vrememoglo trajati 16, odnosno 14 efektivnih sati na dan (ako se izuzme vreme odmora). Rodilje su imale pravo na 4 nedelje bolovanja posle porođaja, bez prekidanja radnog ugovora. Zaposleni u industriji (računajući ovde kalfe i šegrtе) imali su pravo na odmor od pola sata pre i posle podne i jedan sat u podne. Kao i u Sloveniji (Austriji), i ovde su bili predviđeni vreme i način isplaćivanja radnika, a poslodavcima izričito zabranjeno da isplatu vrše u naturi ili bonovima koji se mogu upotrebiti samo u određenim prodavnicama.¹¹

Da bi se *Obrtni zakon* sprovodio u praksi, njime je predviđeno stvaranje posebnih nadzornih obrtnih vlasti, čiji je zadatak bio da najmanje jednom u četiri godine pregledaju sva veća preduzeća. Rezultati tih inspekcija publikovane se svake godine. Kasnijim ugarskim zakonom XXVIII, iz 1893. i naredbom hrvatskog bana od 19. januara 1912. bliže je definisan delokrug rada obrtnih nadzornika i izvršena podela teritorije na nadzorništva. Po tim propisima kompetencija obrtnih nadzornika (u pogledu njihovih prava pri pregledu preduzeća) bile su mnogo uže nego njihovih kolega u Sloveniji. Na umanjivanje efikasnosti rada obrtnih nadzornika delovala je i činjenica što im je u nadležnost stavljen pregled i kontrola funkcionisanja parnih kotlova. Teritorija Hrvatske i Slavonije i BBB potpadala je pod kontrolu obrtnih nadzorništava u Zagrebu, Osijeku, Srem, Mitrovici, Rijeci, Temišvaru, Segedinu, Pečuju, Subotici i Velikom Bečkereku (Zrenjaninu). Pregled i kontrola radnih i drugih uslova u rudnicima spadala je u nadležnost rudarskih satništva. Obrtno nadzorništvo za Bosnu i Hercegovinu osnovano je naredbom Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine od 9. aprila 1907. sa sedištem u Sarajevu za celu pokrajinu. Za razliku od Hrvatske i BBB, delokrug i način poslovanja tog nadzorništva bio je analogan onome u Sloveniji i Dalmaciji. Međutim, uprkos širokim ovlašćenjima nadzor je ovde davao daleko manje rezultate nego u Sloveniji, jer obrtno nadzorništvo sa malim brojem operativnih činovnika i inspektora nije moglo da pokrije celu pokrajinu i da efikasno nadgleda preduzeća.¹²

¹¹ Isto, 110—118. Opširno o radnom vremenu radnika u Hrvatskoj do 1914. vidi: I. Kovačević, *Ekonomski položaj*, 78—101, 293—294.

¹² *Obrtni zakon*, 117—118; I. Kovačević, *Ekonomski položaj*, 182—184; *Izveštaj inspekcije rada Kraljevine SHS za 1920*, 8—9.

Obrtni zakon predviđa formiranje mirovnih sudova za rešavanje sporova nastalih iz radnog odnosa u koje poslodavci i pomoćno osoblje šalju podjednak broj predstavnika, a obrtna vlast daje svog poverenika za predsednika. U slučaju bezuspešnog posredovanja mirovnog suda nezadovoljna strana je mogla da se obrati za zaštitu određenom nadležnom sudu. Zakon je detaljno pobrojao sve slučajeve kršenja zakona, propisao kaznene mere i odredio postupak za njihovo izvršavanje.¹²

Iako je *Obrtni zakon* bio dosta neodređen i nepotpun u zaštiti radne snage, poslodavci su ipak smatrali da je on duboko zasekao u njihove interese. Zbog toga su sve do izbivanja prvog svetskog rata vodili neprekidnu borbu da se neke njegove odredbe izmene u njihovu korist. Na drugoj strani, radnici su nastojali da se *Zakon* upotpuni i poboljša, tj. da se poboljšaju opšti radni uslovi zaposlenih, da se skрати radno vreme, reguliše nedeljni odmor, povećaju nadnice i slično. Zbog toga je u čitavom tom periodu dolazilo do sukoba rada i kapitala, a od ishoda te borbe u velikoj meri je zavisio položaj radnika u praksi. Tako su se radnici izborili da posredovanje rada vrše njihove sindikalne organizacije, iako ta institucija nije bila zakonom predviđena.¹³

Do 1884. u Hrvatskoj i Vojvodini je postojalo uglavnom dobrovoljno osiguranje radnika od raznih nedaća, a zatim je *Obrtni zakon* doneo najprimitivnije odredbe o osiguranju radnika samo u slučaju bolesti.¹⁴ Međutim, sve je to bilo nedovoljno, s obzirom na relativno brz razvitak privrede, porast broja zaposlenih i negativne posledice koje su taj proces pratile. Stoga je 1891. donet *Zakonski članak XIV. zajedničkoga Ugarsko-hrvatskoga državnog sabora o podupiranju obrtnih i tvorničkih nameštenika u slučaju bolesti.*

Zakonski članak XIV. uvodi obavezno osiguranje u slučaju bolesti za sve radnike, bez obzira na njihov pol i dob, zaposlene u zanatstvu, trgovini, industriji, rudarstvu, topioničarstvu, železnicama, transportu, PTT službi i brodarstvu (ali izuzima osiguranje mornara i ribara na morima). Stalni nameštenici kod državnih, municipalnih, opštinskih i zakladnih preduzeća, razumevajući ovde i državne železnice i PTT, nisu bili obavezni na osiguranje u bolesti prema tim propisima, ako su im u slučaju bolesti u njihovim preduzećima internim pravilnicima bila obezbeđena primanja najmanje za 20 nedelja od početka bolesti. Obavezno osiguranje u bolesti vršile su bolesničke blagajne raznih vrsta. Njihova dužnost je bila da bolesnom osiguraniku obezbede besplatnu lekarsku pomoć, lekove, razna pomagala (naočare i sl.) u trajanju od 20 nedelja; zatim hranarinu, ako je bolesnik nesposoban za rad duže od 3 dana. Hranarina se izdavala najduže 20 nedelja i nije mogla biti veća od polovine prosečne nadnice osiguranika. Na hranarinu u istom iznosu imale su pravo i rodilje u trajanju od 4 nedelje posle porođaja. U slučaju smrti osiguranika njegova porodica je dobijala dvadesetostruki iznos osiguranikove nadnice. Ako se u bolesničkim blagajnama akumulira više novca (štednjom, racionalnim poslovanjem, ili je manje bolesnika), mogle su one svojim članovima da pruže i veću potporu (75% u vidu hranarine i u trajanju od godinu dana, a posmrtninu u visini od 40 prosečnih nadnica bivšeg osiguranika). Bolesnik je imao pravo i na besplatno bolničko lečenje. U tom slučaju čla-

¹² *Obrtni zakon*, 135—175.

¹³ Više o svemu tome vid.: I. Kovačević, *Ekonomski položaj*, 206—227.

¹⁴ *Obrtni zakon*, 137—140.

novi njegove porodice dobijali su samo polovinu bolesničke hranarine. Do zakonskog uvođenja osiguranja za nesrećne slučajeve određeno je da odredbe *Zakonskog članka XIV.* važe i u slučaju povreda i smrti nastalih na radu. Da bi se postigla izvesna sigurnost u finansiranju osiguranja, zakon je naložio bolesničkim blagajnama da u toku vremena stvore novčane rezerve najmanje u visini prosečnih godišnjih izdataka u toku poslednjih 5 godina i odredio kako se te sume imaju čuvati i sa njima postupati.⁴

Visinu prinosa za osiguranje u bolesti utvrđivala je posebno svaka bolesnička blagajna svojim statutom, i to posebno za žene, muškarce i radnike mlađe od 18 godina. Prinos se određivao na osnovu stvarne prosečne nadnice (računajući i eventualna osiguranikova primanja u naturi) i nije smeo biti veći od 3% nadnice. Ako prinosi ne bi dostigli za pokriće tekućih izdataka, mogao je nadležni ministar da dozvoli razrez prinosa u visini od 5% prosečne nadnice. Celokupnu sumu prinosa bolesničkim blagajnama je uplaćivao poslodavac, s tim što je 1/3 prinosa padala na njegov teret, a ostale 2/3 je odbijao od radničke nadnice prilikom isplate. Za šegrte su poslodavci podnosili ceo teret osiguranja, sem ako nisu drukčije utvrdili prilikom sklapanja ugovora o radu. Osigurani radnici koji ostanu bez posla i ne mogu da uplaćuju nove prinose uživaju prava članova još 6 nedelja, računajući od poslednje uplate. Poslodavci su obavezni da uredno prijavljuju i odjavljuju svoje radnike nadležnim bolesničkim blagajnama. Zakon je omogućio da se osiguranje radnika u slučaju bolesti može vršiti kod okružnih bolesničkih blagajni, fabričkih (poduzetničkih) blagajni (razumevajući ovde i blagajne saobraćajnih preduzeća), blagajni pri građevinskim preduzećima, obrtnim zborovima, rudarskim bratimskim blagajnama i blagajnama koje su stvorila privatna udruženja. Zakonom je detaljno propisano poslovanje svih pomenutih blagajni, a cilj zakonodavca je bio da osiguranici u svim slučajevima zadrže ista prava i obaveze. Blagajne su bile organizovane po načelu unutrašnje samouprave. U upravljanju blagajnama učestvovali su osiguranici i poslodavci srazmerno visini svojih prinosa, tj. na glavnim skupštinama, u ravnateljstvima i nadzornim odborima blagajni radnici su bili zastupljeni sa 2/3 a poslodavci sa 1/3 predstavnika.⁵

Sporove između poslodavaca i osiguranika rešavali su mirovni sudovi, a ako u tome ne bi uspeli, nezadovoljna strana je upućivana na nadležni obrtni sud. Sporove, pak, između poslodavaca i bolesničkih blagajni rešavala je obrtna vlast, koja je bila nadležna da vrši kontrolu celokupnog poslovanja bolesničkih blagajni. Zakon je pobrojao čitav niz raznih prekršaja i kaznenih odredaba u vezi sa osiguranjem radnika u bolesti. Prelaznim odredbama i kasnijim naređenjima je predviđeno da *Zakonski članak XIV.* stupi na snagu i počne se praktično primenjivati od 1. aprila 1892. godine.⁶

Početkom XX. veka u Ugarskoj i Hrvatskoj se intenzivno pripremao zakon o obaveznom osiguranju radnika u nesrećnim slučajevima. Međutim, kako su i odredbe o osiguranju radnika u bolesti već bile zastarele, stalo se na stanovište da čitavo osiguranje iz praktičnih razloga treba regulisati jedinstvenim zakonom. Tako je 1907. usvojen *Zakonski članak XIX. o osiguranju obrtnih i trgovačkih nameštenika za slučaj bolesti i nezgode.* Tim zako-

⁴ Isto, 291—295; I. Kovačević, *Ekonomski položaj*, 173, 323.

⁵ *Obrtni zakon*, 296—344; I. Kovačević, *Ekonomski položaj*, 172—174.

⁶ *Obrtni zakon*, 344—388.

nom je proširena obaveza osiguranja u bolesti na širi krug radnika, a uvedeno je obavezno osiguranje za slučaj nesreće. Po novom zakonu najveća obezbeđena dnevna zarada iznosila je 8 zlatnih kruna, a uposleni sa većom zaradom nisu bili obavezni na osiguranje za slučaj bolesti. Opseg osiguranih lica za slučaj bolesti i nesreće nije se poklapao, jer su na osiguranje za slučaj nesreće bila obavezna i lica koja su imala zaradu veću od 8 kruna, a radnici u radionicama u kojima im nije pretila nikakva opasnost bili su izuzeti od obaveze osiguranja za slučaj nesreće. Potpore (hranarina) za slučaj bolesti sada su povećane (najviše 6,60 kruna na dan), a potpore u nesrećnim slučajevima davane su u vidu besplatnog lečenja i hranarine (rente) u zavisnosti od stepena umanjenja radne sposobnosti, ali najviše do 60% od godišnje zarade unesrećenog radnika. U slučaju smrti osiguranika davane su udovičke i dečje rente. Prinose osiguranju za slučaj bolesti plaćali su poslodavci i osiguranici sada u jednakim delovima, a prinos osiguranja za slučaj nesreće na radu u celosti su podmirivali sami poslodavci.²⁷

Organizacija osiguranja po *Zakonskom članku XIX*, izvršena je na nov način, a glavna novina se sastoji u centralizaciji osiguranja. Zemaljske blagajne za potporu bolesnih radnika i za osiguranje u nesrećnim slučajevima (u Budimpešti za Mađarsku i u Zagrebu za Hrvatsku i Slavoniju) bile su jedini nosioci za obe vrste osiguranja, a osiguranje su vršile preko svojih mesnih organa (okružnih, poduzetničkih i privatnih društvenih blagajni). Te blagajne su bile uređene po načelu samouprave, a organi su im bili glavne skupštine, ravnateljstva i nadzorni odbori, u kojima su osiguranici i poslodavci bili zastupljeni u jednakom broju. Za nadzor nad osiguranjem sada je osnovan posebni državni ured za osiguranje radnika, koji je rešavao i sve sporove u vezi sa osiguranjem u poslednjoj instanci.²⁸

Osim pomenutog opšteg radničkog osiguranja, u Hrvatskoj je ostvareno i posebno osiguranje rudara u rudarskim bratovštinama (kasama) za slučaj bolesti, invalidnosti i smrti, zatim osiguranje nameštenika u državnim fabrikama duvana u posebnim fabričkim blagajnama. Te blagajne su bile dužne da izdaju svojim članovima iste potpore kao i opšte osiguranje, a povrh toga davale su i male penzije u starosti.²⁹

Začeci osiguranja radnika u Bosni i Hercegovini javljaju se 80-ih godina XIX. veka stvaranjem bratimskih blagajni po rudnicima i njihovom centralizacijom 1883. u Zemaljskoj bratimskoj blagajni. Sledećih godina bolesničke i potporne blagajne su stvorene pri državnim fabrikama duvana u Sarajevu, Mostaru, Banjoj Luci i Travniku, a zatim kod jednog dela građevinskih radnika i železničara.³⁰ Modernije i obavezno osiguranje radnika i činovnika Bosne i Hercegovine u zanatima, trgovini i industriji samo u slučaju bolesti uvedeno je 1. januara 1910. na osnovu *Zakona o osiguranju radnika u bolesti* iz prethodne godine. Taj zakon je predstavljao mešavinu odgovarajućih zakon-

²⁷ R. Matjašić, »Socijalno osiguranje u Kraljevini SHS«, 4; Milan Glazer, »Socijalno osiguranje u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca«, *Središnji ured za osiguranje radnika u Zagrebu 1922—1926*, Zagreb 1928, 9; I. Kovačević, *Ekonomski položaj*, 323—328.

²⁸ M. Glazer, »Socijalno osiguranje u Kraljevini SHS«, 9.

²⁹ Isto; I. Kovačević, *Ekonomski položaj*, 147—152, 334.

³⁰ Više o tome vid: Ilijas Hadžibegović, »Socijalna zaštita radnika u Bosni i Hercegovini do 1906. godine«, *Godišnjak društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XVI/1965, Sarajevo 1967, 244—252.

skih propisa važećih u Austriji i Mađarskoj. Njime su bili obuhvaćeni svi zaposleni čiji godišnji prihodi nisu premašivali 3.000 kruna. Zakon je dozvoljavao osiguranje i članova porodice zaposlenih. U slučaju bolesti osiguranci su dobijali besplatnu lekarsku pomoć, lekove, sprave za lečenje, hranarinu u visini od 60% obezbeđene zarade, najduže u trajanju od 20 nedelja. Umesto tih potpora moglo se iskoristiti bolničko lečenje. Rodilje su dobijale besplatnu babičku pomoć. Prinos za osiguranje je mogao da iznosi najviše 3% od obezbeđene osiguranikove zarade, od koga je poslodavac plaćao 1/3 a osiguranik 2/3. Osiguranje su vršile sreske bolesničke blagajne u Sarajevu, Mostaru, Bihaću, Banjoj Luci, Travniku i Tuzli, a u Sarajevu se nalazio Savez bolesničkih blagajni kao njihova zajednička vrhovna instanca. Sem sreskih, osiguranjem su se bavile poslovne, društvene i rudarske blagajne i sve su one funkcionisale na principu samouprave. Organi su im bili: glavna skupština, predsedništvo i nadzorni odbor. U njima su osiguranici bili zastupljeni sa 2/3 a poslodavci sa 1/3 predstavnika. Rad svih blagajni nadzirala je politička vlast.²²

Tokom vremena uvedeno je penziono osiguranje rudara u jednoj centralnoj bratimskoj kasi i isto takvo osiguranje državnih radnika (železničara).²³

Godine 1911. bila je izrađena zakonska osnova za obavezno osiguranje radnika u nesrećnim slučajevima, koja zbog skorog izbijanja rata nije postala zakonom. Međutim, naredbom Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine obavezani su vlasnici svih većih fabrika i izvođači većih radova da svoje radnike osiguraju od nesrećnih slučajeva kod privatnih osiguravajućih društava.²⁴

Pravni propisi o regulisanju radnih odnosa između poljoprivrednih radnika i zemljoposjednika u Mađarskoj sadržani su u dva posebna zakona: *Zakonskom članku II. 1898. o regulisanju pravnih odnosa između poslodavaca (zemljoposjednika) i poljoprivrednih radnika* i *Zakonskom članku XIII. 1899. o preduzimačima poljoprivrednih radova i o poljoprivrednim pomoćnim radnicima*. Oba ta zakona sadrže samo minimum onoga što smo već izložili govoreći o *Ugarsko-hrvatskom obrtnom zakonu* iz 1884. i svojim sadržajem ili onim što ne obuhvataju više su štitili interese vlasnika nego poljoprivrednih radnika.

Zakonski članak II. reguliše pravni odnos između poljoprivrednih radnika i poslodavca na dvojak način, zavisno od toga da li je u pitanju nadničar ili poljoprivredni radnik, koji preuzima obavljanje žetve, vršidbe, prevoza ili bilo kakvog drugog poljoprivrednog posla. U principu svi poljoprivredni radnici i nadničari morali su imati radničke knjižice (legitimacije, iskaznice) sa tačno utvrđenim rubrikama. Knjižice su izdavale opštinske vlasti. Poljoprivredni radnici su morali sa poslodavcem zaključiti pismeni ugovor i overiti ga u opštini. Ugovorom se tačno određivala koja vrsta posla, u kojoj meri i za koje vreme mora biti izvršena, zatim veličina nagrada izvršiocu posla u novcu ili naturi (koja takođe mora biti izražena i u novčanjoj vrednosti). Ostali elementi ugovora prepušteni su slobodnoj pogodbi ugovarača. Svaki zaključeni ugovor registrovan je u radničkoj knjižici poljoprivrednog radnika ili nadničara. Ugovori se nisu mogli jednostrano prekidati, a zakon je dozvo-

²² M. Glazer, »Socijalno osiguranje u Kraljevini SHS«, 9—10.

²³ R. Matjašić, »Socijalno osiguranje u Kraljevini SHS«, 3—4.

²⁴ M. Glazer, »Socijalno osiguranje u Kraljevini SHS«, 10.

ljavao raskid ugovora u roku od 24 časa samo u određenim slučajevima. I u toj odredbi zakon je štitió interese vlasnika, jer im je omogućavao da raskinu ugovor ukoliko radnik bude osuđen za »delo draženja radnika na neposlušnost, širenje neistinitih vesti, hvaljenje neposlušnih radnika, sakupljanje priloga za neposlušne radnike, pozivanje na zbor takvih radnika i slično«. Drugim rečima, posednik je mogao da raskine ugovor u svim slučajevima kada bi radnik ma na koji način bio aktivno umešan u štrajk i zbog toga bio osuđen. Radnici su bili dužni da posao obave tačno prema ugovoru. Ukoliko bi bili prinuđeni da prekinu rad usled elementarne nepogode ili uopšte više sile, nisu se smeli udaljavati sa mesta rada bez dozvole poslodavca. Ako radnik ne bi došao na posao, što bi pričinilo štetu poslodvcu, poslodavac je imao pravo da potraži zaštitu od opštinske, odnosno prvostepene upravne vlasti i silom natera radnike da izvrše ugovorene obaveze. Zakon je zabranjivao poslodavcima da svoje radnike prisiljavaju da životne namirnice, alkoholna pića i druge potrepštine nabavljaju kod njega. Takođe je obavezivao zemljoposednike da se brinu o nezi bolesnih radnika za vreme rada, ali najduže u toku 8 dana. Ako bi bolest trajala duže od 8 dana bio je dužan da slučaj prijavi opštinskoj vlasti. Radnici na vršalicama su bili osigurani u nesrećnim slučajevima, koje je plaćao poslodavac.*

Poljoprivredni nadničari bili su zaštićeni manje nego poljoprivredni radnici. Njihovi ugovori sa poslodavcem mogli su da budu usmeni i načelno se smatralo da traju samo 24 sata. Ako se zaključe na duže vreme, pa iz nekog razloga ne mogu da se obave baš ugovoreni radovi, poslodavac je mogao da ih upotrebi i na drugim poslovima. Sporove između veleposednika i poljoprivrednih radnika i nadničara sudili su sudovi u tri stepena. Kao kaznene mere protiv prekršilaca zakona bile su predviđene novčane kazne (100—600 kruna) i zatvor (15—60 dana).² *Zakonski članak XIII.* imao je daleko manji značaj, zbog čega se na njemu ovde nećemo zadržavati.

3. Radničko zakonodavstvo u Srbiji do prvog svetskog rata

Ako se izuzmu Makedonija, Kosovo i Sandžak (te oblasti su 1912. ušle u sastav Srbije) i Crna Gora kao samostalna država, koje do prvog svetskog rata nisu imale nikakvih propisa o zaštiti i osiguranju radnika, Srbija je bila poslednja jugoslovenska zemlja u kojoj je zakonom regulisan opšti položaj njene radničke klase. Posle uporne sedmogodišnje borbe Srpske socijaldemokratske partije (SSDP) i Glavnog radničkog saveza (GRS) i na osobito zauzimanje progresivnog Jaše Prodanovića, ministra narodne privrede, konačno je 10. juna 1910. Narodna skupština Kraljevine Srbije usvojila *Zakon o radnjama*.³ Kao što se iz samog naslova *Zakona* vidi, on se nije odnosio samo na radništvo, već je najvećim delom regulisao mnogobrojne i složene odnose

* I. Perić, *Jugoslovensko socijalno zakonodavstvo*, 112—115.

² Isto, 115—116.

³ O borbi radničke klase Srbije pre prvog svetskog rata za radničko zakonodavstvo postoji obilna literatura. O tome su pisali i savremenici i učesnici te borbe i istoričari. Pomenimo samo najvažnije radove iz ove oblasti: Dimirije Tucović, *Zakonsko osiguranje radnika u bolesti, invalidstvu, nesrećnim slučajevima i besposlici*, Beograd 1907; Isti autor, *Zakon o radnjama i socijalna demokratija*, Beograd 1908; Isti autor, »Zakon o radnjama i socijalna demokratija« (Predgovor uz *Zakon o radnjama*, Beograd 1910; Dragiša Lapčević, *Radnički zahtevi i predlog Za-*

svih privrednih i poslodavačkih grupa i organizacija (industrijskih, trgovačkih i zanatskih), a samo njegov treći i četvrti odeljak (ukupno 40 članova) posvećeni su isključivo problematici radništva. Tome treba dodati da se i u sledećih pet odeljaka susrećemo sa po nekom odredbom ili njenim delom koji se odnose na radnike. Iako radnička klasa Srbije *Zakonom o radnjama* nije dobila svoj poseban zakon, iako *Zakonom o radnjama* problemi radničke klase nisu rešeni ni potpuno ni na zadovoljavajući način za radništvo, on, ipak, predstavlja veliki korak napred u poređenju sa prethodnim stanjem, kada ni je ni bilo sličnih zakonskih propisa.²

Radničke odredbe *Zakona o radnjama* mogu se podeliti uglavnom u dve grupe: jednama se reguliše zaštita, a drugima osiguranje zaposlenih radnika, mada su one u samom *Zakonu* drukčije formulisane i raspoređene. U opštem delu *Zakona* zakonodavac definiše pojam radništva (pomoćno osoblje), određujući da tu spadaju »sva ona lica, bez razlike pola, koja se stalno zanimaju u radnjama, bilo radi izučavanja koje vrste rada ili za nagradu, bilo da rade u lokalima vlasnika radnje ili kod svoje kuće za račun ovoga.«³ Iako se to iz citiranog člana jasno ne vidi, kasnije zakonske odredbe nam pokazuju da se pod pomoćnim osobljem razumevala sva radna snaga zaposlena u privatnim radnjama, trgovačkim, zanatskim i industrijskim preduzećima, ali i onim koja su pripadala opštinama, okruzima i državi. *Zakon* nije obuhvatio kućnu poslugu, sluge i poljoprivredne radnike.

Prema opštim odredbama *Zakona o radnjama*, radni odnos između poslodavca i pomoćnog osoblja zasnivao se putem pismenog ugovora, koji se svojim sadržajem morao kretati u granicama ovog zakona. U načelu radni odnos je trajao godinu dana, a zatim se obnavljao po pristanku obe strane, i to najmanje 15 dana pre isteka ugovora (čl. 47, 48). Članovima 49—55. preciziran je način raskidanja, odnosno otkazivanja radnog ugovora i posebno su pobrojani svi slučajevi kada poslodavac stiče pravo da otpusti svog radnika, a radnik da otkáže poslodavcu i pre isteka radnog ugovora. Strana koja bi postupila suprotno zakonskim odredbama obavezivana je da nadoknadi štetu nastalu jednostranim otkazivanjem ili napuštanjem posla. *Zakon* nije garantovao radnicima pravo na štrajk, ali je tolerisao i tu pojavu i opširno se njome bavi. Tako predviđa mogućnost da radni ugovor može biti raskinut i

kona o radnjama, Beograd 1905; Isti autor, »Od Esnafske uredbe do Zakona o radnjama«, *Borba*, knj. II, 1911; Isti autor, *Za zaštitu radne snage*, Beograd 1919; Pavle Pavlović, *Zakon o radnjama i njegovi protivnici*, Beograd 1912; Triša Kaclević, *Radničko zakonodavstvo u Srbiji pre prvog svetskog rata*, Beograd 1952; Branislav Veljanović, »Borba radnika Beograda za radničko zakonodavstvo pre prvog svetskog rata«, *Godišnjak grada Beograda*, knj. VII/1960, 299—310; Lazar Ivanović, »Akcija radničke klase u Srbiji u vezi sa donošenjem Zakona o radnjama do 1905. godine«, *Tokovi revolucije I*, Beograd 1967, 249—272; Isti autor, »Borba radničke klase Srbije za donošenje Zakona o radnjama do 1910. godine«, *Tokovi revolucije VIII*, Beograd 1973, 205—297. — Koristeći se u mnogo čemu zakonskim projektom Koste Stojanovića iz 1907, tvorac najnovijeg nacrtu Zakona o radnjama bio je dr. Kosta Jovanović, sekretar Ministarstva narodne privrede u vladi Kraljevine Srbije, inače, nekadašnji prvi sekretar SSDP, koji je napustio radnički pokret i prišao samostalnim radikalima, ali je sačuvalo trajne simpatije prema radničkoj klasi, što predstavlja retkost među renegetima.

² Uredba o esnafima iz 1847. i njeni dodaci iz 1849. i 1853. ne mogu se smatrati radničkim zakonodavstvom, jer je njima samo delimično i na najprimitivniji način regulisan odnos između radnika i poslodavaca, potpunom zaštitom vlasničkih interesa i stavljanja radnika u gotovo ropски položaj.

³ *Zakon o radnjama*, Beograd 1910, 38.

pre zakonom predviđenih rokova bez ikakve nadoknade, ako u dotičnom preduzeću bude objavljen štrajk ili isključenje radnika. O štrajku ne mogu odlučivati niti u njemu učestvovati inostrani radnici. U slučaju štrajka radnici se moraju na zahtev poslodavca iseliti iz stanova koji su vlasništvo preduzeća u roku od tri dana, a u slučaju isključenja radnika s posla, stan se otkazuje nedelju dana unapred. Ako je pri štrajku ili isključenju jedna strana spremna na pomirenje, ona će spor izneti pred sud dobrih ljudi. U slučaju bezuspešnog posredovanja sud će svoje dotadašnje napore u rešavanju spora »predati javnosti« putem mesne štampe.

Članovi 58—60. su veoma važni, jer regulišu radno vreme pomoćnog osoblja. Njima se određuje da maksimalno radno vreme (ne računajući ovde vreme odmira) u industrijskim preduzećima i zanatskim radionicama ne sme biti duže od 10 časova, a u trgovačkim radnjama 12 časova na dan. Pomoćno osoblje se ne sme nagoniti da radi nedeljom i na određene verske praznike. Nedeljni odmor traje neprekidno 36 časova, a ako su dva praznična dana jedan za drugim, onda odmor traje neprekidno 60 časova. Međutim, odmah treba istaći da *Zakon* predviđa tako mnogo izuzetaka, i s obzirom na karakter posla (ugostiteljstvo, fotografske radnje, pekare, mesare, berbernice, prodavaonice cveća, voća, povrća, duvana, vina i sl.) i s obzirom na izuzetne situacije (elementarne nepogode, inventarisanje, opasnost od kvarenja sirovina i preradevina i dr.), da se unapred računalo s nesprovođenjem njegove načelne odredbe. U svim slučajevima produženja radnog vremena poslodavci su bili obavezni da svom pomoćnom osoblju daju »odgovarajući odmor preko nedelje«.

Članom 61. zabranjuje se noćni rad žena uopšte i rad muškaraca mlađih od 18 godina.

Budući da su do 1910. poslodavci često zloupotrebljavali isplate radničkih zarada, *Zakon* se time opširno pozabavio i precizirao da se zarade isplaćuju nedeljno, petnaestodnevno ili mesečno (prema običaju) samo u gotovom novcu i u radnji; da se novac ne sme davati drugim licima osim radniku i njegovim članovima porodice; da poslodavci ne smeju davati radnicima robu i alkohol na kredit, da ne smeju obavezivati radnike da kupuju ma koju robu u određenim prodavnicama i sl. Na zahtev radnika poslodavac je dužan da mu izda uverenje, u koje se ne sme ništa drugo unositi »nego samo koliko je kod njega radio i za koju nagradu« (čl. 62—65).

Mada su navedenim odredbama regulisani mnogi odnosi između radnika i poslodavca uopšte, zakonodavac je smatrao da industrija predstavlja nešto specifično i da se mora zasebno tretirati. Zbog toga je *Zakon o radnjama* dobio odjeljak posebnih odredaba o industrijskim radnicima (čl. 66—69). Njima se na prvom mestu određuje da se za industrijsko preduzeće prema *Zakonu o radnjama* smatra svaka radionica i preduzeće u kome radi više od 15 radnika uz upotrebu motorne snage, ili 25 radnika, računajući ovde i šegerte, ako se ne upotrebljava motorna snaga i ako se rad obavlja na jednom mestu, odnosno u jednoj radionici. S obzirom na to da se rad u industriji smatrao težim i opasnijim od rada u zanatstvu i trgovini, ministru narodne privrede je ostavljena sloboda da propiše da li se uopšte i kada može dozvoliti rad muškarcima mlađim od 16 godina i ženama u pojedinim industrijskim preduzećima. Iz istih razloga ovde je zabranjen duži dnevni rad od 8 časova muškarcima do 16 godina. Omladini do 16 godina i ženama zabranjen je rad

u praznične dane i nedeljom. Noćni rad u industrijskim preduzećima »ni u kom slučaju« nije smeo da bude duži od 10 časova. Rodiljama je zabranjen rad šest nedelja pre i posle porođaja. Vlasnici fabrika su obavezni da izrade i na vidnom mestu istaknu radionička pravila, koja će sadržati sve odgovarajuće opšte i posebne odredbe *Zakona o radnjama* koje važe u tom preduzeću. Ta su pravila potvrđivale radnička i industrijska komora.

Zakon o radnjama je posebno i prilično detaljno regulisao odnos između poslodavca i učenika (čl. 71—79). S obzirom na činjenicu da do 1910. šegrti uopšte nisu bili zakonski zaštićeni i da su bili prepušteni na milost svojih poslodavaca, sada je učinjen veliki napredak, jer je *Zakon* u velikoj mjeri zaštitio šegrtu od samovolje i eksploatacije poslodavaca, tačno određivši njihove međusobne obaveze i prava.

Posebnim odeljkom (čl. 80—82) preciziran je delokrug rada i način delovanja sudova dobrih ljudi. Ti su se sudovi obavezno morali birati u svakoj varoši i većem industrijskom mestu, a trebalo je da sude sporove između poslodavaca, učenika, pomoćnika i radnika iz odnosa obuhvaćenih *Zakonom o radnjama*. Sud dobrih ljudi se sastojao od po jednog predstavnika radnika i poslodavaca, koje je svaka strana zasebno birala tajnim glasanjem iz svoje sredine. Ta dvojica biraju među nezainteresovanim građanima trećeg člana za predsednika suda. Na isti način biraju se i njihovi zamenici. Izborom rukovodi opštinski sud, a mandat izabranih sudija traje dve godine. Funkcije članova suda dobrih ljudi su počasne, a njihovo suđenje besplatno. Materijalni izdaci suda padaju na teret dotičnog opštinskog suda. Sud dobrih ljudi sudi sporove čija vrednost ne premašuje 200 dinara i njegove presude su izvršne.

Zakon o radnjama predviđa mogućnost ustrojstva jedne potpuno nove i moderne institucije — berze rada (čl. 83—84). Berze je trebalo da osnivaju poslodavačke i radničke organizacije po međusobnom sporazumu radi »boljeg rasporeda radnih snaga«. Po *Zakonu* su mogle da postoje dve vrste berzi rada. Opštinske berze rada osnivaju opštine, koje su dužne da im obezbede prostorije za rad i ostale potrebe. Centralnu berzu rada izdržavaju ravnopravno poslodavci i radnici. U upravama berzi rada obe strane su ravnopravno zastupljene. *Zakon* daje pravo nezaposlenim radnicima, kada putuju u druga mesta radi traženja posla, da se služe državnim ili od države dotiranim železnicama, brodovima i drugim prevoznim sredstvima u pola cene (čl. 142).

Četvrti deo *Zakona o radnjama* posvećen je veoma važnoj instituciji osiguranja radnika. Njime se predviđa osiguranje radnika u slučaju bolesti, privrede, iznemoglosti, starosti i smrti, s tim što su prve dve vrste osiguranja imale da postanu obavezne a ostale su bile dobrovoljne. Međutim, i dobrovoljno osiguranje je moglo da postane obavezno kada to rače zainteresovane komore ili zatraži većina radnika dotične privredne grane i kada to odobri ministar narodne privrede (čl. 86). Osiguranje radnika bi se vršilo u mesnim zadrugama za obezbeđenje radnika, koje će se udružiti u Zemaljski savez za druge za obezbeđenje radnika. Statut o uređenju Zemaljskog saveza propisao je ministar narodne privrede po saslušanju komora, a ugledne statute za mesne zadruge propisao je Zemaljski savez (čl. 87). Po statutima mesnih zadruga osigurani radnici će u slučaju bolesti imati pravo na besplatnu lekarsku pomoć, lekove i ostale potrebe koje odredi lekar, kao i lečenje u bolnicama i banjama. Sva ta prava uživaju i članovi osiguraničeve porodice (razumevajući tu ženu i decu). Novčana pomoć obolelom osiguraniku određuje se u zavisnosti od stepena njegove nesposobnosti za rad i ne može biti manja od polo-

vine obezbeđene nadnice. Sve te pomoći uživaju i osigurane rodilje po šest nedelja pre i posle porođaja (čl. 88).

U slučaju povrede na radu osiguranik uživa sva navedena prava bolesnih članova, s tim što se visina privremene ili stalne pomoći određuje u zavisnosti od stepena njegove nesposobnosti za rad, ali tako da renta za potpunu nesposobnost iznosi celu obezbeđenu nadnicu. U slučaju smrti osiguranika dobijaće udovica i deca: jednomesečnu obezbeđenu zaradu umrlog kao posmrtninu, a udovica 30% penzije na koju bi osigurani imao pravo po ovom *Zakonu*. Ako osiguranik i udovica imaju dece, onda na svako od njih sleduje još po 5% od te penzije. Međutim, ako su deca osiguranika ostala i bez majke, dobijaće prvo dete 20%, drugo, treće i četvrto po 10%, a svako dalje po 5% očeve penzije. Penziju će udovica dobijati do preudaje, a deca do navršene 14-e godine. Budući da penziono osiguranje radnika ovim *Zakonom* još nije bilo uvedeno, praktično je mogla da bude isplaćena samo posmrtnina, koja je padala na teret bolesničkog fonda (čl. 88). Iz istih razloga visina stalne ili privremene pomoći starim i iznemoglim radnicima određivaće se zavisno od sume uplaćenog doprinosa, a prema tablicama koje će propisati ministar narodne privrede po saslušanju Zemaljskog saveza (čl. 88). Osiguranje radnika od nesrećnih slučajeva regulisano je prilično detaljno, a težište stavljeno na utvrđivanje odgovornosti za nesrećni slučaj, od čega su zavisili krivična odgovornost i materijalne obaveze prema oštećenom (čl. 85).

Jedno od najvažnijih pitanja u osiguranju radnika bilo je ko će ga finansirati i ko će njime rukovoditi. *Zakon o radnjama* je u tome zauzeo položajan stav, koji je u tom periodu bio uobičajen u zemljama koje su posedovale modernije radničko zakonodavstvo. *Zakon* određuje da doprinose za osiguranje radnika za slučaj bolesti, iznemoglosti, starosti i smrti podnose po polovinu osiguranici i njihovi poslodavci, dok je osiguranje od povreda i nesrećnih slučajeva na radu u potpunosti padalo na teret poslodavca. Država se obavezala da će fondove dotirati svake godine sa 100.000 dinara iz svog budžeta. Celokupni ulog za osiguranje radnika trebalo je da uplaćuje poslodavac Zemaljskom savezu, s tim što bi osiguranicima obustavljao odgovarajući deo prilikom isplate njihovih zarada. Koliko će se za koju vrstu osiguranja naplaćivati od radnika i poslodavaca propisaće ministar narodne privrede po prethodnom saslušanju Zemaljskog saveza (čl. 90).

Veoma važno pitanje rukovođenja institucijama radničkog osiguranja rešeno je takođe na bazi pariteta. Naime, *Zakon* je odredio da se upravni i nadzorni odbori mesnih zadruga i Zemaljskog saveza sastoje od po jedne polovine predstavnika radnika i poslodavaca i jednog predstavnika države, koga imenuje ministar narodne privrede. Ustanove radničkog osiguranja trebalo je da funkcionišu na samoupravnoj osnovi. Na skupštinama i kongresima tih institucija imali su pravo učešća i poslodavci u srazmeri sa svojim udelom u osiguranju radnika. Članovi upravnih i nadzornih odbora mesnih zadruga vrše svoju dužnost besplatno, a nagrade članovima upravnog i nadzornog odbora Zemaljskog saveza predvideće se njegovim statutom (čl. 93, 95).

Kako su u Srbiji i pre 1910. postojale neke forme i institucije osiguranja rudara i radnika u državnim i retkim privatnim preduzećima, *Zakonom o radnjama* je dozvoljeno da nosioci tog osiguranja postanu mesne zadruge, na osnovu sporazuma između njih i Zemaljskog saveza. Ako se takav sporazum ne postigne, te će institucije nastaviti samostalno delovanje, ali se time

radnici dotičnih preduzeća ne oslobađaju obaveza obezbeđenja*, tj. osiguranja u skladu s ovim Zakonom (čl. 94).

Pre donošenja *Zakona o radnjama* u Srbiji je na osnovu *Rudarskog zakona* iz 1866. postojalo obavezno osiguranje rudara u slučaju bolesti, nesreće i povrede na radu, a manjkavo su ga sprovodile lokalne bratimske kase. Uz to su rudari imali i penziono osiguranje preko Centralne bratimske kase.¹⁴ Obe te vrste osiguranja i dalje su zadržane.

Osiguranje u slučaju bolesti (tu su računati nesrećni i smrtni slučajevi) imale su neke kategorije radnika zaposlenih u državnim preduzećima (železničari, radnici vojnotehničkih zavoda). Opšti uslovi rada, zarade i osiguranje železničara bili su regulisani Zakonom o uređenju *Direkcije srpskih državnih železnica* iz 1892. (koji je 1899. i 1910. menjan i dopunjavan). Po tom Zakonu, pri Železničkoj direkciji su formirana dva fonda nižeg železničkog osoblja: penzioni fond i pomoćni fond. U oba fonda ulagali su samo železničari, a uložni su im odbijani svakog meseca prilikom isplate plata. Država je pomagala samo penzioni fond za 25.000 dinara godišnje. Fondovima je rukovalo železničko činovništvo.¹⁵

Radnici ostalih pomenutih preduzeća su imali osiguranje u slučaju bolesti kod pojedinih fabričkih fondova, a u slučaju povrede u raznim privatnim društvima.¹⁶ Međutim, ta su osiguranja bila u začetku i tako retka da ne zaslužuju veću pažnju.

Pored izloženih odredaba, koje se odnose gotovo isključivo na radnike, *Zakon o radnjama* je imao odeljke koji regulišu delovanje profesionalnih organizacija i komora, državni nadzor nad izvršavanjem *Zakona* i kazne za njegovo kršenje. Tako se radnicima daje pravo da se »udružuju u udruženja za zaštitu svojih ekonomskih i moralnih interesa«. Ta udruženja radnici mogu stvarati »zasebno ili u zajednici«, »po zanimanju ili bez obzira na zanimanje«, a mogu se okupljati u »lokalne ili zemaljske saveze«. Kao najviši predstavnici tih profesionalnih udruženja obrazovane se komore (čl. 98). Sedište radničke komore biće u Beogradu. Zatim *Zakon* opširno govori o statutu radničke komore, njenim pravima i dužnostima i uopšte o celom njenom poslovanju. Pored ostalog, radničkoj komori je dato pravo da čini predstavke Ministarstvu narodne privrede u vezi sa svim pitanjima koja se ma na koji način odnose na radnike i da vodi nadzor nad radom sindikalnih organizacija (čl. 117—120). Radnička komora se sastoji iz 12 članova iz Beograda i po jednog predstavnika iz svakog okruga. Mandat članova komore traje četiri godine. Na čelu komore stoji uprava i stručni sekretar koji mora imati fakultetsku stručnu spremu. Sekretara postavlja ministar narodne privrede između dva kandidata koje mu predloži komora (čl. 121—133).

Nadzor nad izvršavanjem *Zakona o radnjama* poveren je ministru narodne privrede. Da bi se *Zakon* u praksi što potpunije sproveo, pri Ministarstvu privrede će se ustanoviti poseban odsek za industriju, zanate, trgovinu i socijalnu politiku. Neposredni nadzor nad radnjama vršiće »najmanje tri

¹⁴ Više o tome vid.: Danica Milić, »Rudarski zakon iz 1866. godine i stanje u rudnicima u drugoj polovini XIX veka«, *Strajkovi rudara Srbije*, Beograd 1967, 47—50; R. Matjašić, »Socijalno osiguranje u Kraljevini SHS«, 3; »Socijalno osiguranje«, *Socijalni preporodaj*, br. 8, avgust 1921; 165—166.

¹⁵ Dragiša Lapčević, *Položaj železničara*, Vukovar 1919.

¹⁶ *Socijalno osiguranje*, 165—166.

privredna inspektora«, kojima *Zakon* daje široka ovlašćenja u radu i bliže određuje njihova prava i dužnosti (čl. 144—152).

U kaznenom delu *Zakona o radnjama* predviđene su novčane kazne i kazne zatvora u zavisnosti od težine prekršaja (čl. 153—159).

Iako je *Zakon o radnjama* objavljen u *Službenim novinama* 29. juna 1910, njegovim prelaznim odredbama je predviđeno da stupi na snagu tek godinu dana kasnije. Izuzetak od toga bile su komore, koje su stupale u dužnost odmah, s tim što će u početku imati privremeni karakter. Njihove članove će odrediti ministar narodne privrede na predlog profesionalnih organizacija (čl. 160—164).

Najveći deo radničkih odredaba *Zakona o radnjama* nije stupio na snagu do početka prvog svetskog rata. Naime, u predviđenom roku je formirana i počela da funkcioniše samo Radnička komora, a ponegde su sa zakašnjenjem počeli da deluju i sudovi dobrih ljudi (na osnovu *Uredbe o sudu dobrih ljudi* od 18. aprila 1912), dok su sve ostale odredbe ostale uglavnom samo na papiru. Uzroci tome leže na više strana. Pre svega, poslodavci su povelili razgranatu kampanju protiv *Zakona*, tražeći da se on ukine ili, pak, radikalno izmeni u njihovu korist. U svemu tome pružala im je primer i podršku novostvorena homogena radikalna vlada, čiji je ministar narodne privrede svesno sabotirao uvođenje u život ovog *Zakona*. On je izbegao da u određenom roku stvori privredne inspektorate i ustanove za osiguranje radnika, čime je gotovo u celini izigrao najvažnije strane *Zakona*. Tome treba dodati da su već 1912. počeli balkanski ratovi, a 1914. prvi svetski rat, da je u njima najaktivnije učestvovala Srbija, pa će nam postati jasno zašto će radnička klasa Srbije dočekati stvaranje Kraljevine SHS socijalno nezaštićena i neosigurana.”

II. REGIONALNO ZAŠTITNO RADNIČKO ZAKONODAVSTVO U JUGOSLOVENSKIM ZEMLJAMA 1918—1921.

1. Opšta situacija u jugoslovenskim zemljama krajem prvog svetskog rata i neposredno po njegovom završetku

Izbijanje prvog svetskog rata dovelo je do velikih promena u celokupnom životu radničke klase jugoslovenskih zemalja. Slovenačka Jugoslovenska socijaldemokratska stranka (JSDS) i Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine (SDSBIH) nisu bile zabranjene početkom rata, ali su, ipak, tokom vremena prestale da deluju, jer je najveći deo njihovog članstva mobilisan i upućen na frontove, a ostali uglavnom postepeno militarizovani u preduzećima, tako da nije bilo nikakvih uslova za partijskopolitički rad. Socijaldemokratskoj stranci Hrvatske i Slavonije (SDSHIS) i Srpsko-bunjevačkom agitationom odboru (SBAO) Mađarske socijaldemokratske stranke zabranjen je dalji rad. Delatnost sindikata u Hrvatskoj je obustavljena, dok su sindikati u Bosni doživeli sudbinu partijskih organizacija u toj pokrajini. Sindikalne organizacije u Sloveniji i Vojvodini, kao sastavni delovi sindikalnog pokreta u Austriji, odnosno Mađarskoj (sa centralama u Beču i Budimpešti) formalno nisu prekidale rad u toku celog rata, ali su ga prvih godina rata svele na najmanju meru. Politička klima u Austro-Ugarskoj uopšte, a naročito u ju-

” T. Kaclerović, *Radničko zakonodavstvo u Srbiji pre prvog svetskog rata*, 39—66; I. Perić, *Jugoslovensko socijalno zakonodavstvo*, 155.

goslovenskim zemljama, bila je takva da je jako otežavala ili potpuno onemogućavala delovanje ma kakvih radničkih organizacija. Cenzura usmene i pisane reči bila je nemilosrdna, a sloboda zborna, dogovora i akcije jako ograničena ili potpuno ukinuta. Srpska socijaldemokratska partija (SSDP) i sindikati morali su početkom rata radikalno da umanje svoju aktivnost, a okupacijom zemlje krajem 1915. da je potpuno obustave u Srbiji.*

Iako zaštitno radničko zakonodavstvo ni u jednoj jugoslovenskoj zemlji nije bilo formalno ukinuto u toku rata, ono je, ipak, spontano prestalo da se primenjuje u praksi. Frontovi su tražili sve više ljudstva, noružanja, odeće, obuće, hrane i drugog. Budući vojnici su, između ostalog, regrutovani iz redova trgovačkih, zanatskih i industrijskih radnika, a na njihova mesta su u fabrike i radionice dovođeni stariji, žene, deca i nesposobni za vojsku. Ogromnim potrebama ratišta za raznovrsnim materijalom udovoljavano je pojačanom eksploatacijom zaposlenih, tj. produžavanjem radnog vremena, skraćivanjem ili ukidanjem nekih odmora i radikalnim kresanjem svih onih zakonskih odredbi koje su ma na koji način štatile radnike, žene i omladinu. Mnoga značajnija preduzeća (koja su radila za front) podvrgnuta su posebnoj vojnoj disciplini (militarizovana su), a njihovom osoblju ograničena neka građanska i politička prava.

Do ubrzanijeg oživljavanja radničkog pokreta, priliva novog članstva i povećanja akcione moći organizacija, a time i do stvaranja više uslova za reaktiviranje predratnog radničkog zakonodavstva i njegovo poboljšavanje u korist radnika, došlo je pod utjecajem ruske februarske buržoasko-demokratske, a zatim velike oktobarske socijalističke revolucije. To oživljavanje se najbolje manifestovalo u pokretanju novih ili obnavljanju starih socijalističkih listova. Sredinom 1917. počela su da izlaze tri socijalistička radnika lista: *Glas slobode* u Sarajevu (30. juna), *Sloboda* u Zagrebu (13. jula) i *Naprej* u Ljubljani (15. jula). Nešto kasnije učinjen je pokušaj da se i u Novom Sadu pokrene radnički list *Sloboda*, ali on ovoga puta nije uspeo.** Ubrzo je počelo i obnavljanje starih i stvaranje novih partijskih i sindikalnih organizacija. Kako se taj proces razvijao najbolje se vidi po tome što su u gotovo svim jugoslovenskim zemljama bivše Austro-Ugarske radničke organizacije na kraju rata imale više članova nego pre početka svetskog sukoba. S obzirom na činjenicu da je u toku rata veliki broj radnika poginuo, umro, bio osakaćen, razočarao se i napustio radničku organizaciju ili je promenio svoj socijalni položaj, znači da su sada partijsko i sindikalno članstvo u pretežnoj većini činili novi ljudi koji ranije nisu bili obuhvaćeni socijalističkim pokretom. Njih je u socijalističke redove doveo veoma težak ekonomski, socijalni i politički položaj u sopstvenoj zemlji, ali je veliki uticaj izvršila i oktobarska revolucija u Rusiji. Ogromna većina ljudi je očekivala da će preko organizacije i klasnom borbom uspeli radikalno da popravi svoj ukupni položaj, a oni najsvesniji su računali i sa uspostavljanjem diktature proletarijata i uvođenjem sovjetske vlasti.

Proces omasovljenja, izgradnje i jačanja radničkih organizacija u toku rata i po njegovom završetku, njihovo idejno, političko i akciono usmerava-

* Kratko o tome vid.: Toma Milenković, «Socijalreformistički pravac u radničkom pokretu Jugoslovenskih zemalja (sredina 1917 — 2. avgusta 1921)», *Istrazivanja*, II, Novi Sad 1973, 197.

** Isto.

nje, u sasvim različitim uslovima od onih predratnih, tražio je radikalnu promenu stare strategije, taktike i organizacije. Te potrebe vremena nisu svi razumeli, ili ih nisu razumeli u dovoljnoj meri, zbog čega će u redovima jugoslovenske radničke klase doći do idejno-političkog raslojavanja, organizacionog cepanja, međusobne oštredne borbe i sve većeg udaljavanja, što je slabilo proleterski klasni front. Do prvih i najvećih podvajanja i razmimoilaženja u toku rata došlo je u redovima SDSHIS, a u osnovi im je stajalo različito gledanje na taktiku dalje klasne borbe. Razlike su se naročito pojačale posle pobeđe oktobarske socijalističke revolucije u Rusiji, kada se u redovima vođstva radničkih organizacija jasnije formiraju dve struje — levica i desnica. Za primerom vođstva išlo je i članstvo, s tim što su ovdje razlike bile manje izražene i što je bilo više prelaženja s desnih na leve pozicije. Polarizacija je izvršena pretežno na pitanju ocene karaktera oktobarske revolucije i uloge boljševika u tim zbivanjima i na određivanju držanja radničkih organizacija prema sve zaoštrenijem nacionalnom problemu u Austro-Ugarskoj. Hrvatski desničari, kao i socijalisti većine Antantinih zemalja i Centralnih sila, oštredno su napadali celokupnu strategiju i taktiku boljševika u unutrašnjoj politici, kako pre oktobarske revolucije, tako i kasnije, osuđujući naročito njihov »nedemokratski metod«. Prvi su zamerali boljševicima što su raspustili vojsku, prekinuli ratne operacije i zaključili separatan mir, čime su jako ojačali položaj Centralnih sila a oslabili pozicije Antante.”

U Hrvatskoj su se socijalisti desničari zalagali za tesnu saradnju sa domaćom buržoazijom u ostvarivanju jugoslovenskog nacionalnog jedinstva i državne nezavisnosti. Početkom marta 1918. u Zagrebu je održan sastanak istaknutih građanskih političara i desnih socijalista (Vitimir Korać, Stjepan Bat), na kome su se prisutni složili da je »nužna koncentracija svih stranaka i grupa, koje, stojeći na stanovištu narodnoga samoodređenja, traže svoju narodnu nezavisnost i na demokratskim temeljima uređenu državu Slovenaca, Hrvata i Srba.«²⁷ Dalja politika socijalističke desnice u Hrvatskoj vodila je u sve tešnju saradnju sa domaćom buržoazijom, u zapostavljanje klasne borbe i interesa proletarijata i faktičko služenje interesima klasnog protivnika. Levičari su gledali sa simpatijama i razumevanjem na celokupno delo boljševika, a prema nacionalnom problemu u Austro-Ugarskoj držali su se vrlo oprezno i rezervisano. Izbegavali su da se jasno opredele prema nacionalnoj koncentraciji jugoslovenskih stranaka, na jednoj strani, zbog toga što nisu imali jasnu nacionalnu perspektivu, a na drugoj, iz straha da im vlasti ne zabrane list i unište organizacije.²⁸ Razvitak događaja u Hrvatskoj vodio je sve većem udaljavanju levice i desnice, tako da je malo trebalo pa da u periodu od kraja 1917. do druge polovine 1918. dođe i do formalnog organizacionog rasepa.²⁹

Među bosanskim socijalistima nije bilo nikakvih značajnijih kolebanja. Cela stranka se dosledno izjašnjavala protiv bilo kakve saradnje proletarijata sa buržoazijom u ostvarivanju nacionalnog ujedinjenja. Na sednici rukovod-

²⁷ Isto, 198—201.

²⁸ *Sloboda* (Zagreb), br. 12, 7. III. 1918, »Saopćenje»; *Dokumenti o postanku Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1914—1919.* (sabrao ih Ferdo Šišić), Zagreb 1920, 125—126. (U daljem tekstu: *Dokumenti*).

²⁹ T. Milenković, »Socijalreformistički pravac«, 200.

³⁰ Isto, 201—203.

stava SDSBiH i GRS 26. decembra 1917. zaključeno je da partija istupi iz kompromitovane Druge internacionale i pride Cimervaldskoj internacionali.⁴

Slovenački socijalisti su u toku gotovo celog rata glavnu pažnju poklanjali aprovizaciji, tj. snabdevanju radnika prehrambenim i drugim artiklima. Kada je u drugoj polovini 1918. neminovnost poraza Centralnih sila postala očigledna, došlo je do kolebanja u njihovom držanju. Naime, JSDS je dotad bila rezervisana prema saradnji sa nacionalnom buržoazijom, a sredinom avgusta 1918. vođstvo JSDS je odlučilo da ne ulazi u Narodno veće (Narodni svet), ali da definitivno ne odbije svoje sudelovanje u njegovom radu, već da zadrži »potpuno slobodne ruke«. Već 19. avgusta u *Napreju* je otvorena diskusija da li da JSDS uđe u Narodno veće. Diskusija je završena 4. oktobra donošenjem potvrđne odluke.⁵ Ne treba posebno ni naglašavati da su hrvatski desni socijalisti oheručke prihvatili saradnju sa domaćom buržoazijom u narodnim većima.⁶

Veoma važno mesto u daljem usmeravanju radničkog pokreta Slovenije, Hrvatske i Bosne pripada Jugoslavenskoj socijalističkoj konferenciji održanoj 6. oktobra 1918. u Zagrebu. Na Konferenciji su učestvovali predstavnici sve tri stranke, a njen zadatak je bio da odredi jedinstven stav zastupljenih stranaka prema najvažnijim aktuelnim pitanjima svoga vremena. Konferencija, međutim, nije uspjela da postigne željeni cilj. Predstavnici socijaldemokratskih stranaka Slovenije i Hrvatske izjasnili su se za ulaznje u narodna veća »da se tamo pribavi uvažanja socijalističkim načelima, ukoliko se radi o riješavanju nacionalnih, političkih, gospodarskih i kulturnih pitanja«. Takva odluka je opravdavana činjenicom da se svi jugoslovenski narodi nalaze »pred povijesnim časom« kada će se »konstituirati kao jedan jedinstveni narod ne samo ideološki nego i politički«. Uoči tako sudbonosnih događaja vođstva dveju socijaldemokratskih stranaka su smatrala Narodno vijeće za preteču »narodne konstituante«, koja treba da izvrši sve predradnje za buduću jugoslovensku ustavotvornu skupštinu. Zadatak skupštine, po njihovom mišljenju, bio bi ne samo da izvrši ujedinjenje Jugoslovena nego i da »buduću državnu kuću na potpuno demokratskim temeljima uredi«. Predstavnicu bosanske socijaldemokratije izjasnili su se i ovoga puta protiv svake saradnje s buržoazijom, a za saradnju s međunarodnim proletarijatom u rešavanju velikih svetskih problema.⁷

Desni socijalisti iz Hrvatske su i pre zagrebačke konferencije saradivali s nacionalnom buržoazijom, kada im je konferencija u tom pogledu dala određene ruke, oni su sa svojim drugovima iz Slovenije počeli ulaziti i u organizacije koje je stvarala buržoazija. Istoga dana kada je držana socijalistička

⁴ *Glas slobode*, br. 1 i 2, 2. i 5. I. 1918.

⁵ *Zgodovinski arhiv Komunistične partije Jugoslavije*, tom V, Beograd 1951, 355, 358—360. (U daljem tekstu: ZA KPJ, V); Albin Prepeluh, *Pripombe k naši prekratni dobi*, Dušan Kermauner, »Albin Prepeluh — Abditus, Njegov idejni razvoj in delo«, Ljubljana 1938, 475—476. (U daljem tekstu: D. Kermauner, »Albin Prepeluh«); Metod Mikuš, *Slovenci v stari Jugoslaviji*, Ljubljana 1965, 35—37.

⁶ T. Milenković, »Socijalreformistički pravac...«, 202.

⁷ *Pravda* (Z), br. 42, 10. X. 1918; Vitomir Korać, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb 1929, 252; Vujica Kovačev, »Ideološke i političke borbe u radničkom pokretu Hrvatske i Slavonije 1917—1919. godine«, *Istorija radničkog pokreta*, Zbornik radova 4, Beograd 1967, 73—109; *Grada o stvaranju jugoslavenske države* (za štampu priredili: Dragoslav Janković i Bogdan Krizman), Beograd 1964, 331.

konferencija, u Zagrebu je stvoreno Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba. U radu Narodnog vijeća učestvovali su i predstavnici hrvatskih desnih socijalista (V. Korać i V. Bukšeg), a kada je formiran Plenum Narodnog vijeća, oni su ušli i u njegov sastav, a od slovenačkih socijalista Anton Kristan, Josip Petejan i Melhior Cobal. U Središnji odbor Narodnog vijeća izabrani su V. Bukšeg i A. Kristan, dok je Korać tamo naknadno kooptiran.⁴

Na sednici Narodnog vijeća u Zagrebu 29. oktobra formirana je vlada Narodnog vijeća od 11 povereništava na čelu sa banom. Povereništvo za socijalnu politiku dobio je desni socijalist V. Bukšeg. Poslednjeg dana oktobra 1918. u Ljubljani je formirana Narodna vlada Slovenije, u kojoj je resor socijalne politike dobio socijalista A. Kristan. Već sutradan stvorena je Pokrajinska vlada Bosne i Hercegovine u kojoj je takođe postojalo Povereništvo za socijalnu politiku, ali je povereničko mesto ostalo upražnjeno, jer su socijalisti odbili da sudeluju u radu ove građanske institucije. Jedini izuzetak od prakse da se povereništva za socijalnu politiku predaju u ruke socijalistima učinjen je u Dalmaciji, gde je na ovaj položaj doveden građanski političar Prvislav Grizogono. Do navedene prakse nije došlo ni slučajno ni spontano, već po preporuci Narodnog vijeća SHS.⁵

Obnavljanje slovenskog dela (političkog) radnikog pokreta u BBB počelo je tek u novembru 1918. pokretanjem socijalističkog lista *Sloboda* (2. novembra u Novom Sadu). Kada je 3. novembra osnovan Srpski narodni odbor (igra ulogu narodnih veća), u njega su ušla i dva istaknuta desna socijalista: Dušan Tušanović i Pavle Tatić. Dvadeset petog novembra u Novom Sadu se sastala Velika narodna skupština, čiji poslanici nisu birani, već ih je unapred odredio Srpski narodni odbor. Među njima su se nalazila i 82 socijalista. Skupština je izabrala jedno uže rukovodeće telo — Veliki narodni savet, koji je predstavljao najvišu političku vlast u BBB. U taj savet je izabrano 5 socijalista. Dva dana kasnije stvorena je Narodna uprava (pokrajinska vlada) BBB u kojoj su socijalisti dobili resor socijalne politike (poverenik D. Tušanović), dok su u osecima za prehranu i narodno zdravlje dobili mesta zamenika. Ni u jednoj od tih institucija socijalisti nisu istupali sa samostalnih klasnih pozicija (nemaju obnovljene partijske organizacije za sobom), već su u celini usvajali nacionalističku politiku srpske buržoazije. Oni su stvarno odbacivali borbu za socijalizam, a prihvatili buržoasku parolu borbe za srpstvo i za nacionalno oslobođenje.⁶

Krunisanje izložene politike desnih socijalista predstavlja dolazak V. Koraća za ministra socijalne politike u prvoj vladi Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca (20. decembra 1918). Na taj korak se Korać odlučio sam, ne konsultujući ni vođstvo ni članstvo sopstvene stranke, a da i ne govorimo o traženju saglasnosti od drugih jugoslovenskih socijaldemokratskih partija.⁷

Ulaženje socijalista u upravne organe vlasti, koje je u jesen 1918. stvarala buržoazija, predstavlja najdesniji reformizam u radničkom pokretu toga

⁴ V. Korać, n. d., 252—253; D. Kermauner, »Albin Prepeluh«, 478—479; *Grada o stvaranju jugoslovenske države*, 338—343; Momčilo Zečević, *Slovenska ljudska stranka i jugoslovensko ujedinjenje 1917—1921*, Beograd 1973, 149.

⁵ *Dokumenti*, 212, 217, 218; *Naprej*, št. 256, 8. XI. 1918, »Socijalna skrb«.

⁶ Toma Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini 1918—1920*, Beograd 1968, 82—84.

⁷ V. Korać, n. d., 254—255; V. Kovačev, n. n., 115—121.

vremena, koji je poznat kao socijalistički ministerijalizam. Socijalisti tamo nisu vodili nikakvu samostalnu politiku u interesu proletarijata, već su služili kao prirepak i dodatak buržoaske vlasti, tj. bili su poslušno sredstvo u rukama građanskih stranaka i političara. Time su oni stvarno odigrali kontrarevolucionarnu ulogu, jer su u radničkim masama stvarali privid da se u društvu nešto bitno menja, da i široke narodne mase dolaze do uticaja pri rešavanju svoje sudbine i da će njihova sutrašnjica biti još lepša i perspektivnija. U suštini su desni socijalisti ministerijalisti svojom politikom samo zaravali proletarijat i ometali ga da uzme svoju sudbinu u svoje ruke, da preotme vodeću ulogu buržoaziji i povede mase u borbu do punog ne samo nacionalnog nego i socijalnog oslobođenja provođenjem socijalističke revolucije po ruskom primeru.* Propovedajući klasnu saradnju i klasni mir umesto klasne borbe i socijalističke revolucije i pretpostavljajući nacionalno oslobođenje socijalnom oslobođenju, socijalisti desničari su pomogli da većina jugoslovenske radničke klase u jesen 1918. ne odigra svoju samostalnu političku ulogu, već da služi interesima klasnog neprijatelja. Takav svoj stav je većina desnih socijalista (kao i njihovi drugovi u zapadnoevropskim zemljama) pravdala nepostojanjem povoljnih uslova u jugoslovenskim zemljama za uspešno okončanje socijalističke revolucije. Međutim, istorijski izvori (pa i oni koji potiču od ministerijalista) pokazuju nam nešto drugo.

Razvitak događaja u svetu i u jugoslovenskim zemljama u jesen 1918. (pobeda Antante i stvaranje Kraljevine SHS) išao je naruku desnim socijalistima i davao izvesnu snagu njihovoj politici. Ali, isto tako treba istaći da su mnoga zbivanja radila protiv njih. Već smo istakli da je oktobarska socijalistička revolucija izvršila veliki duhovni uticaj na radničke i uopšte široke narodne mase jugoslovenskih zemalja. Međutim, nije ostalo samo na tome. Za vreme prvog svetskog rata u Rusiji se zateklo oko 2.000.000 vojnih zarobljenika iz Austro-Ugarske, od kojih je oko polovina otpadala na Slovene (Jugoslovene, Čehe, Slovake, Poljake). Posle pobede oktobarske revolucije nova sovjetska vlast je dozvolila ratnim zarobljenicima da se vrate u svoje zemlje. Do 21. oktobra 1918. iz Rusije je repatriirano oko 664.000 zarobljenika. Taj broj svakako bi bio i veći da austrougarske vlasti nisu povratnike dočekivale sa nepoverenjem i neprijateljstvom (zavisno od stepena njihove »zaraženosti boljševizmom«) i da ih posle mesec dana nisu ponovo pozivale u vojne jedinice i upućivale na zapadno ratište. Po završetku rata iz Rusije je na zapad potekla prava bujica ratnih zarobljenika. Za razliku od onih prvih, koji su dolazili većinom iz Ukrajine, u kojoj ideje revolucionarnog socijalizma (zbog delovanja nacionalističkih organizacija i kratkotrajnosti sovjetske vlasti) nisu bile široko i duboko podrle među zarobljenike, poslednji talas povratnika činili su ne samo svedoci socijalističke revolucije nego i njeni aktivni sudionici na strani boljševika, pa i organizovani komunisti. Te mase su tako reći preplavile sve jugoslovenske zemlje Austro-Ugarske pričajući svojoj okolini o opštem miru, agrarnoj reformi i novoj sovjetskoj vlasti, vršeci na taj način svesno ili nesvesno propagandu ideja i iskustava velike oktobarske revolucije.³⁰ Na posledice te propagande nije se moralo dugo čekati. U našoj istoriografiji je već opšte prihvaćeno (jer to potvrđuje bezbroj dokumenata) da

* Drago Škorić, »Uloga povratnika iz ruskog zarobljeništva u razvoju događaja u Hrvatskoj potkraj godine 1918«, *Starine JAZU*, knj. 46, 16.

³⁰ Osnovne podatke i izvore o ovome vid.: T. Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini*, 17—19.

su povratnici iz Sovjetske Rusije odigrali veoma značajnu, a ponekad i odlučujuću ulogu u revolucionisanju svoje okoline. Oni su bili inicijatori otkazivanja poslušnosti pa i pobuna vojnih jedinica. Oni su doprineli da se još više umnoži takozvani zeleni kadar i da od antiratnog i nacionalnog dobije i izvesno socijalno-revolucionarno obeležje. Povratnicima treba da se zahvali u velikoj meri što je i radnička klasa postala borbenija, što se nije zadovoljavala sitnim ustupcima vladodržaca, već je njen najsvesniji deo pomišljao i na krajnja sredstva u ostvarivanju svog istorijskog cilja, tj. na socijalističku revoluciju i na uspostavljanje sovjetske vlasti.

Da bi se bolje shvatila atmosfera tog vremena, treba istaći da je i radnička i građanska štampa u novembru i decembru 1918. i prvih meseci 1919. godine gotovo svakodnevno donosila vesti o revolucijama u Nemačkoj, Austriji ili kojoj drugoj zemlji. Ta obaveštenja često nisu bila tačna ni precizna (ne kaže se da li je reč o socijalističkoj ili kakvoj drugoj revoluciji), ali su u širokim narodnim masama (sa onim što smo već rekli) stvarala uverenje da se postojeći društveni poredak ljulja iz temelja i da talas socijalne revolucije plavi Evropu. Sve se to događa u fazi raspadanja Austro-Ugarske i ubrzo zatim kada je kompromitovana i omrzruta stara vlast nestajala ili već prestala da postoji a nova se nije dovoljno brzo stvarala i učvršćivala. U celoj Evropi je stvarno vladalo jako socijalno vrenje, bremenito revolucionarnim težnjama. U Nemačkoj i Austriji socijalna revolucija je činila prve nesigurne korake. Nedostajale su samo dovoljno brojne, svesne, organizovane i odlučne snage koje bi je usmerile u određenom pravcu. Jugoslovenske pokrajine bivše Austro-Ugarske bile su blisko povezane sa srednjom Evropom i sva su ta zbivanja imala snažnog odjeka u njima, što nam potvrđuje veliki broj izvora, pa i oni koji potiču od ljudi što su se suprotstavljali revolucionarnom toku događaja.²

² Poznati slovenački publicista, političar i javni radnik Albin Prepeluh, u to vreme desni socijalista i zamenik povercnika za socijalnu skrb, pruža u navedenom pravcu najujerljivije argumente. Po njegovim rečima, nove pokrajinske vlade u jugoslovenskim zemljama nisu imale stvarne moći. Narod ih je više trpeo nego što ih je voleo i respektovao. Pokušaji mobilizacije vojske i stvaranja realnog oslonca novoj vlasti nisu uspeli. Narod je htio da zbaci sa sebe sve što ga je tištalo ili je mislio da ga tišti. Celoo je da se sveti za sva poniženja i za sve preživljene patnje, ali nije postojalo jedinstveno mišljenje kako da se to postigne. Zborovi su svuda bili dobro posećeni, usvajane su različite, opširne i oštre rezolucije koje su zaboravljene već sledećeg dana. »Sa nekoliko hiljada disciplinovanih i naoružanih ljudi bilo ko je mogao lako zavladati celom pokrajinom i nametnuti joj svoju političku volju, ako ona ne bi bila u opreci sa opštim narodnim tendencijama«. To je vrlo dobro znalo i Narodno vijeće SHS u Zagrebu, bojalo se nemira, otklone, imovinske i lične nesigurnosti i »socijalnih požara«, »ukratko — bojalo se sopstvenog naroda«. Jedini siguran izlaz je videlo u brzom i bezuslovnom sjedinjenju sa Srbijom, i to ne iz nekog idealističkog političkog patriotizma, nego zato što je držalo da Srbija raspolaže ako ne brojnom, a ono uređenom vojskom. U Zagrebu i Ljubljani su se građanski političari i uopšte buržoazija bojali socijalne revolucije i građanskog rata, i u strahu da ne izgube svoju imovinu tražili zaštitu koju sami nisu mogli ni umeti izgraditi. Zato su težili da što pre dovedu proslavljenju srpsku vojsku, o čijim kvalitetima su već slušali prave bajke. Prepeluh naročito ističe da su se u to vreme svi pitali hoće li nacionalna revolucija produžiti i pre-rasti u socijalnu revoluciju. Po njegovom mišljenju »situacija za socijalni prevrat bila je stvarno pogodna.« (A. Prepeluh, *Pripombe k našim prevratni dobi*, 150—151).

Prepeluh nije bio jedini koji je ovako procenjivao situaciju u zapadnim jugoslovenskim pokrajinama u jesen 1918. godine. Organ *JSDS Naprej* pisao je 20. februara 1919.: »Po prevratu je mogla računati slovenačka socijaldemokratija, u naj-

Ovde treba podvući da su desni socijaldemokrati u svojim razmatranjima situacije računali samo sa organizovanim socijalistima i dolazili do zaključka da su sa njima mogli uzeti vlast. Pri tome nisu uopšte uzimali u obzir antriratno, protivkapitalističko pa i revolucionarno raspoložene mase. Narod je, međutim, bio naoružan, jer su se vojničke mase i zelenokaderaši vraćali svojim kućama sa oružjem i mogli su ga svakog trenutka upotrebiti, što je situaciju činilo naročito eksplozivnom i opasnom za buržoaziju. Zbog čitavog niza objektivnih i subjektivnih faktora (npr. nedostatak revolucionarne partije i odlučnog vodstva koje zna šta hoće i kako će) revolucionarna situacija je postepeno prošla i uz pomoć desnih socijalista počela je da se učvršćuje vlast domaće buržoazije. Ali ta prolazna revolucionarna pretnja će ostaviti dubok trag na privremenom i onom kasnijem radničkom zakonodavstvu.

Iz navedenih klasnih i drugih razloga malobrojna srpska vojska je zaposela sve jugoslovenske pokrajine do demarkacione linije sa Italijom, Austrijom i Mađarskom. Ali, revolucionarna opasnost time nije automatski nestala, već je sve do avgusta 1919. (naročito posle uspostavljanja Mađarske Sovjetske Republike 21. marta 1919) neprekidno postojala.

Pod uticajem pomenutih i mnogih drugih faktora došlo je do ubrzanog idejno-političkog diferenciranja u redovima jugoslovenskog proletarijata i do njegovog sve masovnijeg kretanja ulevo. Pobedi levice mnogo je doprineo proletarijat Srbije, koji je svoju Partiju obnovio tek po završetku svetskog rata i odmah se izjasnio protiv ma kakve saradnje sa buržoazijom a za nepomirljivu klasnu borbu. Tvrdokorno insistiranje Koraća i njegovih jednomišljenika na ministerijalizmu i klasnoj saradnji dovelo je do organizacionog rasepa SDSHS, pri čemu je velika većina organizovanih radnika pošla za levicom.

Od 20. do 23. aprila 1919. u Beogradu je održan Kongres ujedinjenja revolucionarnog dela jugoslovenske radničke klase i stvorena jedinstvena Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) [SRPJ (k)]. Na Kongresu su bile zastupljene sve dotad samostalne pokrajinske socijalističke stranke i organizacije izuzimajući desničare u Hrvatskoj i celu JSDS iz Slovenije. U isto vreme su se ujedinile i pokrajinske sindikalne organizacije sem slove-

boljem slučaju na prevlast u zemlji koja nije mogla zasebno živeti. U Trstu je stajala italijanska vojska, a u Sremu i Banatu, pak, srpska i francuska. U Trstu i Puli je »radništvo tih dana imalo potpunu političku vlast u rukama«. Da je »proletarijat u Sloveniji drskom akcijom preuzeo vlast u svoje ruke (a autor je to smatrao lako mogućim — T. M.), u kratkom roku bi morao podležti militarizmu, koji je još uvek vladao u zemlji neslomljen.«

Najistaknutiji pobornik saradnje radničke klase s buržoazijom u tom periodu Vitomir Korać pisao je na tu temu: »U danima prevrata bilo bi nam možda tako lako zgrabiti političku vlast u šake, ako ne drugde a ono barem u Zagrebu i Ljubljani, gde je socijalistička organizacija bila najjača i najčvršća. Ta trebalo je samo izvesti radnike na ulice, poslati nekoliko agitatora u pobunjene kasarne i regimente. Ogorčeni narod u uniformi pošao bi odmah za nama (...). Bila bi vrlo lako organizovana vojnička i radnička veća.« Međutim, i hrvatski desni socijalisti su odustali od tog poslednjeg sudbonosnog koraka, jer su se i oni bojali intervencije srpske i francuske vojske. (Vitomir Korać, *Zašto su socijalni demokrati išli u ministre?* Beograd 1920, 4).

Njihovi drugovi u Austriji i Italiji takođe nisu zagazili u socijalnu revoluciju iz tobožnjeg straha od upućivanja »solunaca« u njihove zemlje. Pri tome je malobrojna, izmrcvarena i već sita svakog ratovanja srpska vojska prikazivana u tako crnim kontrarevolucionarnim bojama (bank protiv svake revolucije), da postaje jasno kako je to sveeno činjeno samo da bi se odustalo od revolucionarnih akcija.

načke. Već 20. i 21. jula 1919. borbeni deo ujedinjenog jugoslovenskog proletarijata izveo je grandiozni generalni štrajk protiv namera vlade da interveniše u Sovjetskoj Mađarskoj i Rusiji i u znak podrške tim mladim sovjetskim republikama. Pod pritiskom samog članstva u štrajku su učestvovala i mnoge desničarske radničke organizacije.

2. Pokrajinsko zaštitno radničko zakonodavstvo u Sloveniji i Dalmaciji

Pri kraju pravog svetskog rata i neposredno po njegovom završetku naglo je porasla organizaciona, akciona i politička aktivnost JSDS i sindikata u Sloveniji. Već krajem marta 1919. bilo je 17.514 sindikalno organizovanih radnika, a početkom juna iste godine taj broj se popeo na oko 25.000. Samo u prva tri meseca 1919. u Sloveniji je održano oko 400 raznih radničkih skupova i šezdesetak tarifnih i drugih pokreta u kojima je učestvovalo oko 30.000 radnika. Mi ne možemo ulaziti u detalje tih pokreta, samo ističemo da su u njima radnici uspjeli da povećaju svoje nadnice za 30—150%. Tu nisu uračunati dodaci na skupoću koje je primao svaki zaposleni i članovi uže porodice (u različitom iznosu). Ponegde su radnici uspjeli da izvojuju i poseban stanarinski dodatak, tj. izvesnu sumu novca koja im je služila za pokriće visokih stanarina. U veoma retkim slučajevima radnici su se izborili za godišnje odmоре (u trajanju od 5—7 dana) i da udove i siročad njihovih izginulih drugova dobiju stalnu potporu od 150 za ženu i 50 kruna za svako dete nedeljno.²²

U drugoj polovini oktobra, a naročito u toku novembra 1918. socijalisti su održali veliki broj »narodnih zborova« širom Slovenije, na kojima su isticali političke, socijalno-ekonomske i druge zahteve radništva. Nas u ovom trenutku interesuju samo ovi drugi zahtevi. Tako je na velikom zboru u Ljubljani 10. novembra 1918. usvojena rezolucija kojom je na ekonomskom i socijalnom polju traženo da se postojeće Povereništvo za socijalnu skrb proširi i da mu se stavi u dužnost staranje o svim radničkim pitanjima, razumevajući tu i njihovo socijalno osiguranje, kako bi se na taj način zaštitili svi radnički interesi. Povereništvo bi se proširilo stvaranjem: a) odeljka za organizaciju radne pijace i zbrinjavanje nezaposlenih; b) odeljka za socijalno osiguranje radnika; c) odeljka za radno pravo i d) odeljka za interesne organizacije i zastupanje radnika. Rezolucija, dalje traži da se uspostave radničke komore kao autonomne radničke organizacije koje će finansirati država. Njihov bi zadatak bio da brane radništvo od eksploatacije i da rešavaju sporove između rada i kapitala. Da bi se radničke komore što brže ustrojile, od vlade je zahtevano da dođe u dodir sa radništvom i dogovori se s njime o načinu i sadržaju rada te institucije. Zatim se traži stvaranje mešovitih komisija radnika i poslodavaca, koje bi rešavale sve sporove nastale iz radnog odnosa. Zbor je pridavao veliki značaj radničkoj kontroli, zbog čega je zahtevao da se ona uvede uredbenim putem, a kasnije ozakoni i postane »prvi korak socijalizacije produktivnog mehanizma«. Na kraju, rezolucija zahteva da se očuva i proširi postojeća radnička zaštita i osiguranje i da se svi centri koji su se bavili tim pitanjem presele (iz Beča, Trsta, Graca) u Ljubljanu ili Zagreb.²³

²² *Radničke novine*, br. 142 i 143, 17. i 18. VI. 1919, »Sa sindikalnog kongresa u Ljubljani«.

²³ *Naprej*, št. 258, 11. XI. 1918.

Da bi nam prvi deo radničkih zahteva bio jasan, treba znati da delokrug Povereništva za socijalnu skrb stvarno nije bio tačno razgraničen i određen i da je naredbom Pokrajinske vlade Slovenije 6. novembra 1918. u njegovu nadležnost, pored ostalog, stavljeno staranje o socijalnom osiguranju, obrtnom radnom pravu i zaštiti učenika u privredi.³⁴ Radnici su očigledno smatrali da Povereništvo nije dobro organizovano i da takvo ne pruža garancije da će uspešno obavljati sve one zadatke koje život bude pred njega postavljao, zbog čega su tražili reorganizaciju i poboljšanje njegovog ustrojstva.

Dana 24. novembra 1918. širom Slovenije je održan veliki broj »narodnih zborova« na kojima je usvojena istovetna rezolucija koju je izradio Izvršni odbor JSDS.³⁵ U ekonomsko-socijalnom delu tog dokumenta se traži da se narod obezbedi sa dovoljnom količinom životnih namirnica, odeće i obuće, da se u rudnicima, na železnicama i u industrijskim preduzećima uvede radnička kontrola pri njihovim upravama, kao prvi korak socijalizacije sredstava za proizvodnju.³⁶

U rezoluciji su podrobno razrađeni mnogi socijalni zahtevi JSDS koji se tiču radničke klase. Tu se na prvom mestu načelno traži uvođenje jedinstvenog zaštitnog radničkog zakonodavstva za celu zemlju i za sve najamne radnike (zanatske, industrijske, poljoprivredne, rudarske i druge). Važeći *Obrtni red* i ostale zakonske akte iz oblasti zaštite i osiguranja treba proširiti na poljoprivredne radnike, kućne pomoćnice, služinčad i rudare. Zakon o trgovačkim pomoćnicima ostaviti na snazi dok se ne usvoji jedinstven jugoslovenski zakon i obrtne sudove proširiti na kućne slugu i rudare. U vezi sa zaštitom radnika rezolucija traži: 1. uvođenje osmočasovnog radnog vremena za sve radnike i službenike bez izuzetka i nedeljnog odmora od 36 časova; 2. zabranu noćnog rada za žene, a rad subotom samo do 12 časova, da se žene isključe sa rada iz svih onih preduzeća u kojima je rad škodljiv za zdravlje; 3. da se deci do 15 godina zabrani svaki rad u proizvodnji, a mladim radnicima od 15 do 18 godina da se zabrani noćni rad od 18 do 6 časova. Rezolucija, dalje, traži načelno priznavanje minimalne nadnice, koju predlaže posebna komisija sastavljena od predstavnika radnika i poslodavaca; zatim priznavanje postojećih tarifnih kolektivnih ugovora između radničkih i poslodavačkih organizacija; odbacivanje dotadašnjih radničkih knjižica i uvođenje legitimacija u koje će se unositi samo vrsta i dužina rada koji je radnik obavljao i, na kraju, da svi radnici i šegrti imaju pravo na nedelju dana plaćenog godišnjeg odmora. Radnicima i službenicima mora biti zagarantovano pravo koalicije, a svako ograničavanje ili zabranjivanje zborovanja i udruživanja ima se kažnjavati. Povereništvo za socijalnu skrb treba proširiti novim odeljcima (kao što je napred izloženo). Treba ustanoviti radničke komore finansirane od države radi zastupanja radničkih interesa, a sindikalnim organizacijama zagarantovati pravo zastupanja na svim skupovima koji raspravljaju radnička socijalna pitanja. Sve javne berze rada i one pri sindikalnim organizacijama moraju imati pravo na besplatan poštanski i telefonski saobraćaj. Besposlenim radnicima se obezbeđuje besplatan prevoz pri traženju posla. Na kraju u rezoluciji je prilično detaljno razrađena zaštita

³⁴ *Uradni list*, 9. XI. 1918.

³⁵ *Naprej*, št. 268, 22. XI. 1918, »Rezolucije«.

³⁶ *ZA KPJ*, V, 372.

šegrtu, a zatim zahtevi za osiguranje radnika u slučaju bolesti, nesrećnog slučaja, starosti, invalidnosti i smrti.⁵⁷

Koliko je veliki značaj pridavan radničkom zakonodavstvu najbolje se vidi po tome što su se ovom problematikom bavili gotovo svi radnički skupovi, uključujući tu i one na najvišem nivou. Tako je »Sveslovenačka« konferencija JSDS 19. januara 1919. usvojila rezoluciju u kojoj se, između ostalog, traži podržavanje radnika, topionica, železnice i uopšte krupne industrije. Socijalizacija se mora vršiti u zavisnosti od postojećih uslova. Naročito je istaknut značaj i poželjnost zadržanih organizacija, koje bi direktno povezale proizvođače i potrošače. Konferencija je izričito naglasila da veliku važnost pridaje radikalnom radničkom zakonodavstvu, koje bi zabranilo iskorišćavanje siromašnih slojeva naroda od kapitalista.⁵⁸ Socijalisti, izgleda, ni sami nisu verovali u mogućnost ostvarenja onog što su tražili (zabrana eksploatacije), ili su time želeli samo da zavaraju radne mase, zbog čega su pozvali proletarijat da aktivno sudeluje u socijalnoj i ekonomskoj borbi između rada i kapitala. Kratko rečeno, radnička klasa Slovenije je u tom periodu postavljala brojne i vrlo radikalne ekonomsko-socijalne zahteve, čak toliko radikalne da oni, ne samo u Sloveniji nego nigde u svetu, nisu ni onda ni kasnije ostvareni u celini u okvirima građanskog društva. Radnički vođi, pak, nisu se suprotstavljali radikalizmu. Oni su ga podsticali jer im je odgovarao. To je bio način da radnici izlive svoje emocije, daju oduške nezadovoljstvu preživljenim i postojećim stanjem, a da ipak ostanu mirni.

Sindikati su poklanjali veću pažnju radničkom zakonodavstvu nego i JSDS. Na Kongresu Strokovne komisije 8. i 9. juna 1919. u Ljubljani od pet tačaka dnevnog reda dve su bile posvećene toj problematici (4. Radničko zakonodavstvo u Jugoslaviji i 5. Zakonsko osiguranje radnika). Usvojene rezolucije ne izlaze iz okvira dosad izloženog i u sažetom obliku uglavnom ponavljaju ono što je radnička klasa Slovenije posle rata tražila na ovom planu. Njihov moto je: »najpunija zaštita« radnika. U prvoj rezoluciji se još konstatuje da je radnička klasa, sve dokle postoji privatna svojina nad sredstvima za proizvodnju i eksploatacije čoveka od čoveka, veoma zainteresovana da se ograniči eksploatacija do krajnjih granica i izvojuje priznanje prava radnicima na borbu za zaštitu njihovih moralnih i materijalnih interesa. U drugoj rezoluciji se traži od vladajućih da uzmu u obzir sve zahteve radničke klase u Jugoslaviji, računajući najsvestranije i potpuno osiguranje radnika, oslobađanje radnika od učešća u troškovima osiguranja i predavanje radnicima u ruke celokupne uprave nad osiguravajućim institucijama.⁵⁹

U delimično ocrtanoj onovremenoj situaciji, ostavljena sama sebi i bez ikakve pomoći centralnih vlasti iz Beograda, Pokrajinska vlada u Ljubljani je bila prinuđena da se snalazi kako zna i ume i da izlazi u susret zahtevima radnika kako bi izbegla najgore za sebe — rizik socijalne revolucije. Odmah se može reći da je ona pokazala više razumevanja, inicijative i umešnosti na polju radničkog zakonodavstva nego ijedna druga pokrajinska vlada u Jugoslaviji. U Sloveniji je prvo počelo ozbiljnije da se radi na upotpunjavanju i poboljšavanju naslednjih zakona, i u tome se najdalje otišlo. Međutim, ta naglašeno povećana socijalno-zakonodavna aktivnost novih organa vlasti u od-

⁵⁷ *Naprej*, št. 268, 22. XI. 1918, »Predlog rezolucije za zbor«.

⁵⁸ *ZA KPJ*, V, 375—376.

⁵⁹ *Radničke novine*, br. 142 i 143, 17. i 18. VI. 1919, »Sa sindikalnog kongresa u Ljubljani«.

nosu na radnike i njihove porodice nije poticala od neke stvarne brige za radnike već iz želje da se oni izvesnim ustupcima i beneficijama odvrate od preduzimanja revolucionarnih akcija i time očuva postojeći buržoaski društveni poredak. I još više, nova zakonodavna inicijativa bila je više posledica revolucionarnih zbivanja u Evropi nego borbenosti i zahteva organizovane radničke klase u Sloveniji. Tačnost tih konstatacija najbolje će potvrditi sam razvitak događaja u budućnosti.

U kratkom vremenskom razmaku od samo mesec i po dana (sredina decembra 1918. — kraj januara 1919) Pokrajinska vlada Slovenije je izdala desetak značajnih naredaba kojima se bitno menjaju i dopunjuju u korist radnika dotadašnji zakonski propisi o zaštiti i socijalnom osiguranju zaposlenih. Nešto kasnije (uglavnom u toku marta i aprila 1919) te su naredbe samo minimalno proširivane, razjašnjavane i dopunjavane, da bi zatim nastupio obrnut proces, tj. njihovo pogoršavanje. Svim tim prvim zakonskim aktima je preciznije regulisan i osetno popravljen položaj radnika. Zbog toga radnička klasa Slovenije tokom vremena sve manje insistira na donošenju opsežnog radničkog zakonodavstva, jer ono postoji, već samo traži njegovo dalje upotpunjavanje i kompletiranje.

Pada u oči da se izložene kampanje traženja radikalnog radničkog zakonodavstva u Sloveniji od proletarijata i donošenje tih propisa vremenski gotovo poklapaju, što nije nimalo slučajno. Budući da su socijalisti stajali na čelu Povereništva za socijalnu skrb u Pokrajinskoj vladi Slovenije, oni su izrađivali nacрте pojedinih naredaba, bilo im je poznato raspokoženje ostalih kolega iz vlade prema toj njihovoj delatnosti i, u zavisnosti od dobre volje ili opoziciju na koju su tamo nailazili, mogli su preko JSDS i Stokovne komisije prosto da naruče određenu podršku radničke klase svojoj politici. Najčešće su akcije masa prethodile objavi pojedinih naredaba, služeći kao povod i razlog da se one publikuju, što je bilo svesno planirano. Time su socijalisti na očigledan način hteli da pokažu radničkim masama na uzajamnu povezanost i zavisnost između njihovih akcija i onoga što time dobijaju. Cilj im je bio da što veći broj radnika privuku u svoje partijske i sindikalne organizacije, onemoguće stvaranje neke druge konkurentске radničke organizacije i potvrde jedinstvo radničkih težnji i praktične delatnosti njihovih predstavnika u buržoaskim organima vlasti, tj. da ukažu radnicima na korisnost od ministerijalizma i saradnje klasa.

Kako je Slovenija do kraja prvog svetskog rata bila podeljena na više administrativno-teritorijalnih jedinica sa centrima izvan Slovenije, jedan od prvih poslova novostvorene Pokrajinske vlade bio je da ih ujedini u jednu celinu i na čitavom tom području ostvari jedinstvenu administraciju, računajući tu i razne službe u vezi sa zaštitom i socijalnim osiguranjem radnika. Već 18. decembra 1918. Pokrajinska vlada je naredbom proširila teritorijalni opseg Obrtnog nadzorništva za Kranjsku sa sedištem u Ljubljani na celu Sloveniju. Praktično je to značilo da se delokrug Obrtnog nadzorništva u Ljubljani sada proširuje i na one slovenačke teritorije koje su do tog trenutka bile pod kontrolom obrtnih nadzorništva u Gracu i Celovcu.*

Na čelu Obrtnog nadzorništva u Ljubljani od 28. decembra 1918. nalazio se inž. Anton Štebi, u to vreme vrlo progresivan čovek i istaknuti levi socijaldemokrat, gotovo komunističkih shvatanja (koji će u drugoj polovini 1920.

* Uradni list, 28. XII. 1918.

postati središnji inspektor rada za celu Kraljevinu SHS). Međutim, uprkos njegovoj progresivnosti i energičnosti delovanje nadzorništva se slabo osećalo, jer mu je dodeljena velika teritorija, a imalo je samo 5 činovnika (pored Štebija, dva sekretara, i po jedan pisar i poslužitelj)⁴ Na drugoj strani poslodavci su se opirali doslednom sprovođenju zakonskih propisa o zaštiti radnika. Tražili su da se Stebi smeni sa položaja kao eksponent JSDS i radnika.⁵

Po završetku prvog svetskog rata u Sloveniji je počeo da pristiže veliki broj vojnika i ratnih zarobljenika — bivših radnika i činovnika. Oni nisu mogli da nađu posao, jer je u toku rata došlo do zastoja i poremećaja u proizvodnji ili su na njihova radna mesta došli novi ljudi, starci, žene i deca. Da bi se besposlica koliko-toliko smanjila, radna pijaca regulisala i time otklonila opasnosti od većih revolucionarnih potresa, pri Povereništvu za socijalnu skrb je osnovan poseban otesek za nezaposlene, kome je glavni zadatak bio da se stara pre svega o zaposlenju i zbrinjavanju ljudi koji su se vraćali sa frontova i iz zarobljeništva. Jedan od prvih koraka bio je zaključak Pokrajinske vlade 5. decembra 1918. da se pri svim okružnim glavarstvima, magistratima i opštinama ustanove uredi za evidenciju nezaposlenih radnika i činovnika. Svi nezaposleni su pozvani da se jave tim uredima i daju određene podatke u vezi sa svojim identitetom, stručnošću, poslednjim zaposlenjem, platom, danom otpusta iz vojske i poslom koji žele da obavljaju.⁶

Već 20. decembra 1918. Pokrajinska vlada u Ljubljani je naredbom stvorila Državnu berzu rada u Sloveniji i relativno precizno propisala opseg i način njenog delovanja. Po toj naredbi na čelu organizacije za posredovanje rada stoji Centralni ured sa sedištem u Ljubljani, a svoju delatnost obavlja preko okružnih ekspozitura. Službom posredovanja rada neposredno je rukovodila Centralna komisija, koja je potčinjena Povereništvu za socijalnu skrb. Polovinu članova Centralne komisije čine predstavnici povereništva za socijalnu skrb, javne radove, trgovinu i industriju, a drugu polovinu šalju radničke i poslodavačke organizacije. Dužnosti Centralne komisije su bile: da odredi sedište okružnih ekspozitura, ograniči njihove teritorije i predloži činovništvo ekspoziture; da razne vrste postojećih berzi rada ujedini i pretvori u okružne podružnice; da obezbedi jedinstveno poslovanje svih ekspozitura; da kontroliše njihovo poslovanje i da im stavlja na raspolaganje novčana sredstva potrebna za obavljanje njihove normalne delatnosti. Normativna akta službe za posredovanje rada izrađuje Centralna komisija a potvrđuje Povereništvo za socijalnu skrb. Naredbom je precizirano organizaciono ustrojstvo i način funkcionisanja Centralne komisije i okružnih podružnica. Okružne podružnice su bile organizovane na sličan način kao i Centralna komisija, a njihova dužnost je bila ne samo da posreduje u traženju posla između radnika i poslodavaca nego da šalju dnevne, nedeljne i mesečne izveštaje centrali o stanju radne pijace na svom području.⁷

Institucija berze rada u Sloveniji nije ostala samo firma, već je vrlo intenzivno delovala u toku sledeće 2—3 godine. Velika zasluga za to pripada socijalisti Franu Erjavcu, koji je stajao na njenom čelu. Prvi posao Centralne

⁴ *Izveštaj inspekcije rada Kraljevine SHS za 1920. godinu*, 135.

⁵ Arhiv Jugoslavije, Fond Ministarstva trgovine i industrije (65), kutija 1006, fascikla 1891. (u daljnjem tekstu: AJ i samo cifre).

⁶ F. Kresal, »Pregled razvoja delavsko zaštitne zakonodaje«, 124.

⁷ *Uradni list*, 28. XII. 1918; F. Kresal, »Pregled razvoja delavsko zaštitne zakonodaje«, 125.

komisije bio je da odredi sedišta okružnih berzi rada i obavi ostale radnje koje joj je nalogala pomenuta naredba. Ona je delovala brzo i već u 1919. stvorila berze rada u Ljubljani, Ptujju, Celju, Mariboru, a 1920. u Murskoj Soboti. Međutim, sve berze rada nisu podjednako intenzivno radile. U Celju je ona jedno vreme bila zatvorena, jer nije uspela da obezbedi odgovarajući činovnički kadar, a u Ptujju nije mogla da pronađe pogodne prostorije te je radila u susednom selu Strnišću, što je umanjivalo njen opseg rada. Pada u oči da je razmeštaj okružnih berzi rada bio izvršen tako da je Ljubljana sama pokrivala pola Slovenije, dok je preostali deo imao 3, odnosno, 4 berze rada.⁴

Glavni posao okružnih berzi rada bio je da traže posao za brojne povratnike sa frontova i bivše ratne zarobljenike, jer ga oni sami nisu mogli pronaći. Berze su svojim radom opravdale postojanje. Sačuvani statistički podaci ne omogućavaju nam da sačinimo jedinstvenu i razgranatu statistiku za ceo period, ali potvrđuju navedenu konstataciju. U toku 1919. pomoć berzi rada tražile su 36.553 stranke (ovde su uračunati svi oni koji su tražili ili nudili posao), a posredovano je uspešno samo u 6.870 slučajeva.⁵ Sledeće 1920. godine posao su tražila 11.663 radnika i 4.034 radnice (svega 15.697). U isto vreme poslodavci su ponudili 9.044 radna mesta za radnike i 3.693 za radnice (svega 12.737). Uspešno je posredovano za 5.480 radnika i 2.335 radnice (svega 7.815). Bez posla su i dalje ostala 7.882 zainteresovana radnika.⁶ U toku 1921. posredovanje berzi rada su tražila 11.573 radnika i 5.068 radnica (svega 16.641), poslodavci su ponudili 10.490 radnih mesta za radnike i 5.616 za radnice (svega 16.106), posredovano je za 6.623 radnika i 3.463 radnice (svega 10.086), a bez posla je i dalje ostalo 6.555 radnika i radnica. Najveći udeo u posredovanju rada imala je Okružna berza rada u Ljubljani. Ona je u toku 1921. uspešno posredovala u 4.254 slučaja. Odmah za njom dolaze Murska Sobotica sa 3.270 posredovanja, Maribor sa 2.477 i Ptuj sa 85 posredovanja. Berza rada u Celju nije radila u toku te godine iz navedenih razloga.⁷

U celom trogodišnjem periodu u Sloveniji je najviše nezaposlenih bilo među nekvalifikovanim industrijskim i poljoprivrednim radnicima, zatim među rudarima, trgovačkim pomoćnicima, administrativnim osobljem, metalcima i radništvom prehrambene industrije i zanata. Pomanjkanje radne snage se osećalo među šumskim i građevinskim radnicima, a naročito među kvalifikovanim radnicima gotovo svih specijalnosti. Centrala za posredovanje rada u Ljubljani je pokušavala da razreši postojeću situaciju traženjem posla za nekvalifikovane radnike izvan granica Kraljevine SHS i dovođenjem kvalifikovanih radnika iz inostranstva i drugih jugoslavenskih pokrajina (npr. građevinskih radnika iz Dalmacije), ali u tome nije naišla na pomoć i razumevanje drugih organa vlasti, te je cela zamisao propala.⁸

Sabiranjem navedenih cifara dolazimo do saznanja da je u Sloveniji u trogodišnjem periodu (1919—1921) posredstvom berzi rada zaposleno 24.771 radnik, što predstavlja brojku dostojnu poštovanja. Ova ocena je utoliko tač-

⁴ Fran Erjavec, »Naše 'Berze rada', *Radnička zaštita*, br. 5—6, 30. VI. 1921; *Socijalni preporodaj*, br. 9 i 10, oktobar 1921, 203.

⁵ Fran Erjavec, »Posredovanje dela v Sloveniji leta 1921«, *Socijalni preporodaj*, br. 2, februar 1922, 121.

⁶ Isto; F. Erjavec, »Naše 'Berze dela'«.

⁷ F. Erjavec, »Posredovanje dela v Sloveniji leta 1921«.

⁸ Isto.

nija kada se zna da su berze rada bile posve nove institucije, da njihov kadar za ovu vrstu posla nije raspolagao gotovo nikakvim iskustvom i da su se bore sa brojnim kadrovskim, materijalnim, smeštajnim i drugim problemima. Slične institucije izvan Slovenije neće postići ni približne rezultate. Pada u oči da su se poslodavci masovno javljali berzama rada kada su im bili potrebni novi radnici, da su se berze rada sve više uhodavale u poslu i da su ih interesenti (poslodavci i radnici) prihvatili kao nezaobilaznu instituciju, zbog čega se broj uspešnih posredovanja rada iz godine u godinu povećavao.

Ma koliko se berze rada trudile, a radnici i poslodavci pokazivali dobru volju, ipak je, videli smo, veliki broj radnika ostajao bez posla. (Samo u toku 1920. i 1921. god. 14.437 radnika).²⁶ Novostvoreni organi vlasti su morali da poveru brigu o tim ljudima, koji bez svoje krivice nisu mogli sebi i svojim porodicama da obezbede životnu egzistenciju zaposlenjem, ako nisu želeli da oni stanu na stranu neprijatelja postojećeg poretka, tj. da pridu revoluciji. Rukovodeći se pre svega klasnim interesima, Pokrajinska vlada Slovenije je bila prinuđena da preduzme korake za materijalno zbrinjavanje nezaposlenih radnika. Međutim, ona u tome nije bila prva i sasvim originalna, jer su u tom pravcu izvesne korake preduzimale i stare austro-ugarske vlasti. Još sredinom 1918. u okviru cele Dvojne monarhije preduzimane su akcije sakupljanja dobrovoljnih novčanih priloga za povratnike iz ruskog zarobljeništva. U tom poslu su bili angažovani organi vlasti i dobrotvorna društva, a cilj čitave zamisli bio je da se povratnicima i njihovim porodicama pruži izvesna materijalna pomoć i time potre loš utisak stvoren nebrigom vlasti za najbliže srodnike mobilisanih vojnika.²⁷ Povratnici su bili opasni za postojeći društveni poredak i pružanjem izvesne materijalne pomoći trebalo je otupiti oštricu njihovog nezadovoljstva prema vladajućima i režimu. U oktobru i novembru 1918. kada se stara vlast raspadala a nova nije brzo stvarana i učvršćivana, lokalni organi vlasti (opštine i gradski magistrati) su iz svojih fondova ponegde davali izvesnu materijalnu potporu povratnicima iz zarobljeništva i sa frontova, da bi na taj način očuvali mir na svom području. Ta je praksa bila razvijena i u Sloveniji, a Pokrajinska vlada u Ljubljani je u tom pogledu davala izvesna uputstva, pa i naredbe nižim organima.²⁸ Svi su ti dokumenti poništeni i presali da važe 23. decembra 1918. kada je vlada izdala celovitu Naredbu o pomaganju nezaposlenih.²⁹

Prvi član *Naredbe* određuje da pravo na pomoć u nezaposlenosti imaju svi nezaposleni radnici i nameštenici bez razlike, ako su zavičajni u Sloveniji, zatim za rad sposobni vojni invalidi (bez obzira na to da li imaju invalidsku penziju) koji su otpušteni iz vojske a pre mobilizacije su bili dužni da se osiguraju za slučaj bolesti. Strani radnik (ovde se imaju u vidu Nesloveni) koji je nekada radio u Sloveniji, a sada je ostao bez posla, dobiće besposleničku potporu samo na bazi reciprociteta, tj. ako se o tome sklopi međudržavni ugovor između Kraljevine SHS i njegove zemlje. Visina besposleničke potpore iznosila je: za mlade radnike do 18 godina 1,20 krune, za žene 2 krune, a za odrasle muške radnike 2,50 krune na dan. Pored toga, svaki član uže porodice nezaposlenog radnika (supruga, deca, pastorčad i usvojenici do navršene 14 godine) dobija po jednu krunu na dan. Pri određivanju visine potporne

²⁶ Kao nap. 66—68.

²⁷ T. Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini 1918—1920*, 18.

²⁸ F. Kresal, »Pregled razvoja delavsko zaštitne zakonodajce, 124.

²⁹ *Uradni list*, 28. XII. 1918.

sume uzimaju se u obzir svi drugi prihodi koje radnik uživa i u zavisnosti od njih određuje se manji iznos pomoći.⁷⁴

Postupak za utvrđivanje jeli neko nezaposlen i izdavanje novčane pomoći bio je prilično uprošćen. Nezaposleni se morao prijaviti najbližoj opštinskoj vlasti, magistratu ili berzi rada i podneti domovinski list, potvrdu o broju neobezbeđenih članova porodice i potvrdu poslednjeg poslodavca dokle je kod njega radio. Na osnovu tih dokumenata nadležna vlast je radniku izdavala novu potvrdu da je stvarno nezaposlen. Sa tim dokumentom nezaposleni se lično javljao (ili ga je slao poštom) okružnom glavarstvu. Ono je u roku od tri dana moralo da donese odluku ima li dotični pravo na besposleničku potporu.⁷⁵

Potpore su isplaćivali poreski uredi, nedelju dana unazad, računajući od prijavljivanja nezaposlenosti, a izdaci su padali na teret države. Korisnik potpore se morao javljati jednom svake nedelje vlasti koja ga je vodila u evidenciji kao nezaposlenog, o čemu je dobijao potvrdu. Onoga dana kada dobjije zaposlenje ili odbije ponuđeni posao od berze rada, radnik je gubio pravo na dalje primanje potpore. Naredbom su propisane i kazne za razne zloupotrebe i kršenje njenih odredaba.⁷⁶

Naredba o pomaganju nezaposlenih stupila je na snagu 1. januara 1919. i trebalo je da važi samo do kraja marta te godine, jer se očekivalo da će do tog vremena i centralna vlada u Beogradu preduzeti neke mere na ovom planu. Naredba je bila nedovoljno precizna, sa puno šupljina i nejasnoća. Zbog toga je Izvršna naredba Pokrajinske vlade u Ljubljani o sprovođenju u život Naredbe o pomaganju nezaposlenih od 3. januara 1919. bila vrlo opširna i u suštini predstavljala dopunu prve naredbe. Njome se daju detaljna uputstva za izračunavanje visine potpore (ako nezaposleni radnik ima i neki drugi prihod) i određuje da pravo na potporu imaju svi nezaposleni Jugosloveni koji su do poziva u vojsku ili do prestanka rada radili u Sloveniji. Međutim, kako su besposlicom bili pogođeni i Nemci, kojih je u Sloveniji (naročito u štajerskoj) bilo dosta, vlada je odredila da pravo na materijalnu potporu imaju i oni strani radnici koji su stekli domovinsko pravo u Sloveniji, ne uslovljavajući to nikakvim reciprocitetom. Izvršena naredba unosi i jednu bitnu novinu time što daje pravo sindikalnim organizacijama i bolesničkim blagajnama da vrše kontrolu čitavog poslovanja službe za pomaganje nezaposlenih radnika, ali su se njihova prava na tome i završavala, jer su o pronađenim nepravilnostima mogle samo da obaveste okružne organe vlasti.⁷⁷

Naredba o pomaganju nezaposlenih u Sloveniji često je menjana i kasnije. Budući da se broj nezaposlenih radnika nije smanjivao u većoj meri, a centralna vlada u Beogradu nije ništa učinila da taj problem reši na jedinstven način za celu zemlju, Pokrajinska vlada u Ljubljani je u toku 1919/20. produžavala važnost svoje Naredbe za nova 3—4 meseca i pri tome je uglavnom stalno sužavala potpore. Tako je u julu 1919. uskraćeno pravo na potporu nezaposlenim rudarima, zidarima, tesarima, šumskim radnicima i šumskim tesarima i nezaposleni tih struka upućeni su da se prijave berzama za posredovanje rada, jer se smatralo da za radnicima pomenutih profesija postoji velika tražnja. Međutim, brzo se pokazalo da su najnovijom merom pogođeni

⁷⁴ Isto; F. Kresal, »Pregled razvoja delavsko zaštitne zakonodaje«, 125—126.

⁷⁵ Isto.

⁷⁶ Isto.

⁷⁷ Uradni list, 4. I. 1919.

rudari, te im je novom naredbom Pokrajinske vlade od 22. jula 1919. ponovo vraćeno pravo na besposleničku potporu.²⁴

Do pogoršavanja Naredbe o pomaganju nezaposlenih došlo je i na drugim poljima. U početku davanje potpore nezaposlenima nije bilo vremenski ograničeno, a zatim je svedeno na 90, pa na 60 dana.²⁵ S obzirom na činjenicu da je galopirajuća inflacija brzo obezvređivala novac, to su i prvobitno utvrđene visine potpora brzo postale sasvim nedovoljne za fizičku egzistenciju nezaposlenih, zbog čega su postepeno podizane. Od marta do kraja juna 1919. visina potpore za odrasle radnike je iznosila 5 kruna na dan, a od jula iste godine povišena je na 8 kruna. Mladi radnici do navršene 17. godine primali su dnevne potpore od 2 krune.²⁶ U aprilu 1920. izvršeno je dalje drastično kresanje materijalnih potpora nezaposlenih. Pod izgovorom da su potpore namenjene pre svega pravim industrijskim radnicima i da dotad nisu dovoljno tačno određivane i deljene, Pokrajinska vlada je razaslala okružnice svim okružnim glavarstvima i opštinama upućujući ih kako ubuduće da se upravljaju. Naime, vlada je tvrdila da se u toku rata veliki broj seljaka zaposlio u industriji, pre svega da bi na taj način izbegao upućivanje na front. Kako su mnogi od njih, ipak, mobilisani, po završetku rata su ostali bez posla. Prema njima se dotad, tobože postupalo dosta liberalno, izdavanje su im materijalne potpore koje treba ukinuti, jer nemaju pravo na njih. Liberalno treba postupati samo u industrijskim centrima i rudarskim revirima gde ima mnogo besposlenih pravih industrijskih radnika i rudara. U pretežno seljačkim opštinama treba postupati rigorozno pri utvrđivanju prava na potpore i njihovom isplaćivanju. Pretežno zemljoradničkim opštinama je preporučeno da nezaposlene radnike upućuju na poljske radove, s tim što će ih poslodavci primati pod uslovima koji važe u tom kraju. Isto je važilo i za rudare. Ako bi radnik odbio da prihvati ponuđeni posao u polju, trebalo mu je obustaviti isplaćivanje potpore. Međutim, ako je radnik nezaposlen zbog toga što je napustio posao usled niske zarade, ima pravo na odgovarajuću potporu samo ako mu je zarada bila manja od visine potpore koju bi primao, tj. ako bi bila manja od 35 kruna nedeljno. Još rigoroznije mere su preporučene prilikom utvrđivanja prava na materijalnu potporu u besposlici mladih radnika do navršenih 16 godina.²⁷

Radništvo Slovenije (i ne samo ono) bilo je veoma zainteresovano za skraćenje radnog vremena i njegovo zakonsko regulisanje na modernoj osnovi. Međutim, toj želji je udovoljeno samo delimično. Pokrajinska vlada Slovenije je 30. decembra 1918. izdala Naredbu o uvođenju osmočasovnog radnog dana u preduzećima industrijskog karaktera, s tim što je ona stupila na snagu 15. januara 1919. Naredba je imala privremeni karakter (važila je do definitivnog uvođenja jednoobraznog radnog vremena u celoj zemlji). Njome se uvodi osmočasovni radni dan za celokupno zanatsko pomoćno osoblje zaposleno u državnim, opštinskim i privatnim preduzećima industrijskog karaktera. Ali, ono što je najvažnije, Naredba nije precizno definisala pojam industrijskog preduzeća, već je ostavila da u svakom spornom slučaju o tome presuđuju obrtne vlasti. Time su stvoreni uslovi za pojavu brojnih nesporazuma i izbijanje stalnih sukoba između radnika i poslodavaca i uvlačenje

²⁴ *Radnička zaštita*, br. 7 i 8, 15. VIII. 1919.

²⁵ *Radnička zaštita*, br. 1—4, 15. IV. 1920.

²⁶ *Radnička zaštita*, br. 7 i 8, 15. VIII. 1919.

²⁷ F. Kresal, »Pregled razvoja delavsko zaštitne zakonodaje«, 126.

obrotnih vlasti u sve te razmirice. Upravo od procene obrtnih vlasti je zavisilo hoće li uopšte i koliki će broj radnika uživati blagodati skraćanja radnog vremena ili će produžiti da radi po nasleđenim propisima. Naredba je dozvoljavala produženje radnog vremena iznad određene granice samo u izuzetnim slučajevima, kada se neki posao morao obaviti da bi se redovni rad uopšte mogao otpočeti ili završiti (priprema i čišćenje mašina), zatim u slučaju elementarnih i sličnih nepogoda. Obrtna vlasti su mogle dopustiti produženje radnog vremena do 10 sati na dan u roku od četiri nedelje, i to samo u slučajevima ako kolektivnim ugovorom nije predviđeno drukčije. U spor-nim slučajevima o produženju radnog vremena odlučivalo je Povereništvo za socijalnu skrb. Prekovremeni rad se u svim slučajevima plaćao sa 50% više.²

Kao i druge naredbe Pokrajinske vlade Slovenije, tako ni ova nije bila dovoljno precizna i svima jasna. Očekivani nesporazumi su se javili širom Slovenije, a naročito oštri i brojni su bili na železnicama, koje su davale posao većem broju ljudi nego ijedno drugo poduzeće. Spor je izbio oko utvrđivanja karaktera železnica (državnih i privatnih) kao preduzeća, jer je od odgovora na to pitanje zavisilo hoće li se i na brojnu armiju železničara primeniti naredba o osmočasovnom radu. Uvažavajući specifičnosti i značaj železničkog saobraćaja za celokupni život zemlje i želeći da izbegne štrajkove i obezbedi normalan promet, Pokrajinska vlada nije ovaj problem preпустиła obrtnim vlastima, već je posebnom naredbom od 17. januara 1919. privremeno protegla osmočasovno radno vreme na sve kategorije radnika zaposlenih na železnici. Pri tome je pozvala uprave državnih i Južnih železnica da se u regulisanju konkretnog radnog vremena dogovore sa zaposlenima, kako ne bi zbog bukvalne primene ove naredbe trpeli prometni interesi Slovenije.³

Do sukoba je dolazilo i na drugim stranama kada je trebalo utvrditi karakter preduzeća i, u zavisnosti od toga, odrediti dužinu radnog vremena u svakom od njih. Zbog toga je Izvršna naredba Povereništva za socijalno skrb o provođenju osmočasovnog radnog dana morala da bude vrlo opširna i instruktivna. Njome su na prvom mestu i svi rudnici svrstani u industrijska preduzeća i u njime uvedeno osmočasovno radno vreme. Hoće li neko drugo preduzeće od nepomenutih biti smatrano industrijskim ili neće, zavisilo je ne samo od broja zaposlenih, pogonske snage, nego i od težine posla i njegove štetnosti za zdravlje radnika. Omogućeno je u praksi da se u industrijska preduzeća nisu ubrajala ona koja su zapošljavala više od 20 radnika, ali su u tu kategoriju računata druga koja su imala malobrojniju radnu snagu, jer su upotrebljavala mehanički pogon, a rad u njima bio je teži i opasniji za zdravlje i život zaposlenih. Kako su se na tom planu i dalje očekivali nesporazumi i sukobi, pa i izbijanje štrajkova, Povereništvo za socijalnu skrb je apelovalo na radničke sindikalne organizacije i poslodavce da sve sporne slučajeve u vezi sa karakterom preduzeća iznose pred obrtna nadzorništva da ih ona rešavaju.⁴

Prilikom praktične primene Naredbe o osmočasovnom radnom vremenu i dalje je dolazilo do brojnih sukoba između radnika i poslodavca i ne samo oko utvrđivanja karaktera preduzeća. Svodeći radno vreme na 8 časo-

² Uradni list, 8. I. 1919. Kratko o uvođenju osmočasovnog radnog vremena u Sloveniji, vid. napred citirani članak F. Kresala, str. 147.

³ Uradni list, 20. I. 1919.

⁴ Uradni list, 14. I. 1919.

va na dan, mnogi poslodavci su u odgovarajućoj srazmeri smanjili i radničke nadnice i nijedan odmor u toku rada nisu uračunavali u plaćeno radno vreme. Zbog toga je Pokrajinska vlada Slovenije bila prinuđena 28. februara 1919. da izda novu dopunu Naredbe o osmočasovnom radnom vremenu. Njome je potvrđena naredba Povereništva za socijalnu skrb kojom su i radnici svrstani u industrijska preduzeća, zatim je naređeno da se u osmočasovno radno vreme ne računaju odmori duži od 15 minuta i, na kraju, da se u preduzećima gde je radno vreme skraćeno na 8 sati ne smeju smanjivati nadnice.²⁵

Poslednji značajan akt Pokrajinske vlade u Ljubljani o regulisanju radnog vremena u Sloveniji bila je naredba od 26. septembra 1919. o zabrani noćnog rada u pekarskim preduzećima. Međutim, poslodavci su masovno kršili tu naredbu, jer Obrtno nadzorništvo nije imalo dovoljno snage za sprovođenje kontrole i prinude, tako da se može smatrati da naredba nije ostvarena u praksi.²⁶

U red veoma značajnih zakonskih akata iz oblasti zaštite radnika spada i Naredba Pokrajinske vlade Slovenije od 28. decembra 1918. o izboru radničkih poverenika. Njome se određuje da se u svim privatnim, opštinskim i državnim preduzećima, koja zapošljavaju najmanje 50 radnika, biraju radnički poverenici. U velikim preduzećima do 100 radnika bira se jedan poverenik, od 100 do 500 radnika dva poverenika, od 500 do 1.000 tri poverenika, a preduzeća sa više od 1000 zaposlenih radnika biraju četiri poverenika. Poverenici jednog preduzeća čine poverenički odbor na čelu sa predsednikom i zamenikom. Naredbom se prilično detaljno propisuje način izbora poverenika i njihovo konstituisanje u odbore, ali se mi na tome nećemo zadržavati. Pravo biranje poverenika imali su svi zaposleni radnici stariji od 18 godina, a za poverenike su mogli biti izabrani radnici stariji od 24 godine, ako su u datom preduzeću radili duže od tri meseca. Poverenici se biraju na godinu dana. Ako poverenik ode iz preduzeća, na njegovo mesto dolazi zamenik, a ako preduzeće napusti više od pola poverenika, vrši se izbor novih poverenika u roku od 14 dana. Prava i dužnosti radničkih poverenika bila su ograničena isključivo na preduzeće u kome su bili zaposleni. Njihova je dužnost bila da rade na saradnji među samim radnicima, a zatim na saradnji između radnika i poslodavca. Oni prenose vlasniku preduzeća ili upravi i obrnuto sve pojedinačne i skupne želje radnika koje se odnose na uslove rada, higijenu, zaštitu, zarade i sve drugo što je u vezi sa radom i radnicima. Pored toga poverenici paze da su sve snage pravilno zaposlene i vode računa o tome da podela rada u radionicama bude ravnomerno izvršena. Poverenici mogu i sami da daju izvesne inicijative. Radnički poverenici, u sporazumu sa poslodavcem, izrađuju radni red u preduzeću, kontrolišu i usmeravaju trošenje novca iz fonda nastalog kažnjavanjem radnika za razne prekršaje, rešavaju sporove u vezi sa prijemom novih i otpuštanjem starih radnika, o skraćivanju i produživanju radnog vremena, odlučuju o postavljanju predradnika i majstora, sudeluju u pregovorima između poslodavca i sindikalnih organizacija i pored sindikalnih funkcionera potpisuju kolektivne tarifne ugovore. Radnički poverenici rade besplatno, sastaju se van radnog vremena, a u izuzetnim slučajevima i u toku rada, koje im se vreme plaća. Za poslodavce koji

²⁵ Uradni list, 8. III. 1919.

²⁶ Izveštaj inspekcije rada Kraljevine SHS za 1920. godinu, 167.

progone radničke poverenike ili ih otpuštaju s posla predviđena je kazna do 5.000 kruna ili zatvor do 10 nedelja.²⁷

Izuzimajući pomenutu naredbu Pokrajinske vlade o zabrani noćnog rada u pekarama, sve ostale odredbe nasleđenog i novostvorenenog radničkog zakonodavstva primenjivali su u Sloveniji uglavnom korektno i radnici i njihove organizacije i poslodavci. To je bila posledica ne samo tradicionalne disciplinovanosti Slovenaca nego i činjenice da je između tri najjače i najuticajnije slovenačke stranke — Slovenske ljudske stranke, Jugoslovenske demokratske stranke i JSDS — bio postignut sporazum o međusobnoj saradnji. To znači da su stranke u granicama mogućnosti zajednički planirale celokupnu pokrajinsku politiku i saglasno je sprovodile. Predsednik Pokrajinske vlade u Ljubljani dr. Brejc javno je tvrdio 22. februara 1919. da zahvaljujući kooperaciji slovenačkih političkih stranaka »boljševizam nema u nas nikakva oslonca«. Vlada je zahteve radnika ispunjavala, te zahvaljujući tome u masama nema nezadovoljstva. Brejc je obećao da će Pokrajinska vlada i ubuduće ispunjavati »sve opravdane želje proletarijata«. U maju 1919. tri pomenute stranke su učinile još jedan porak dalje u pravcu međusobne saradnje skloпивši pismeni sporazum o prekidu političke borbe preko štampe, zborova i slično i obavezale se da rade na produbljivanju svesti o zajedničkoj državnosti, narodnom i državnom jedinstvu Srba, Hrvata i Slovenaca.²⁸ Navedene reči pokazuju da je JSDS u tom periodu napustila svaku samostalnu politiku i klasnu borbu i ravnala se prema drugim dvema građanskim strankama, a zatim, da se Pokrajinska vlada Slovenije u svom radu na radničkom zakonodavstvu nije toliko rukovodila osećanjem socijalne pravde već strahom od »boljševizma« i da je taj njen rad imao za cilj pre svega da onemogući izbijanje socijalističke revolucije. U situaciji kada su sve tri slovenačke stranke sudelevalе u vladi u Ljubljani i tamo se o svemu dogovarale, a zatim svoje zaključke saglasno sprovodile u život, stvarno nije bilo snage koja bi mogla pružiti otpor praktičnom ostvarivanju radničkog zakonodavstva. Suprotstavljanje poslodavaca ili njihovih organizacija, bez podrške ili makar blagonaklone neutralnosti viših organa vlasti, unapred je bilo osuđeno na neuspeh, zbog čega ga tako reći nije ni bilo.

Istakli smo već da su Slovenija i Dalmacija, kao sastavni delovi Austrije, do kraja prvog svetskog rata imale istovetno radničko zakonodavstvo. Međutim, razlike su počele da se javljaju i uvećavaju odmah po stvaranju Kraljevine SHS, kada su pojedine pokrajinske vlade počele same da sprovode radničko zakonodavstvo. Nasuprot vladi u Ljubljani, Pokrajinska vlada u Splitu nije učinila bukvalno ništa za zbrinjavanje i zaštitu radnika. Pod izgovorom da nema finansijska sredstva, ona nije ništa preduzela da bi omogućila lakše dolaženje do posla ili materijalne potpore ogromnom broju nezaposlenih radnika.²⁹ Umesto otvaranja berzi za traženje rada u Dalmaciji, ona je u januaru 1919. pozvala nezaposlene radnike da se prijave njenom Povjereništvu za socijalno staranje u Splitu, da bi im ono omogućilo odlazak u Slavoniju na branje zaostalog kukuruza. Vlada je smatrala da nezaposleni radnici tre-

²⁷ Naprej, št. 78, 5. IV. 1919.

²⁸ Službene novine Kraljevine SHS, br. 11, 27. II. 1919, »Prilike u Sloveniji».

²⁹ France Klopčić, Velika razmejitev, Ljubljana 1968, 24.

³⁰ Radničke novine (Split), br. 4, 28. XII. 1918, »Velika javna skupština splitskog radništva«.

ba na taj način da prehrane sebe i članove svojih porodica." Za vreme letnjih poljoprivrednih radova 1919. i 1920. nezaposleni radnici iz Dalmacije su sa celim porodicama odlazili u Slavoniju ne bi li tamo obezbedili sredstva za život.*

U burnim danima nestajanja stare i sprog uspostavljanja nove vlasti, kada su mase radnika i seljaka počele da se vraćaju sa frontova ili iz zarobljeništva, kada je veliki broj naših ljudi prebegavao iz područja okupiranih od italijanske vojske ili su ih Talijani otuda prosto proterivali i kada je sva ta masa nagrnula u Dalmaciju tražeći posao i izvore prihoda za život, samo je opština u Splitu otvorila berzu rada (»namještajni ured«) i učinila makar i formalni gest dobre volje prema umornim, razočaranim i ozlojeđenim masama. Ali zbog nedostatka sredstava, loše organizacije, pomanjkanja stručnih kadrova, činjenice da su je poslodavci zaobilazili i stvarnog nepostojanja slobodnih radnih mesta, njeno se delovanje nije tako reći ni osećalo."

Postojeće radničke partijske i sindikalne organizacije u Dalmaciji pokušavale su na razne načine da izvrše pritisak na Pokrajinsku vladu ne bi li je naterale da povede računa i preduzme neke mere za zbrinjavanje velikog broja nezaposlenih radnika, kojih je ovde bilo više nego i u jednoj drugoj jugoslovenskoj pokrajini. U tom cilju je u Splitu 22. decembra 1918. održan veliki zbor, a 30. decembra priređen generalni štrajk sa protestnim zborom. Na poslednjem skupu je konstatovano da »narod gladuje«, da je nezaposlenost velika, da sami radnici sebi ne mogu pomoći, zbog čega traže potporu od opštine i vlade. Vlasti su čak upozorene na mogućnost izbijanja socijalnih nemira. U usvojenoj rezoluciji se zahteva: obezbeđivanje dovoljnih novčanih sredstava radi nastavljanja isplaćivanja vojničkih potpora siromašnima, otvaranje većih javnih radova i preduzimanja drugih mera koje bi omogućile većem broju ljudi da dođu do zarade, a istovremeno onemogućiti porast skupeće."

Zbog toga što su radničke organizacije u Dalmaciji počele kasno da se obnavljaju, što su bile brojno i organizaciono slabe i raštrkane na velikom prostoru, što nisu imale dovoljno čvrsto, zrelo i jednodušno vođstvo i zbog nekih drugih faktora, one relativno dugo nisu imale snage da išta učine u pravcu iznuđivanja kakvih ustupaka. U nedostatku razumevanja i pomoći od nadležnih organa, radničke organizacije su bile prinuđene da se same snalaze kako znaju i umeju i pribavljaju sredstva za održavanje golog života nezaposlenih radnika. One su od 7. do 20. februara 1919. otvorile u Splitu nekoliko punktova na kojima su svi ekonomski bolje stojeći građani mogli da daju dobrovoljne priloge u korist nezaposlenih."

U naročito teškom položaju nalazili su se pomorci. Porazom Austro-Ugarske i predajom najvećeg dela njene ratne i trgovačke flote (na kojoj su Dalmatinci činili većinu posade) Francuskoj i Italiji ti naši ljudi su odjednom otpušteni iz službe, ostali bez posla i bez izvora prihoda za izdržavanje sebe i svojih porodica. Nezaposlenih pomoraca je bilo »više hiljada«. Rukovođeci se pre svega interesima buduće jugoslovenske trgovačke flote (čije se stvaranje tek očekivalo), MPS je nastojalo da pomogne nezaposlenim mornarima

* Radničke novine (S), br. 8, 25. I. 1919.

** Izveštaj inspekcije rada Kraljevine SHS za 1920, 213—214.

*** Radničke novine (S), br. 4, 28. XII. 1918.

**** Radničke novine (S), br. 5, 5. I. 1919, »Generalni štrajk u Splitu«.

***** Radničke novine (S), br. 10, 8. II, 1919.

na taj način što će im naći posao na rečnim brodovima i pri raznim službama Ministarstva saobraćaja. Rezultati su bili veoma slabi, te se moralo pribeci drugim vrstama pomoći. MPS je u toku 1919. dobilo 1.000.000 kruna kredita, od čega je samo pola podeljeno nezaposlenim pomorcima. U toku dve sledeće godine za nezaposlene pomorce je dobijeno samo 154.000 dinara kredita. Organi MPS su bili svesni da su te sume »suviše skromne« i »beznačajne« u poređenju sa stvarnim potrebama nezbrinutih pomoraca. Zapravo, one su imale više simboličan i moralni karakter nego neki praktični značaj.⁸⁶

U takvoj situaciji značajniju ulogu su odigrale klasnoborbene sindikalne organizacije. Novostvoreni sindikalni Savez jugoslovenskih pomoraca sa sedištem u Sušaku odmah je preduzeo mere da olakša zaposlenje pomoraca. On je u sporazumu sa brodogradnicima preostale jugoslovenske trgovačke mornarice izradio poseban pravilnik (koji je potvrdilo MSP) o posredovanju rada i otvorio »urede za namještenje« u Bakru, Splitu, Gružu i Kotoru. Te institucije su vršile besplatno posredovanje samo za svoje članove. Uredu za zaposlenje u Bakru prijavilo se u toku 1920. godine 728 nezaposlenih (najviše mornara), zaposleno je (ukrcano na brodove) samo njih 118, dok je 610 pomoraca i dalje moralo da čeka na posao. Nisu sačuvani podaci o rezultatima posredovanja rada berzi Saveza jugoslovenskih pomoraca u Splitu, Gružu i Kotoru, ali je logično pretpostaviti da oni nisu mogli biti drukčiji od onih u Bakru.⁸⁷

I pored sve bede radničke klase u Dalmaciji, u čitavom posmatranom periodu nije bilo službe za materijalno pomaganje nezaposlenih radnika. MSP je stavljalo na raspolaganje Povjereništvu za socijalno staranje u Splitu izvesne sume novca za pomaganje nezaposlenih, ali one nisu iskorišćene. Naime, Povjereništvo je želelo da ih podeli, ali samo preko državnih berzi rada. Međutim, kako njih nije bilo u Dalmaciji, to do kraja 1920. nezaposlenima (izuzev pomorce) nije podeljen ni dinar iz određene pomoći.⁸⁸

Pokrajinska vlada Dalmacije nije pokazivala razumevanje i interesovanje za probleme radnika čak ni onda kada to nije bilo skopčano sa njenim materijalnim izdacima. Radnici su još u decembru 1918. zatražili uvođenje osmočasovnog radnog vremena,⁸⁹ ali na svoj zahtev nisu dobili ni odgovor, a o udovoljavanju nije bilo ni govora. Zbog toga se radništvo više nije ni obraćalo vladi, već je sve snage bacilo na osnivanje i jačanje svojih sindikalnih i partijskih organizacija. Kada je u tome dovoljno odmaklo, 14. marta 1919. održana je sednica Upravnog odbora Opšteg radničkog saveza Dalmacije i delegata svih sindikalnih organizacija iz pokrajine, na kojoj je odlučeno da se 17. marta pređe na osmočasovni radni dan. Umesto traženja saglasnosti, odluka je samo saopštena Pokrajinskoj vladi, upravi železnica, Trgovačko-obrtničkoj komori, opštini i drugim poslodavačkim organizacijama. Iznađena neočekivanim potezom organizovanih radnika, vlada u Splitu je samo (preko svog predsednika Krstelja) istakla da je i ona imala u svom programu uvođenje osmočasovnog radnog vremena i zamerila radnicima što se prethodno nisu sporazumeli s poslodavcima.⁹⁰

⁸⁶ *Godišnjak o radu Ministarstva socijalne politike (MSP) u godini 1918—1921*, I deo, Zagreb 1922, 187—189.

⁸⁷ I. Perić, *Jugoslovensko socijalno zakonodavstvo*, 234—235, 239.

⁸⁸ *Izveštaj inspekcije rada Kraljevine SHS za 1920*, 216.

⁸⁹ *Radničke novine (S)*, br. 2, 14. XII. 1918.

⁹⁰ *Radničke novine (S)*, br. 15, 15. III. 1919.

Osokoljeni uspešnim sprovođenjem skraćenog radnog vremena, radnici i činovnici se više nisu ni obraćali vladi za pomoć, već su, uzdajući se u sopstvenu snagu, sami utvrđivali uslove rada i borili se da ih kroz kolektivne ugovore nametnu poslodavcima. Tako je sredinom maja 1919. organizacija privatnih činovnika i trgovačkih nameštenika izradila projekt jednoobraznog kolektivnog ugovora za celu pokrajinu. U njemu je povoljno za zaposlene regulisano pitanje zarada, radno vreme utvrđeno na 6—8 časova, zaposlenje samo preko sindikalne organizacije, otkazni rok 6 nedelja, a ako je zaposlenje trajalo duže vremena, otpušteni stiče pravo na odgovarajuću otpremninu, plaćeni godišnji odmor zavisno od dužine radnog staža, uvođenje radničkih i nameštenečkih poverenika, izjednačenje žena u svim pravima sa muškarcima i drugo.²²

Sindikalne organizacije u Dalmaciji su nastojale da sopstvenom snagom iznude, a zatim da očuvaju povoljnije radne i druge uslove i da vrše ulogu regulatora na tržištu rada. Tako su organizovani radnici u gotovo svim većim preduzećima uspeali da nametnu osmočasovno radno vreme i svoje poverenike, iako su se poslodavci tome žestoko opirali. Međutim, u nekim fabrikama cementa neprekidan rad kod peći obavljao se i dalje u dve smene po 12 sati. U više radionica prehrambenih proizvoda radilo se po 13—14 sati na dan. Svako suprotstavljanje neorganizovanih pojedinaca poslodavci su kažnjavali trenutnim otkazom, ne poštujući pri tome utvrđene zakonske rokove i ne isplaćujući radnicima ponekad ni zaradene nadnice. Radnici nisu imali od koga da traže zaštitu, jer u čitavom tom periodu obrtni sudovi u Dalmaciji nisu funkcionisali. Sudski postupak kod redovnih sudova je bio skup i suviše spor, te su ih radnici izbegavali. Italijanskom okupacijom Zadra prestalo je da deluje jedino obrtno nadzorništvo u Dalmaciji, koje se tamo nalazilo. U septembru 1919. privremeno je postavljen jedan obrtni nadzorNIK u Splitu za celu neokupiranu Dalmaciju i Boku, ali on nije stigao ni da počne raditi kada je njegovo radno mesto ukinuto, a on dodeljen Povjereništvu za socijalno staranje kao referent za zaštitu radnika.²³

U borbi za poboljšanje svog zaista teškog položaja (što priznaje i inspekcija rada — organ MSP) radnici su nailazili na veliki otpor ne samo poslodavaca. Zloupotrebljavajući činjenicu što je deo Dalmacije bio okupiran od italijanske vojske, vlasti su gotovo svaki politički ili ekonomsko-socijalni pokret radničkih organizacija dovodile u vezu sa okupatorom i preduzimale razne represivne mere, uključujući tu hapšenje i interniranje istaknutijih radničkih funkcionera. U takvim uslovima bilo je veoma teško, pa i nemoguće izboriti se i očuvati svoje tekovine, koje su, inače, radnici nekih drugih jugoslovenskih pokrajina dobili bez velikih sopstvenih napora i žrtava.

Organi vlasti nisu mogli represivnim merama da poprave položaj radnika, već su radne mase bacali u još veću bedu. Pred tom činjenicom nisu mogli da ostanu nemi ni neki građanski političari. Rukovodeći se time, a želeći da stekne koji politički poen među radnicima, Stanko Banić je 20. juna 1919. u Privremenom narodnom predstavništvu u Beogradu javno ustvrdio da u Dalmaciji postoji veliki broj radnika, seljaka i mornara bez posla. Njihov položaj je pogoršavala činjenica što su mnogi mlađi ljudi pobjegavali iz zone okupirane od Italije u onaj deo Dalmacije koji se nalazio u sastavu Kra-

²² *Radničke novine* (S), br. 20. 16. V. 1919, »Spomenica ...»

²³ *Izveštaj inspekcije rada Kraljevine SHS za 1920*, 209—217.

ljevine SHS i odmah tražili posao. Uz to, masa jugoslovenskih mornara ostala je bez posla, a time i bez ikakvih sredstava za život, jer je Italija zaplenila veliki deo bivšeg austrougarskog pa i privatnog brodovlja, a naše mornare prosto najurila. U takvoj situaciji ni povratnici sa frontova i iz zarobljeničtva nisu imali nikakve šanse da dođu do posla i zarade, zbog čega se čitava ta masa nezaposlenih, nezbrinutih ljudi i njihovih porodica nalazila u očajnom položaju. Stoga je Banić pitao ministra socijalne politike šta je učinjeno i šta se misli preduzeti da se položaj tih ljudi popravi i njihov život učini snošljivijim. Kao što se moglo i očekivati ministar (J. Gostinčar) je ukazao na teškoće sa kojima se njegovo Ministarstvo bori u radu, ali je istakao da su izrađeni nacrti svih važnijih zakona u korist radnika i da će ih uskoro predložiti skupštini na usvajanje. Posebno je naglasio da će učiniti sve da se u najkraćem roku, ne samo u Dalmaciji nego u celoj zemlji, ustroje državne berze rada i time pomogne nezaposlenima da dođu do rada i sredstava za život. Banić se zadovoljio ministarskim odgovorom.²⁰ Od obećanja nije ostvareno ništa, a u Dalmaciji je i dalje sve ostalo po starom.

3. Pokrajinsko zaštitno radničko zakonodavstvo u Hrvatskoj i Slavoniji, Bosni i Hercegovini i BBB

Radništvo Hrvatske i Slavonije pokazalo je više samoinicijative i borbenosti od svojih drugova u Sloveniji u nastojanju da popravi svoj ekonomski i socijalni položaj. Ono je već u toku 1917. sprovođilo po neki manji štrajk ili tarifni pokret u nemilitarizovanim preduzećima, da bi se u toku 1918. te akcije umnožile. Međutim, u tom periodu su radnici (do oktobra 1918) obično nailazili na žestok otpor poslodavaca, a vrlo često i organa vlasti, te su njihovi pokreti uspevali samo ako su bili dobro organizovani i uporni.²¹

U jeku raspada stare austrougarske vlasti i kratko vreme posle toga bitno je izmenjen odnos snaga između radnika i poslodavaca u korist radnika. Tada radnici uglavnom nisu ni morali da stupaju u štrajkove već su svoje zahteve pismeno formulisali u obliku kolektivnih ugovora i podnosili ih poslodavcima na potpis. Zaplašeni revolucionarnim kretanjima u svetu i zemlji, oni su ih obično potvrđivali bez ikakvih izmena. Tako je veliki broj radnika zaposlenih u drvnjoj industriji u Đurđenovcu, Belišću i Leskovici, zatim stolara, metalaca i radnika Fabrike krpa u Osijeku u toku novembra 1918. izvojevao osmočasovni radni dan.²² Radništvo Fabrike cementa u Beočinu je u »danima prevrata« preuzelo fabriku u svoje ruke i samo zavelo devetočasovno radno vreme za sve zaposlene na otvorenom prostoru i fabrici, a osmočasovno za rudare. Najbolje plaćeni radnici su dobili povećanje nadnica za 20%, ostali 45%, a rudaři 50%. Preduzeće je priznalo radničke poverenike i obavezalo se da u sporazumu s njima rešava sve buduće sporove između radnika i

²⁰ *Stenografske beleške Privremenog narodnog predstavništva Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca* (u daljem tekstu: *Sten. bel. PNP*), 39. red. sast., od 20. VI. 1919, 980.

²¹ Vđ. npr.: *Pravdu* (Zagreb), br. 5 i 6, 17. I. i 14. II. 1918; V. Korać, *Povjest radničkog pokreta u Hrvatskoj i Slavoniji*, knj. II, Zagreb 1930, 158—160. (U daljem tekstu: V. Korać, *Povjest*, II); T. Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini 1918—1920*, 72—74.

²² *Sloboda* (Z), br. 4, 5. XII. 1918, »Borba za osamsatni radni dan«.

fabrike.¹⁰⁰ Uskoro je za sve radnike uvedeno osmočasovno radno vreme, a nadnice povećane i do 300% u poređenju sa nadnicama pre obnavljanja sindikalne organizacije u maju 1918.¹⁰¹

Najobimnije i najradikalnije ekonomske, socijalne pa i političke zahteve u tom periodu postavila je organizacija drvodeljskih radnika u Zagrebu. Na sastanku njenih članova 15. i 22. decembra 1918. usvojeni su zaključci kojima se traži: 1. da se zakonskim putem uvede osmočasovni radni dan; 2. da se »potpuno i brzo« uredi posredovanje rada, pomaganje nezaposlenih i nemoćnih od države, kao i »organizovanje rada«; 3. da se prekovremeni i noćni rad dozvoljava samo u krajnjoj nuždi i u sporazumu sa radnicima; 4. da se uvede inspekcija preduzeća i fabrika u vezi sa higijenom i zaštitom života i zdravlja zaposlenih (u tim inspekcijama bi bili zastupljeni i predstavnici radničkih sindikalnih organizacija i saveza); 5. da se reguliše rad žena i omladine, a rad dece do navršene 14. godine potpuno zabrani u fabrikama i preduzećima i 6. da se odmah zakonski prizna sloboda rada radničkim organizacijama i pravo na štrajk.¹⁰²

Istaknuti zahtevi drvodeljskih radnika Zagreba biće tokom vremena postepeno i samo delimično oživotvoreni. U toku 2—3 meseca po stvaranju Kraljevine SHS veliki broj sindikalnih organizacija u najkrupnijim preduzećima (vodovod, električna centrala i plinara u Zagrebu, Fabrika tanina u Sisku, tri krupnija preduzeća u Vinkovcima i druga) uspeo je da kolektivnim ugovorima dobije priznanje prava na sindikalnu organizaciju, radničke poverenike, osmočasovno radno vreme, praznovanje Prvog maja i druge beneficije. Još je bio veći broj sindikalnih organizacija koje su se izborile za osetno povećanje nadnica zaposlenih, plaćanje prekovremenog rada sa 50—150% više i skraćenje radnog vremena na 8 časova na dan. Pekarski radnici u Zagrebu su uspeali da ukinu noćni rad.¹⁰³ Najznačajnije u čitavoj situaciji jeste to da su uglavnom organizovani radnici iz najvećih preduzeća i fabrika uspeali sami da se izbore za priznanje organizacije i poverenika, kraće radno vreme i druge pogodnosti, pre nego što su organi vlasti ma šta učinili u tom pogledu. Za primerom pomenutih preduzeća i organizacija pošli su radnici mnogih drugih mesta Hrvatske i Slavonije tako da je do sredine februara 1919. uvedeno osmosatno radno vreme i izabrani radnički poverenici gde god su postojale brojnije i čvršće sindikalne organizacije.

Karakteristično je da su sami radnici i socijalistička levica u Hrvatskoj i Slavoniji u jesen 1918. postavljali radikalne ekonomsko-socijalne i političke zahteve Narodnom vijeću i Pokrajinskoj vladi u Zagrebu, dok je socijalistička desnica u tom pogledu bila uglavnom neaktivna. Veće i vlada su »pokazivali razumevanje«, »u načelu« prihvatili radničke zahteve, obećavali da će »učiniti sve što je u njihovoj moći«, ali u praksi nisu ništa ozbiljno preduzimali da bi ih ispunili. Od radnika je traženo da se svesrdno založe pri organizovanju saobraćaja i uopšte pri konsolidaciji novog poretka, jer će time, tobože, sami sebi najbrže pomoći. U takvoj situaciji pristalice ministerijalističke politike igrale su ulogu primiritelja, apelujući na radnike da pokažu strpljenja i razumevanje za teškoće na koje nailaze novi organi vlasti, a težak položaj radnika pripisivale ratnim posledicama i bivšem nenarodnom

¹⁰⁰ *Sloboda (Z)*, br. 5, 7. XII. 1918.

¹⁰¹ *Radnički glasnik*, br. 4, maj 1919, »Izveštaj podružnice ORS-a u Beočinu«.

¹⁰² *Sloboda (Z)*, br. 12, 24. XII. 1918.

¹⁰³ *Radnički glasnik*, br. 1, februar 1919, »Strukovni pokret«.

režimu.¹⁰ Socijalistička desnica se u tom periodu bavila više nacionalno-političkim problemima, a manje svakodnevnim ekonomskim i socijalnim potrebama proletarijata. Tako su na dvodnevnoj Zemaljskoj konferenciji Socijaldemokratske stranke Hrvatske i Slavonije (Zagreb, 26. i 27. januara 1919) praktični zahtevi radnika i radničkog zakonodavstvo bili potpuno zapostavljeni. U usvojenoj rezoluciji desne većine samo se uzgred neargumentovano konstatuje da je njeno sudelovanje u buržoaskim vladama koristilo proletarijatu, jer je delovalo u pravcu »pozitivnih klasnih probitaka i provođenja socijalno-političkih zahtjeva radničke klase«. Od svojih ministara je Konferencija tražila da i ubuduće »zahtjevaju najenergičniju provedbu najširih političkih garancija i socijalno političkih zaštitnih mjera«.¹¹

Socijalisti ministrijalisti su se u stvari nalazili u procepu između proletarijata, koji je tražio radikalno poboljšanje svog položaja u svakom pogledu, i nove vladajuće buržoazije, koja je želela da zadrži zatečene klasne odnose. Stoga u toku tri prva meseca po ulasku u Pokrajinsku vladu u Zagrebu, desni socijalisti nisu ništa značajno učinili u korist radničkih masa u čije su ime, tobože, delovali. Njihova politika i praksa ih je samo kompromitovala u očima radnika, što su oni izražavali napuštanjem oportunističkih partijskih i sindikalnih organizacija i kretanjem ulevo.¹² Da bi zaustavili ovaj krajnje nepovoljni proces za sebe, socijalministrijalisti su morali da preduzmu neke korake od kojih su očekivali da će im povratiti poljuljani ugled. U trenutku kada je veliki broj radnika Hrvatske i Slavonije već bio praktično izvojevao pobrojane tekovine i kada je njihovo verifikovanje od države postalo uglavnom pitanje formalnosti, desni socijalisti su tek tada naumili da javno zatraže njihovo ozakonjenje. Plan su ostvarivali preko sindikata. Plenarna sednica ORS-a pozvala je sve svoje organizacije da 6. februara 1919. izvrše tročasovnu obustavu rada i održe protestne zborove na kojima će usvojiti dostavljenu jednoobraznu rezoluciju. Manevar im je samo delimično uspeo. Štrajk i zborovi su održani svuda gde su postojale organizacije ORS-a i na njima je učestvovalo više od 30.000 radnika. U akciji su sudelovali i socijalisti levičari, usmeravajući zborove protiv socijalministrijalističke politike gde god su im to mogućnosti dozvoljavale. U predloženoj i usvojenoj rezoluciji se konstatuje da je Narodno vijeće u Zagrebu burnih dana u oktobru i novembru 1918. dalo brojna obećanja radničkoj klasi, ali nije ništa učinilo da bi obećanja ispunilo i ublažilo bedu »silnih radničkih masa«. Stoga se od vlada u Beogradu i Zagrebu traži: 1. da preduzmu korake za uklanjanje velike nezaposlenosti otvaranjem javnih radova, da se do početka radova nezaposlenima izdaju novčane pomoći iz državne blagajne; 2. da se ozakoni kao maksimalno osmočasovno radno vreme u svim zanatskim, trgovačkim i industrijskim preduzećima; u preduzećima koja zapošljavaju žensku radnu snagu ili je u njima rad štetan za zdravlje ima se dužina rada skratiti ispod navedenog maksimuma; 3. da se noćni i nedeljni rad, zatim rad mlađih od 16 godina zakonski zabrani; 4. da se zakonskim putem obezbedi otvaranje ureda za posredovanje rada u

¹⁰ Vid. izveštaje sa sednica Radničkog veća u Zagrebu objavljene u *Slobodi*, br. 1, 2 i 3 od 21. 27. XI. i 3. XII. 1918.

¹¹ *Istorijski arhiv KPJ*, tom IV, Beograd 1950, 162.

¹² Od obnavljanja 1917. do avgusta 1919. kroz ORS je prošlo 45.000 članova. Međutim, osipanje njegovih članova je počelo već u januaru 1919. i sve se više ubrzavalo, tako da je ORS u zimi 1919/20. spao na samo 3.500 članova. (V. Korać, *Povjest, II*, 172—173, 190, 194).

svim većim mestima; vodiće ih obe zainteresovane strane (radnici i poslodavci), a sredstva za njihov rad obezbeđuje država; 5. da se ozakoni sloboda štrajka i zakonski priznaju izvojevani tarifni ugovori; 6. da se na najmoderniji način urede inspekcije zanatskih i industrijskih preduzeća i 7. da se zakonskim putem obezbedi osiguranje radnika u starosti i iznemoglosti.¹⁴

Čitava ta akcija je bila naručena i dobro izrežirana da bi pokazala kako i socijalistička desnica vodi računa o interesima proletarijata, a njenu reč slušaju organi vlasti, drugim rečima, da se socijalistički ministerijalizam »isplaćuje« radnicima. Štrajk i usvojena rezolucija su pružili priliku ministru V. Koraću da pokuša rehabilitovati svoj dotadašnji rad. On je 15. februara 1919. pisao ORS-u da se u Ministarstvu socijalne politike u Beogradu upravo izrađuju nacrti svih onih zakona koje radnici traže i da će uskoro biti završeni.¹⁵

Koraćeva obećanja su ispunjena samo delimično i u najmanjoj meri. Umesto više najavljenih opštejugoslovenskih radničkih zakona, socijalista V. Bukšeg je (kao poverenik za socijalnu politiku u Pokrajinskoj vladi u Zagrebu) izradio samo naredbu o uvođenju osmočasovnog radnog vremena i radničkih poverenika, koje je ban Hrvatske obnarodovao 18. februara 1919.

Za razliku od odgovarajućeg dokumenta u Sloveniji, banska naredba o uvođenju osmočasovnog radnog dana u Hrvatskoj bila je mnogo preciznija. Ona je obuhvatala sve zaposlene u državnim, zemaljskim (pokrajinskim) opštinskim i privatnim radionicama, preduzećima i pogonima zanatskog, industrijskog i prometnog značaja. Pri tome su rudnici smatrani za industrijska preduzeća. U stvari, naredba se nije odnosila jedino na kućno zanatstvo u kome su bili zaposleni samo članovi porodice. Radno vreme se smelo produžiti preko određene granice samo u izvanrednim i nepredvidljivim slučajevima čije bi neuklanjanje ugrozilo proces proizvodnje. Sem toga, radno vreme se moglo produžiti i u normalnim prilikama najviše na 10 sati dnevno, a najduže u toku tri nedelje. Takvih produženja je u toku jedne godine smelo da bude najviše u trajanju od osam nedelja. U svim tim slučajevima moralo se pribaviti odobrenje obrtne vlasti. Dalje produženje radnog vremena moglo je izuzetno da dozvoli samo Povjereništvo za socijalnu politiku, po prethodnom saslušanju svih zainteresovanih strana. Naredba se nije odnosila na poslove koji su se morali obaviti da bi rad uopšte mogao započeti i završiti se (loženje kotlova, čišćenje i sl.) i na slučajeve kada su kolektivni ugovori predviđali duže radno vreme, ali tako da zbir nedeljnih radnih sati ne pređe 48 časova. Prekovremeni rad se plaća najmanje sa 50% više od normalnog rada. Koristeći se iskustvom Slovenije, banska naredba je predvidela da se u radno vreme ne uračunavaju uobičajeni odmori i zabranila snižavanje radničkih zarada usled skraćanja radnog vremena. Za sve prekršaje naredbe sudilo se po odredbama predratnog *Obrtnog zakona*, a zadnja instanca je bilo Povereništvo za socijalnu politiku. Naredba je stupila na snagu 10. marta 1919.¹⁶

Drugom banskom naredbom od 18. februara 1919. uvedeno je obavezno biranje radničkih poverenika u svim radnjama, preduzećima, pogonima i fa-

¹⁴ *Radnički glasnik*, br. 1, februar 1919; *Sloboda* (Z), br. 14, 8. II. 1919, »Velika javna radnička skupština u Zagrebu«; br. 19, 20. II. 1919, »Čudna protuakcija«.

¹⁵ *Radnički glasnik*, br. 1, februar 1919.

¹⁶ Isto; *Sloboda* (Z), br. 19, 20. II. 1919, »8-satni rad« i »Radnički pouzdanici« »(Dvije naredbe kao tekovine radničke borbe)«; *Radnička zaštita*, br. 4 i 6, 15. VI. 1919, »Radnički pouzdanici«.

brikama koje su potpadale pod kontrolu obrtnih nadzorništva. Za poverenika je mogao biti izabran svaki zaposleni u dotičnom preduzeću, stariji od 20 godina, kome sudskom presudom nisu oduzeta građanska prava. Delokrug, način izbora i rada radničkih poverenika nije sada određen, već je to prepušteno posebnoj naredbi,¹¹⁶ koja se nikada neće pojaviti.

Delimično i zbog odugovlačenja sa uvođenjem potpunijeg zaštitnog radničkog zakonodavstva počelo je da raste nezadovoljstvo u radničkim redovima i da se pronose »razni uznemirujući glasovi«, tj. da se gomilaju revolucionarne pretnje. Da bi se smirile nezadovoljne mase i situaciju okrenulo u svoju korist, a da pri tom ne učini nikakav stvarni ustupak, Pokrajinska vlada u Zagrebu je poluzvanično saopštila da su dve pomenute naredbe samo početak rada u tom pravcu, da se »ispituje« ograničenje noćnog rada i rada nedeljom, kao i to da će posredovanje rada biti »najkraćim putem provizorno uređeno«. U svim ostalim zahtevima radnika već raspravlja centralna vlada u Beogradu. Videćemo da je vlada stvarno obmanjivala radnike, ali to nije ništa smetalo rukovodstvu ORS-a da podstiče neosnovana očekivanja radnika i da ih poziva da stupe u njegove redove, jer će time, navodno, ubrzati ostvarenje svojih zahteva.¹¹⁷

Publikovanje dveju pomenutih banskih naredaba nije značilo da su one automatski počele da se sprovode u život. U stvari, ništa se bitno nije promenilo u praksi, sem što su radnici, ohrabreni naredbama, počeli masovnije (tarifnim pokretima i štrajkovima) da zahtevaju skraćenje radnog vremena, uvođenje radničkih poverenika i slično. Drugim rečima, morali su kao i ranije da se bore za popravku svog položaja, iako su im sada neke od tih beneficija zakonski bile zagarantovane.¹¹⁸

U junu 1920. u nekim pilanama u Gorskom kotaru još se svakodnevno radilo po 10 i više časova. Organi vlasti nisu ništa preduzimali da se banska naredba i drugi propisi o radnom vremenu poštuju, nego su uvek stajali na stranu poslodavaca prilikom njihovog kršenja zakona. Ministarstvo socijalne politike, navodno, nije bilo obavješteno o toj praksi i nije ništa preduzimalo da se ona otkloni, ali je zato svakodnevno dobijalo brojne žalbe poslodavaca protiv tobožnjeg krutog sprovođenja postojećih propisa o radnom vremenu.¹¹⁹ Iskustvo je gotovo svuda pokazivalo da su radnici, uprkos postojanju zakonskih propisa, radili 8 sati na dan samo tamo gde su imali snage da se izbore za poštovanje tih propisa.

Koristeći se činjenicom što u Hrvatskoj nikada nije dopunjena naredba o radničkim poverenicima i određen delokrug njihovog rada, organi vlasti i poslodavci su sabotirali postojeću naredbu. Sva traženja radnika da se ona upotpuni i počne u praksi primenjivati ostale su bez rezultata. To pokazuje da je naredba o radničkim poverenicima bila izdata samo da bi se proleterse mase umirile i da od samog početka nije postojala ozbiljna namera da se ona i oživotvori. Rudarsko satništvo Hrvatske propisalo je da radnik mora

¹¹⁶ Isto.

¹¹⁷ *Radnički glasnik*, br. 1, februar 1919, »Izjava Općeg radničkog saveza«.

¹¹⁸ Podatke o tome pružaju svi radnički partijski, a naročito sindikalni listovi u Hrvatskoj i Slavoniji. Berberski radnici u Zagrebu sklopili su npr. 26. marta 1919. kolektivni ugovor sa poslodavcima po kome su leti radili 9,30 a zimi 9 časova na dan. (*Radnički glasnik*, br. 3, april 1919, »Polučeni ugovor brijačkih radnika u Zagrebu«).

¹¹⁹ *Sten. bel. PNP*, 33. red. sest, 27. V. 1920.

biti stariji od 30 godina i najmanje 3 godine zaposlen u istom rudniku da bi se mogao kandidovati za poverenika.¹²¹ Time je uveliko pogoršana pa i izigrana naredba o radničkim poverenicima. U opštoj fluktuaciji radne snage, a naročito rudara (jer su oni u toku rata bili militarizovani, nisu imali pravo da napuste radno mesto; zbog čega su u vreme raspada Austro-Ugarske masovno odlazili iz rudnika), malo se njih zadržalo 3 godine u istom rudniku. Time je izbor radničkih poverenika bio sveden na uzani krug ljudi.

U praksi je opseg rada, aktivnost i efikasnost radničkih poverenika zaviso od snage sindikalne organizacije koja je stajala iza njih. Pored poslodavaca, poverenicima su razne teškoće pa i nepremostive prepreke u radu stvarali i organi vlasti. Tačnije, poverenici su postali najprogonjeniji deo radnika. Na udaru su bili ne samo radnički poverenici iz revolucionarnih sindikata nego i oni iz reformističkih, koji su uvek istupali umereno, odbacujući radikalnija sredstva klasne borbe. Koliko se sa proganjanjem radničkih poverenika u Hrvatskoj daleko otišlo, najbolje se može suditi po tome što je godišnja skupština oportunističkog ORS-a usvojila rezoluciju, kojom se protestuje protiv proganjanja radničkih poverenika, njihovog izvođenja pred vojne sudove, hapšenja, konfiniranja, interniranja, bezrazložnog držanja u zatvoru i uništavanja njihove imovine i traži da se sa progonom prestane, a hapšeni puste na slobodu. Vođstvo ORS-a je i ranije tražilo od Pokrajinske vlade u Zagrebu (a sada je taj zahtev ponovilo) da izda naredbu kojom će odrediti prava i dužnosti radničkih poverenika i time onemogućiti izbijanje mnogih nesporazuma, sukoba i zloupotreba na štetu radnika.¹²² U nedostatku kompletne naredbe o radničkim poverenicima u Hrvatskoj, vođstvo ORS-a je u celini objavilo odgovarajuću naredbu Pokrajinske vlade u Sarajevu (o kojoj će tek biti reči) kako bi time pomoglo radničkim poverenicima u svojoj pokrajini da »približno upoznaju svoj delokrug rada« i da bi potsetilo pokrajinske vlasti u Hrvatskoj da i one izdaju takav dokument.¹²³

U specifičnom položaju su se nalazili pekarski radnici. U vreme rata kada se gradsko stanovništvo nalazilo na minimalnom garantovanom snabdevanju, kada su se pekle male količine hleba i pekari uopšte imali malo posla, hrvatski ban je 11. avgusta 1916. posebnom naredbom zabranio noćni (od 18 do 6 časova) i nedeljni rad pekara. Međutim, čim je rat završen i prestalo garantovano snabdevanje stanovništva, porasla je potražnja i potrošnja hleba, a time i međusobna konkurencija njegovih proizvođača. Poslodavci su odmah izlaz potražili u vraćanju na predratnu praksu, tj. na pogoršanje radnih uslova zaposlenih, pre svega ponovo su uveli noćni rad i rad nedeljom. Najviše uspeha su postigli tamo gde radnici nisu imali dovoljno snage da im se suprotstave, gde je pored poslodavca radio po neki šegrt i 1—2 radnika.¹²⁴

Radništvo svih struka je tražilo da mu se zakonskim putem zagarantuje puni nedeljni odmor, ali je dobilo samo minimalne ustupke. Naime, naredbom hrvatskog bana od 14. maja 1919. zabranjen je nedeljni rad svim berberskim i vlasuljarskim radnicima samo u Zagrebu, Osijeku, Varaždinu, Karlovcu i

¹²¹ *Radnički glasnik*, br. 5, juni 1919, »Zemaljska konferencija rudara Hrvatske i Slavonije«.

¹²² *Radnički glasnik*, br. 8 i 9, septembar i oktobar 1919, »Redovita godišnja skupština ORS-a za Hrvatsku i Slavoniju (31. VIII. i 1. IX. 1919)«.

¹²³ *Radnički glasnik*, br. 4, maj 1919.

¹²⁴ *Sloboda* (Z), br. 56, 24. V. 1919, »Zabrana noćnog rada i razvitak pekarske struke«; *Radnički glasnik*, br. 3, april 1919.

Zemunu.¹²⁴ Međutim, naredbom Povjereništva za socijalnu politiku Zemaljske vlade u Zagrebu od 25. juna 1919. delimično je preinačena i pogoršana bankarska naredba o radnom vremenu iz februara 1919. Njome je berberskim i vlasuljarskim radnicima letnje radno vreme određeno na 9 sati dnevno, sem subote, kada se radi 12 sati, tj. 57 sati nedeljno. U toku zime radno vreme je iznosilo 8,30, a subotom 11,30 časova ili 54 časa nedeljno. U onim mestima u kojima naredbom nije bio uveden nedeljni odmor poslodavci su obavezni da svojim pomoćnicima obezbede odmor u druge dane, ali tako da ukupno nedeljno radno vreme ne pređe 57, odnosno 54 časa.¹²⁵

Poslednji korak za zakonsku zaštitu radnika učinile su pokrajinske vlasti u Hrvatskoj na polju posredovanja rada. U julu 1919. izrađen je nacrt uredbe o ustanovljenju javne službe za posredovanje rada i zbrinjavanju nezaposlenih, ali ta uredba nikada nije usvojena. Tek 2. februara 1920. oglasilo je Povjereništvo za socijalnu politiku da će do otvaranja ureda za posredovanje rada samo obavljati tu funkciju, tj. oglašavaće ponudu i potražnju radne snage preko *Narodnih novina* (kao zvaničnog organa) i drugih dnevnih listova i preko oglasnih stubova u gradu.¹²⁶ Kao što se vidi, posredovanje rada je u Hrvatskoj uvedeno veoma kasno, a organizacija službe je bila tako nepotpuna, birokratska, nesavršena i bez ikakvog uticaja radnika na njeno poslovanje, da je čitava institucija više kompromitovana nego što je stvarno služila nezaposlenima. »Berza« u Zagrebu je tokom vremena proširila delatnost ali je i pored toga bila bleđa kopija one u Ljubljani, a s obzirom na činjenicu da njeni činovnici nisu imali dovoljno inicijative u radu, niti su dobijali odgovarajuća sredstva za delovanje, razumljivo je što je njen učinak bio mali. U stvari »berzi« su se uglavnom obraćali nezaposleni radnici iz Zagreba i okoline, dok su je poslodavci zaobilazili. U toku 1920. njenu pomoć je tražilo 467 poslodavaca i 3.225 nezaposlenih radnika, a uspešno je posredovano u 937 slučajeva. Na jedno slobodno mesto u proseku se nudilo 6,9 nezaposlenih radnika, a to je bio najnepovoljniji odnos ponude i potražnje radne snage u celoj Jugoslaviji gde je postojala ma kakva služba posredovanja rada.¹²⁷

Iz izloženog se jasno vidi da je u Hrvatskoj i Slavoniji u prvom posleratnom periodu veoma malo učinjeno da upotpunjavanju i poboljšavanju zaštitnog radničkog zakonodavstva. Ova konstatacija je utoliko značajnija što je Zagreb bio kolevka jugoslovenskog socijalističkog ministerijalizma i saradnje klasa. Iz te činjenice se sam po sebi nameće zaključak da je ministerijalizam u krajnjoj liniji samo štetio radničkoj klasi Hrvatske (ali i šire), jer joj nije doneo nikakve praktične koristi, a udaljavao ju je od klasne borbe, sputavajući je da sama izvojuje ono što joj je po snazi pripadalo. Zapravo, kada bi se stepen zaštite radnika u Hrvatskoj i Slavoniji procenjivao samo na osnovu zakonskih propisa i radu zvaničnih institucija za sprovođenje u delo tih propisa, došlo bi se do zaključka da su radnici ovde posle prvog svetskog rata bili u gorem položaju nego pre rata. Stvaranju takvog zaključka doprinosi i činjenica što u Hrvatskoj i Slavoniji u toku 1919/20. nije funkcionisalo nijedno obrtno nadzorništvo,¹²⁸ te nije bilo nijednog zvaničnog organa koji bi pri-

¹²⁴ *Radnički glasnik*, br. 4, maj 1919.

¹²⁵ *Radnički glasnik*, br. 5, juni 1919, »Naredbe«.

¹²⁶ *Radnička zaštita*, br. 1—4, 15. IV. 1920, »Posredovanje rada u Hrvatskoj i Slavoniji«.

¹²⁷ F. Erjavec, »Naše 'Berze rada'«.

¹²⁸ *Izveštaj inspekcije rada Kraljevine SHS za 1920. god.*, 14, 15, 20.

nudio poslodavce da se drže slova radničkih zaštitnih zakona. Međutim, ulogu tog organa su na izvestan način preuzele sada ojačane i borbene sindikalne organizacije, koje su se sopstvenom snagom izborile ne samo za primenu predratnih i posleratnih zakonskih propisa u korist radnika nego su u izvesnim slučajevima uspevale da se izbore za neka prava (priznavanje Prvog maja za praznik, priznavanje sindikalne organizacije, zapošljavanje radnika samo preko sindikalne organizacije¹⁰⁰ i sl.) koja im nijedan dotadašnji zakon nije davao. U tom periodu je u Hrvatskoj bukvalno važila među radnicima veoma raširena i popularna krilatica: »koliko snage — toliko prava«. Zahvaljujući činjenici da je većina radnika bila organizovana u revolucionarnim sindikatima i vrlo borbena, propadali su razni pokušaji poslodavaca, njihovih grupa i organizacija da pogoršaju ili sasvim ukinu neke odredbe zaštitnog radničkog zakonodavstva.¹⁰¹

Razvitak sindikalnog pokreta u Bosni i Hercegovini i, u zavisnosti od toga, razvitak radničkog zakonodavstva krajem rata, pokazuje izvesne sličnosti ali i razlike u poređenju sa Hrvatskom. Obnavljanje sindikalnih organizacija u Bosni počelo je posle uspešne proslave Prvog maja 1917. i tokom vremena dobijalo je sve veći zamah, a naročito posle pobeđe socijalističke revolucije u Rusiji. Početkom 1918. tu je bilo 2.879 sindikalno organizovanih radnika, u maju se taj broj popeo na 7.210, krajem februara 1919. na 22.669, a u aprilu se već računalo sa oko 25.000 članova sindikata. Koliko je to bio vrtoglavi brojni porast, najbolje se vidi iz činjenice što su u vreme poslednjeg predratnog kongresa Glavnog radničkog saveza (GRS) Bosne i Hercegovine u toj pokrajini bila 5.522 člana sindikata.¹⁰²

Pored političkih podsticaja na intenzitet okupljanja radničke klase de-lovali su i unutrašnji ekonomski uzroci. Sve do sredine 1917. radnici se nisu mogli boriti protiv povećane eksploatacije i bede, zbog pojačane ratne stege i militarizacije zaposlenih u većini velikih, a naročito državnih preduzeća. Na mesta mobilisanih i upućenih na front u većini slučajeva su došle žene, deca, starci, nesposobni za vojsku, pa i ratni zarobljenici, a to je bio element nepodoban za organizaciju i klasnu borbu. Međutim, svakodnevni porast cena svih životnih potreba, produženje radnog vremena na 10 i 12 časova na dan, a zadržavanje plata uglavnom na predratnom nivou, učinili su da se radne mase ipak pokrenu.¹⁰³ Kao rezultat povećane mobilnosti i aktivnosti radnika usledilo je organizovano nastojanje da se popravi ukupni položaj što većeg broja zaposlenih, bez obzira da li su bili sindikalno organizovani. Od sredine 1917. pa sve do jeseni 1918. *Glas slobode* tako reći iz broja u broj donosi obaveštenja da su radnici određene struke, preduzeća ili fabrike podneli pismene zahteve da im se popravi položaj ili javlja o poboljšanju snabdevanja, povećanju nadnica i uređenju drugih uslova rada. U tome su naročito aktivni bili zaposleni u državnim i opštinskim preduzećima, a iza čitave akcije stajalo je (ili je direktno vodilo) rukovodstvo GRS i pojedinih sindikalnih saveza. Živa aktivnost radnika naterala je organe vlasti Bosne i Hercegovine da kra-

¹⁰⁰ Tako je npr. kolektivnim ugovorom između svih vrsta kožarsko-prerađivačkih radnika i njihovih poslodavaca u Zagrebu bilo predviđeno da se javljaju ovoj instituciji kada traže posao, odnosno radnu snagu. (*Sloboda*, br. 53, 17. V. 1919).

¹⁰¹ *Radnički glasnik*, br. 7, avgust 1919, »Dižu glave«.

¹⁰² Nedim Šarec, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini do 1919. godine*, Sarajevo 1959, 186; *Istorijski arhiv KPJ*, VI, 108.

¹⁰³ N. Šarac, n. d., 179.

jem februara 1918. izdaju uredbu o regulisanju odnosa između poslodavaca i radnika u preduzećima koja rade za vojsku i da izađu u susret mnogim zahtevima zaposlenih.¹²

Tako je okupljanje i organizovanje radnika omogućavalo borbu za popravku, pa i popriljanje položaja zaposlenih, a ti uspesi su privlačili nove proletere u organizacije. Za Bosnu je karakteristično da u toku rata u njenoj radničkoj klasi nije bilo idejno-političkih razmimoilaženja i borbe, već su i Socijaldemokratska stranka (SDS BiH) i sindikati stajali na levim pozicijama bliskim cimervaldskoj levici. Stvaranje socijalšovinističkih partijskih i sindikalnih organizacija (»zvonaši«) u toku 1919. nije izvršeno cepanjem postojećih radničkih organizacija, već uglavnom okupljanjem neorganizovanih.¹³ Karakteristično je takođe za ovu pokrajinu da u toku rata nije bilo štrajkova, već su sva poboljšanja položaja radnika vršena preko tarifnih pokreta. Sa tom praksom se uglavnom nastavlja i nekoliko meseci po stvaranju Kraljevine SHS, kada ekonomski štrajkovi izbijaju samo sporadično.

Izostanak oštrijih klasnih sukoba nije značio da su se u Bosni i Hercegovini zadovoljavali sitnim ustupcima. Početkom novembra 1918. rudarima su povećane nadnice za 100%, a radno vreme svedeno na 8 časova. Sledećih dana za njima su pošli stolarski i građevinski radnici u Sarajevu, železničari, radnici u vojnoj radionici automobila, radnici železare u Zenici i drugi. Gotovo svi zaposleni u državnim, opštinskim i privatnim preduzećima dobili su osetno povećanje plata, skraćeno radno vreme i često radničke poverenike. Uglavnom, može se smatrati da su u praksi osmočasovni radni dan uživale 2/3 zaposlenih i da je sproveden svuda gde su sindikalne organizacije bile jake i gde su mogle da diktiraju radne uslove.¹⁴

Radničke organizacije se nisu zadovoljile postignutim rezultatima već su postavljale sve nove zahteve. Vođstvo SDS BiH predalo je 8. novembra 1918. vladi Narodnog vijeća u Sarajevu Memorandum sa brojnim političkim i ekonomskim zahtevima. Polazeći od toga da se sa frontova i iz zarobljeništva već vraća ili će se uskoro vratiti veliki broj bivših vojnika, traženo je da se o njima povede računa i pokrenu javni radovi na kojima će ti ljudi naći posla. Međutim, kako se očekivalo da će, ipak, veliki broj radnika ostati bez zaposlenja, zahtevano je da se otvore uredi za iznalaženje slobodnih radnih mesta i pružanje materijalne potpore nezaposlenima. Oba posla trebalo je da vode radničke organizacije. Da bi se obezbedilo dosledno primenjivanje postojećeg radničkog zakonodavstva, od vlade je traženo da proširi Obrtno nadzorništvo u Sarajevu i osposobi ga da energično ispunjava sve svoje zadatke. U Memorandumu su istaknuti zahtevi za pružanje novčane pomoći porodicama mobilisanih vojnika, invalidima, udovicama, siročadi, sirotinji uopšte, zatim zahtevi u pogledu prehrane i odevanja sirotinje i radnika, stanova itd.¹⁵ Pada u oči da u Memorandumu nema zahteva za zakonsko priznanje osmočasovnog radnog vremena, radničkih poverenika, radničke organi-

¹² N. Šarac, n. d., 187; *JA KPI*, VI, 98.

¹³ Vid. o tome više: Toma Milenković, »Socijalšovinistička grupacija u Bosni i Hercegovini — zvonaši (1919—1921)«, *Istorija XX veka*, Zbornik radova VII, Beograd 1965, 407—449.

¹⁴ *Glas slobode*, br. 100, 21. XII. 1918; br. 86, 15. IV. 1919; *Radnički glasnik*, br. 4, maj 1919.

¹⁵ *Arhiv Komunističke partije Bosne i Hercegovine (A KP BiH)*, tom II, Sarajevo 1951, 273—277; *Glas slobode*, br. 88, 19. XI. 1918, »Socijalna demokratija vladi Narodnog vijeća«.

zacije, Prvog maja i mnogih drugih zahteva iz oblasti zaštitnog radničkog zakonodavstva, sa kojima smo se susretali u Hrvatskoj. Neki od tih zahteva ni kasnije neće biti isticani, dok će drugi biti isticani retko i nedovoljno energično. Nekima radničko rukovodstvo izgleda nije u tom trenutku pridavalo dovoljan značaj (poverenici), a druge nije smatralo aktuelnim (skraćeno radno vreme), jer ga je većina radnika već praktično uživala. To je svakako bilo pogrešno i imaće negativne posledice.

Pokrajinska vlada je brzo odgovorila na Memorandum SDSBiH, uglavnom obećavajući da će udovoljiti svim zahtevima. Do neslaganja je došlo jedino u vezi s besposlicom. Naime, vlada je smatrala da je Bosna agrarna zemlja i da zbog toga tu neće biti nezaposlenih radnika, nego će nedostajati radne snage u rudnicima, na železnici i drugim državnim preduzećima.¹²⁷ U Radničkom domu u Sarajevu 17. novembra 1918. održani su pregovori između predstavnika Narodnog vijeća i SDSBiH, na kojima je trebalo postići konačan dogovor u vezi sa Memorandumom. Najduže se raspravljalo o »osnivanju zavoda za nalaženje rada i pomaganje besposlenih radnika.« Predstavnici radnika su tražili da Pokrajinska vlada finansira obe institucije, a da ih sindikati organizuju i rukovode njihovim radom. Do sporazuma nije došlo, jer su socijalisti insistirali na ispunjavanju svojih zahteva u celini. Ostalo je na tome da delegati Narodnog vijeća obaveste Pokrajinsku vladu o radničkim željama i, ukoliko ih ona prihvati, radničkim organizacijama bi bilo prepušteno da izrade statute institucija za posredovanje rada i pomaganje nezaposlenih radnika. Koliko je u tom trenutku bila velika i rešavajuća moć radničkih organizacija najbolje se vidi po tome što je vlada tražila rudare od SDS i GRSBiH i interesovala se kakve će radne i druge uslove postaviti vladi.¹²⁸ Radnička klasa nije dovoljno iskoristila povoljan trenutak. Time je vladi data mogućnost da odloži kompleksno zakonsko regulisanje zaštite radnika, da u međuvremenu ojača svoju klasnu vlast i polovično reši samo neke zahteve radnika.

I pored toga što su 2/3 radnika u Bosni i Hercegovini već radile 8 sati na dan, pitanje zakonskog regulisanja radnog vremena bilo je i dalje aktuelno. Naime, trebalo je izboriti se da i ostali radnici počnu uživati neke blagodeti revolucionarnog vremena. Sem toga, ozakonjeno osmočasovno radno vreme pružalo je izvesnu iluziju da će biti doslednije sprovedeno i ako se nekada odnos snaga između buržoazije i proletarijata bude izmenio na štetu radnika. Toga je, izgleda, postalo svesno i vođstvo SDS i GRS. Stoga je na velikoj narodnoj skupštini 17. januara 1919. rezolucijom zatraženo da se zakonom zavede osmočasovno radno vreme i radnicima zagarantuju minimalne nadnice dovoljne da podmire potrebe prosečne porodice.¹²⁹

U vreme velikog političkog protestnog štrajka radničke klase Bosne i Hercegovine (21. februara 1919) protiv nepravične podela poslaničkih mandata za Privremeno narodno predstavništvo jedna radnička delegacija je predala Pokrajinskoj vladi čitav niz zahteva različitog karaktera. Od predsednika vlade je dobila obećanje da će »ovih dana« biti publikovana naredba o uvođenju 8-časovnog radnog vremena. Međutim, od obećanja je prošlo mesec dana a

¹²⁷ *Glas slobode*, br. 89, 18. XI. 1918, »Vlada Narodnog vijeća — Socijaldemokratskoj stranci«.

¹²⁸ *Glas slobode*, br. 91, 20. XI. 1918, »Pregovori naše Stranke sa Narodnim vijećem«.

¹²⁹ *A KP BiH*, II, 281—283.

naredba se nije pojavila. Zbog toga je od vlade ponovo energično traženo da ispuni svoje obećanje.¹²⁸

Vlada Bosne i Hercegovine je tek 2. aprila 1919. objavila Naredbu o uvođenju osmočasovnog radnog dana, s tim što je ona stupala na snagu 21. istog meseca. Po svom sadržaju Naredba u potpunosti odgovara već prikazanoj Naredbi hrvatskog bana od 18. februara 1919, zbog čega se na njoj nećemo ni zadržavati. Razlika je samo u tome što je u Hrvatskoj za neka specifična produženja radnog vremena nadležno bilo Povereništvo za socijalnu politiku, a u Bosni je takvu saglasnost davala Pokrajinska vlada po prethodnom saslušanju posebnog tela sastavljenog od predstavnika radnika i poslodavaca.¹²⁹

Treba istaći da je Povereništvo za socijalnu politiku vlade u Sarajevu nastojalo da obezbedi privid demokratičnosti u svome radu. Ono je za 26. mart pozvalo predstavnike radničkih organizacija i Trgovačko-obrtničke komore Bosne i Hercegovine na anketu o radnom vremenu. Radnički predstavnici su učinili više sugestija koje su zahtevale velike izmene u pomenutoj Naredbi, ali su po njihovom mišljenju doprinosile da ona više odgovori svojoj svrsi. Među ostalim tražili su da se iz Naredbe brišu sve odredbe koje dozvoljavaju produžavanje radnog vremena. Na drugoj strani, tražili su da se Naredba proširi uvođenjem novih stavova, kojima bi se za žene, mlade radnike i decu predvidelo radno vreme kraće od 8 časova, opšti neprekidni nedeljni odmor od 36 časova, zatim da se ženama i omladini zabrani noćni rad i primanje na posao mlađih od 14 godina. Kako se rad ložičara i čistača kotlova i sličnih profesija nikako nije mogao uklopiti u Naredbom ograničeno radno vreme, traženo je da se njihov rad duži od 8 časova plaća kao prekovremeni. Nijedan zahtev radničkih predstavnika nije usvojen i Naredba je objavljena u neizmenjenom obliku.¹³⁰

U aprilu 1919. Pokrajinska vlada u Sarajevu izdala je još tri vrlo značajne naredbe iz oblasti radničkog zakonodavstva. Prva od njih bila je Naredba o ustrojstvu Ureda za posredovanje kod namještenja nezaposlenih radnika, koja se pojavila 4. aprila a stupila na snagu 25. maja 1919. Glavni zadatak Ureda bio je da posreduje između poslodavaca uopšte koji potražuju radnu snagu i radnika koji traže zaposlenje, da vodi statistiku o broju i profesiji nezaposlenih radnika, da analizira uzroke nezaposlenosti i da predlaže vladi mere kako da se ona smanji ili ukloni. Čitava služba za posredovanje rada sastojala se od Zemaljskog povereništva u Sarajevu, šest okružnih povereništava (sa sedištem u okružnim mestima) i od mesnih ispostava (u sreskim i industrijskim mestima), koja po potrebi osniva Zemaljsko povereništvo na predlog okružnog organa za posredovanje rada. Zemaljsko povereništvo stoji na čelu čitave službe, kao njen posredujući i nadzorni organ, a njega kontroliše Povjereništvo za socijalnu politiku. Zemaljsko povereništvo ima 9 članova i isto toliko zamenika, koje čine izaslanik Povjereništva za socijalnu politiku (on je predsednik Zemaljskog povereništva) i po 4 zastupnika radnika i poslodavaca stalno nastanjenih u Sarajevu. Zastupnike imenuje Pokrajinska vlada na predlog Trgovačko-obrtničke komore i sindikal-

¹²⁸ *Glas slobode*, br. 65, 20. III. 1919, »Šta je sa naredbom o osmočasovnom radnom vremenu?»

¹²⁹ *Radnička zaštita*, br. 7 i 8, 15. VIII. 1919, 170—171; *Glas slobode* br. 84, 12. IV. 1919, »Osamosatni radni dan u Bosni i Hercegovini».

¹³⁰ *Glas slobode*, br. 68, 24. III. 1919; br. 73, 31. III. 1919, »Socijalno-politička anketa»; br. 90, 19. IV. 1919, »Naredba o osamosatnom radnom vremenu».

nih organizacija sa mandatom na godinu dana. Izvršni organ Zemaljskog povjereništva je Upravni odbor, koji se sastoji od 5 članova (predsednik Zemaljskog povjereništva i po dva predstavnika radnika i poslodavaca). Pored toga što izvršava sve odluke Zemaljskog povjereništva, Upravni odbor vodi tekuće poslove, reguliše ponudu i potražnju radne snage i rešava molbe i žalbe protiv odluka okružnih i mesnih povereništava. Upravni odbor posluje ujedno i kao okružno povereništvo za grad i okrug Sarajevo. Okružna i mesna povereništva trebalo je da budu organizovana uglavnom po ugledu na Upravni odbor. Troškovi službe za posredovanje rada padali su na teret države, a njena organizacija je trebalo da se oslanja na postojeće bolesničke blagajne.¹⁴⁶

Prvobitnim nacrtom Naredbe o posredovanju rada bilo je predviđeno da Zemaljski ured vode po 4 predstavnika vlade, poslodavaca i radnika.¹⁴⁷ Predstavnici radnika su na pomenutoj anketi 26. marta tražili da se čitava služba za posredovanje rada prepusti radnicima, jer oni najbolje poznaju svoje potrebe i, u zavisnosti od toga, najbolje je mogu organizovati. U krajnjem slučaju prepuštali su poslodavcima 1/3 mesta u upravama ureda radi kontrole njihovog poslovanja. Predstavnike vlade su smatrali suvišnim, jer vlada i bez njih može da kontroliše celokupan rad službe za posredovanje rada.¹⁴⁸ Kao što smo videli, vlada je učinila ustupak samo utoliko što je pristala da u Zemaljskom uredu umesto 4 bude jedan njen predstavnik.

Iako je bilo predviđeno da Naredba o posredovanju rada stupi na snagu 25. maja, njena praktična primena je započela tek 15. juna 1919, i to u nepotpunom opsegu. Naime, do tog vremena je osposobljen za funkcionisanje samo Upravni odbor u Sarajevu, dok su okružna i mesna povereništva trebala da budu tek organizovana, ali usled »nedostatka materijalnih sredstava« nikada neće ni proraditi, čime je čitava Naredba izigrana u najvećoj meri. Da bi nam ova pojava bila jasnija (i mnogo šta drugo što će slediti), treba znati da se u Bosni i Hercegovini u međuvremenu promenio odnos snaga između vladajuće klase i proletarijata. Kada je Ministarstvo unutrašnjih dela Kraljevine SHS zabranilo proslavu Prvog maja 1919. i priređivanje javnih manifestacija, radnička klasa Bosne nije bila spremna da se pokori toj zabrani. Ogorčeno radništvo Sarajeva samoinicijativno je priredilo protestne zborove, demonstracije i štrajkove, što je vladajući režim jedva dočekao i to upotrebio kao povod za opšti napad na revolucionarni radnički pokret. Samo u toku dva dana (30. aprila i 1. maja) u Bosni i Hercegovini je uhapšeno više od hiljadu radnika i njihovih funkcinera, organizacije im rasturene, arhive i druga imovina oduzeta, prostorije zatvorene, a *Glasu slobode* onemogućeno izlaženje. Pohašeni su postepeno puštani na slobodu u toku 3—4 meseca; 15. jula su otvorene radničke organizacije, ali mnoge nisu mogle ponovo da otpočnu rad jer su im rukovodioci i dalje ostali u zatvoru. Udar vlasti protiv radničkog pokreta u Bosni i Hercegovini imao je još jednu krupnu posledicu. Po izlasku iz zatvora najveći deo pokrajinskog radničkog vodstva udaljio se od revolucionarne klasne borbe i prešao na reformističke (centrumaške) pozicije.¹⁴⁹ Posle nasilnog slamanja otporne snage borbenog dela proletarijata

¹⁴⁶ *Glas slobode*, br. 98, 23. VI. 1919, »Ured za posredovanje kod namještenja radnika bez posla«; *Sloboda* (Z), br. 69. i 86, 26. VI. i 8. VIII. 1919; *Radnički glasnik*, br. 5, juni 1919, »Ured za posredovanje rada u Bosni i Hercegovini«.

¹⁴⁷ Isto.

¹⁴⁸ *Glas slobode*, br. 73, 31. III 1919, »Socijalno-politička anketa«.

¹⁴⁹ T. Milenković, »Socijalšovinstička grupacija u Bosni i Hercegovini — »zvo-
naši«, 416—418.

od vlasti se nije ni moglo očekivati da će dosledno sprovesti svoje naredbe iz oblasti radničkog zakonodavstva.

Nema sređenih statističkih podataka o celokupnom delovanju službe za posredovanje rada u Sarajevu, ali i sačuvani izvori pokazuju da su ti rezultati bili prilično mršavi. U toku prvog meseca delovanja berze rada (Upravnog odbora) od nje je posao tražilo 348 muškaraca i 99 žena. Istovremeno su poslodavci ponudili 65 slobodnih radnih mesta, od kojih 13 za žene. Posredovanje je izvršeno samo za 52 muškarca i 13 žena. Ostali su sami našli posao (47 muškaraca) ili su i dalje ostali nezaposleni. Do sredine novembra 1919. broj onih koji su tražili posao popeo se na 631 muškarca i 213 žena, ali su ponuđena samo 234 slobodna radna mesta za muškarce i 52 za žene, dok je uspešno posredovano za 182 muškarca i 52 žene. Najviše nezaposlenih je bilo među kelnerima, tesarima, knjigovescima, berberskim i nekvalifikovanim radnicima, nadničarima i trgovačkim pomoćnicima. Slobodna radna mesta čekalo je 5 zidara, 5 cipelara i 15 šumskih radnika.¹²⁷ U toku 1920. ništa se bitno nije promenilo u službi za posredovanje rada. Posao je zatražio 831 muškarac i 119 žena (svega 950). Uspešno je posredovano za 409 radnika i 49 radnica (svega 458) dok su 492 radnika i dalje ostala bez posla.¹²⁸ Profesionalna struktura nezaposlenih ostala je uglavnom ista kao prethodne godine, s tim što se u toku zime povećavao broj nezaposlenih limara, molera, zidara, nadničara i sličnih zanimanja, tj. onih struka čiji je rad bio vezan za građevinarstvo i imao više sezonski karakter. Na njih je otpadalo 43% nezaposlenih.¹²⁹

Nezadovoljavajući rezultati službe za posredovanje rada u Bosni bili su posledica delovanja više različitih faktora. Organizaciona nedograđenost čitave službe učinila je da su se njome praktično mogli koristiti samo poslodavci i radnici iz Sarajeva i najbliže okoline, dok su nezaposleni iz drugih delova pokrajine bili lišeni takve mogućnosti, jer tamo nije postojala služba za posredovanje rada. Doduše, berza je od sredine 1920. pozivala poslodavce iz unutrašnjosti da joj se obraćaju za potrebnu radnu snagu, ali su se oni slabo koristili tom mogućnošću. Radnici su izgubili veru u berzu rada, zaobilazili je i bojkotovali, smatrajući je samo za dekoraciju vladajućeg režima. O berzi se staralo samo nekoliko njenih poverenika. Centralna i Pokrajinska vlada nisu joj stavljale na raspolaganje dovoljna novčana sredstva, te su i na taj način sputavale njen rad. Umesto tako birokratizovane i usko zamišljene i ostvarene službe za posredovanje rada, radničke organizacije su, pored dotadašnjih funkcija, očekivale da berze budu zasnovane »na bazi opšteg obaveznog osiguranja u besposlici« i potpuno autonomne organizacije.¹³⁰

Sledeći akt Pokrajinske vlade u Sarajevu iz oblasti radničkog zakonodavstva bila je Naredba od 17. aprila 1919. o izboru radničkih poverenika, čija je praktična primena počela 2. maja te godine. Pravo izbora radničkih poverenika imali su svi zaposleni radnici i nameštenici radionice, preduzeća i pogona zanatskog, industrijskog i prometnog značaja, tj. sva preduzeća obuhvaćena naredbom o osmosatnom radnom vremenu. Broj izabranih poverenika je zavisio od broja zaposlenih radnika (nameštenika), tako da se u preduzećima do 50 radnika biraju najviše 3 poverenika, sa 51—150 radnika 5 po-

¹²⁷ *Glas slobode*, br. 123, 200, i 209, 7. VIII, 12. i 22. XI. 1919. »Berza rada«.

¹²⁸ *Izveštaj inspekcije rada Kraljevine SHS za 1920.* 232; *Glas slobode*, br. 215, 6. X. 1919. »Berza rada«.

¹²⁹ Isto.

¹³⁰ *Glas slobode*, br. 110, 26. V. 1920. »Berza rada«.

verenika, sa 151—450 6 poverenika, a na svakih daljih 50 radnika po jedan novi poverenik, ali ukupan broj radničkih poverenika ne može biti veći od 12. Međutim, ako to tehnički razlozi iziskuju ili je u preduzeću zatečen veći broj poverenika, navedeno ograničenje ne važi. Za radničkog poverenika je mogla da bude izabrana svaka pismena osoba oba pola, starija od 20 godina zaposlena u dotičnom preduzeću, koja nije izgubila građanska prava pravomoćnom sudskom osudom. Isti uslovi su važili i za sticanje prava izbora poverenika, s tim što se starosna granica birača spušta na 18 godina. Izbor poverenika se vrši u preduzeću ili kakvom drugom prikladnom mestu javnim glasanjem ili aklamacijom. Izbori su punovažni ako u njima sudeluje natpolovična većina zaposlenih. Mandat poverenika traje godinu dana, a jedno lice može biti birano za poverenika neograničen broj puta. Mandat poverenika prestaje smrću, svojevolumin odricanjem, odlaskom iz preduzeća i gubitkom građanskih prava. U preduzećima sa više od 3 poverenika jedan od njih se bira za proćelnika. Dužnosti radničkih poverenika bile su: 1. da podržavaju dobre odnose između poslodavaca i zaposlenih radnika; 2. da posreduju u sporovima između radnika i poslodavca iz oblasti radnih odnosa; 3. da potpomazu savetima i posreduju kod istupanja ili otpusta radnika iz posla, kod sprovođenja Naredbe o osmočasovnom radnom vremenu, kod sporova oko nadnice, njene visine, načina obraćunavanja i akordnog rada, kako bi se sporovi okonćali na miran način i 4. da održavaju vezu sa obrtnim nadzorništvom i sa nadzornicima rudarske, železnićke i duvanske uprave u vezi sa zaštitom radnika. Poslodavci ne smeju poverenika ni progoniti ni otpustiti (dokle u preduzeću ima posla) zbog savesnog vršenja dužnosti. Sve stvarne izdatke poverenika, nastale zbog vršenja dužnosti po toj naredbi, podmiruje država. Ako o postavljanju, biranju i području rada radničkih poverenika već postoje posebni ugovori između radnika i poslodavca, važe odredbe tih ugovora dok se ne izmene.¹³ Naredba ne predviđa nikakve kazne za njeno kršenje, mada se to moglo sa sigurnošću očekivati od poslodavaca.

Pristupaćni podaci nam ne omogućuju da precizno utvrdimo kako se Naredba o radnićkim poverenicima primjenjivala u praksi do sredine 1920. godine. Radnića štampa je s vremena na vreme donosila po neko obavještenje o izboru poverenika samo u najvećim preduzećima (fabrika duvana i železnića radionica u Sarajevu, rudnici uglja) i daleko ređe da su se vlasnici preduzeća tome opirali.¹⁴ Inspektori rada iz Sarajeva i Banja Luke obavestili su da su u drugoj polovini 1920. u njihovim nadzornim okruzima gotovo svuda bili izabrani radnići poverenici i da na njihov rad nije bilo primedaba ni od poslodavaca ni od radnika. Za poverenike su redovno birani samo kandidati sa lista revolucionarnih sindikata. Iz rećenog se može zaključiti da su radnici birali svoje poverenike, uglavnom, bez prepreka u svim slučajevima kada su za to imali interese.

Naredba Zemaljske vlade Bosne i Hercegovine o pomaganju nezaposlenih radnika i nameštenika objavljena je 13. aprila, ali je na snagu stupila 15. juna 1919. Ona daje pravo na materijalnu potporu svim radnicima i namještenicima, koji su bili obuhvaćeni Zakonom o osiguranju radnika u slučaju bo-

¹³ *Radnića zaštita*, br. 7 i 8, 15. VIII. 1919, 171, »Radnići poverenici u Bosni i Hercegovini»; *Glas slobode*, br. 106, 4. VII. 1919; *Radnići glasnik*, br. 4, maj 1919, »Naredba o radnićkim pouzdanicima ...»

¹⁴ *Glas slobode*, br. 110 i 123, 7. VII. i 13. VIII. 1919, i br. 281, 28. XII. 1920; *Izveštaj inspekcije rada Kraljevine SHS za 1920*, 229, 239.

lesti iz 1909. godine, ako su bez svoje krivice ostali nezaposleni, a nemaju drugih izvora prihoda za izdržavanje. Potpora počinje teći četvrtog dana pošto radnik ostane bez posla, odnosno nakon prijave besposlenosti, dok kod bolesnih radnika ona se počinje dobijati posle 4 nedelje, i to samo u slučaju ako je bolesnička potpora manja od potpore za nezaposlene. Demobilisani iz vojske, koji su nekada radili najmanje tri meseca u Bosni i Hercegovini, takođe imaju pravo na potporu nakon 8 dana po demobilizaciji. Naredba je lišavala prava na besposleničku pomoć one radnike koji bezrazložno napuste posao ili koji nagovaraju druge da to učine, zatim one radnike koji odbijaju da prime posao koji im ponudi berza rada ili, pak, i bez posla imaju dovoljno sredstava za život. U slučaju preuzimanja posla izvan mesta stanovanja radnik je na ime putnih troškova imao pravo na 60% sedmodnevne pripadajuće potpore. Radnici koji nisu bili državljani Kraljevine SHS imali su pravo na neuposleničku potporu ako su pre ili za vreme rata radili u Bosni i najmanje tri meseca bili osigurani za slučaj bolesti. Visina dnevne potpore iznosila je po Naredbi 60% od prethodne prosečne zarade dotičnog radnika, a u praksi se mogla kretati između 60 filira i 8 kruna na dan. Potpora je isplaćivana nedelju dana unazad, a u jednoj godini se mogla dobijati najduže 90 dana. Radnik koji prima potporu bio je dužan da se svakodnevno prijavljuje uredu za posredovanje rada. Troškove pomaganja nezaposlenih radnika snosila je država.¹³

Sve ono što smo konstatovali za Naredbu o posredovanju rada u Bosni i Hercegovini važi i za Naredbu o pomaganju nezaposlenih, s tim što je u njoj bilo i nekih specifičnosti. Naime, na pomenutoj anketi u Sarajevu 26. marta 1919. raspravljalo se i o toj naredbi. Predstavnici sindikata su se izjasnili protiv onih njenih stavova koji uskraćuju radniku pravo na potporu ako bez opravdanog razloga samovoljno napusti posao, ako nagovara druge da slede njegov primer i, na kraju, ako odbije da primi ponuđeni posao od ureda za posredovanje rada. Oni su opravdano zazirali od mogućnosti da te odredbe budu uperene protiv štrajkača i u određenoj situaciji pomognu stvaranju štrajkbrehera od nezaposlenih radnika prijavljenih berzi rada. Predstavnik Povjereništva za socijalnu politiku nije usvojio nijednu primedbu, sa obrazloženjem da država mora zaštititi i interese poslodavaca, a ako radnici žele da štrajkuju, neka potporu traže od svojih štrajkačkih fondova.¹⁴ Kao i u Sloveniji, tako je i ovde Naredba o pomaganju nezaposlenih imala privremeni karakter dok Ministarski savet ne reši taj problem na jugoslovenskom nivou. Međutim, kako vlada u Beogradu nije žurila sa ozakonjenjem materijalnog pomaganja nezaposlenih radnika, važnost Naredbe je u toku 1920. nekoliko puta produžavana.¹⁵

Nisu sačuvani podaci o tome koliko se nezaposlenih radnika koristilo novčanom pomoći i u kom iznosu, kao ni o tome kolika je bila ukupna suma izdata u te svrhe u razmatranom periodu. Poznato je samo da je u toku cele 1920. nezaposlenima izdato 106.145 kruna i da su Zemaljska vlada u Sarajevu i centralna vlada u Beogradu bile veoma škrte kada je trebalo zbrinuti ne-

¹³ *Sloboda* (Z), br. 87, 13. VIII. 1919, »Podupiranje neuposlenih u Bosni i Hercegovini«.

¹⁴ *Glas slobode*, br. 73, 31. III 1919, »Socijalno-politička anketa«.

¹⁵ *Radnička zaštita*, br. 1—4, 15. IV. 1920, 42, 70.

zaposlene.¹²⁸ Usled stalnog porasta inflacije brzo se odustalo od davanja potpore u zavisnosti od prethodne obezbeđene nadnice. Već se od početka 1920. svim nezaposlenim isplaćivalo svakog dana po 8 kruna, što je ipak bilo nedovoljno za zadovoljavanje normalnih životnih potreba. (U to vreme kilogram hleba je stajao 5 kruna, a krajem godine kilogram brašna se prodavao po 8 kruna.) Nezaposleni izvan Sarajeva i okoline nisu mogli da se koriste besposleničkom pomoći. Zbog svega rečenog, radnici uopšte, a naročito oni bez posla, nisu bili zadovoljni ni organizacijom službe pomoći ni visinom potpore, jer su stvarno bili prepušteni sami sebi, svojoj snalažljivosti i staranju svojih sindikalnih organizacija.¹²⁹

O izloženim dokumentima iz oblasti radničke zaštite izjašnjavali su se ne samo predstavnici proleterskih organizacija nego i zastupnici vlasničke klase, te je potrebno da se upoznamo i sa tim stavovima. Na anketi 26. marta 1919. predstavnici poslodavaca su digli glas protiv nekih naredaba u celini ili njihovih delova, jer su direktno ili indirektno pogađale njihove interese. Ustali su protiv osmočasovnog radnog vremena, jer je time skraćivan proces eksploatacije radne snage, a time umanjivan profit vlasnika. Imali su primedbe i na materijalno pomaganje nezaposlenih radnika, jer je finansiranje te službe posredno dobrim delom padalo na njih. Na kraju, protivili su se uvođenju radničkih poverenika, jer su smatrali da se time sužava i ugrožava sveta i neprikosnovena svestlast sopstvenika preduzeća.

Protiv »novotarija« u oblasti radničkog zaštitnog zakonodavstva u Bosni i Hercegovini izjasnila se i najjača građanska stranka ove pokrajine — Jugoslovenska muslimanska organizacija (JMO). Njen šef i poslanik u Privremenom narodnom predstavništvu (do 23. februara 1919. i ministar u centralnoj vladi) dr. Mehmed Spaho uputio je 15. maja interpelaciju ministru socijalne politike u kojoj je osporio celokupan dotadašnji zakonodavni rad bosanske vlade na polju radničke zaštite. Iz oportunih razloga on nije istupio protiv sadržaja pomenutih naredaba, jer bi time izazvao protiv sebe svu radničku klasu Bosne i Hercegovine i odbio od JMO mnoge radnike Muslimane, već je nastupao sa formalno-pravnim argumentima. Naime, oštro je ustao »protiv toga da se ovako krupna pitanja, koja terete i državni budžet, rešavaju naredbama Zemaljske vlade«. Smatrao je da o njima treba da odlučuju jugoslovenska skupština i centralna vlada, da bi se time postigla jednoobraznost i obezbedili jednaki uslovi privređivanja u celoj Kraljevini SHS. Drugim rečima, Spaho je znao da ne postoje realni uslovi da se radničko zakonodavstvo u dogleđno vreme izjednači u celoj Jugoslaviji, zbog čega je tražio da se sve ono što je u tome učinjeno u Bosni i Hercegovini posle rata jednostavno ukine. To nedvosmisleno potvrđuju i pitanja postavljena u interpelaciji. Naime, Spaho pita ministra kako opravdava postupke zemaljske vlade u Sarajevu i kako ih dovodi u sklad sa ustavom i »državnim jedinstvom« i, dalje, da li je spreman da pomenute naredbe kao neustavne stavi izvan snage i Privremenom narodnom predstavništvu podnese zakonske osnove kojima će važna socijalna pitanja biti u celoj zemlji jednoobrazno uređena.¹³⁰

¹²⁸ *Izveštaj inspekcije rada Kraljevine SHS za 1920.*, 322. U toku budžetske 1919/20. godine vlada Kraljevine SHS stavila je na raspolaganje Povereništvu za socijalnu politiku u Sarajevu, za sve njegove izdatke, samo 753.170 dinara. (*Sten. bel. PNP*, 24. red. sast. od 23. V. 1919, 558, 588, 622—623).

¹²⁹ *Glas slobode*, br. 15, 24. I. 1920, »Gladovanje besposlenih radnika«.

¹³⁰ *Sten. bel. PNP*, Red. sast. od 16. V. 1919.

Takvih i sličnih pitanja će biti i kasnije u Skupštini. Ministri socijalne politike su na njih uvek davali stereotipne odgovore: da se rad na radničkom zakonodavstvu privodi kraju i da će izrađeni zakonski projekti uskoro biti podneseni na usvajanje, čime je polemika završena a sve ostalo po starom.

Spahova interpelacija nas sama navodi da postavimo neka pitanja i nudi izvesne zaključke. Pre svega, karakteristično je da jedna građanska stranka i protivnici savremenijeg zakonskog regulisanja zaštite radničke klase ranije istupaju u parlamentu protiv modernizacije te vrste nego što se socijal-reformistički poslanici u parlamentu izjašnjavaju za moderno radničko zakonodavstvo. To nam pokazuje da »radnički predstavnici« trenutno i nisu smatrali zaštitu radnika najprešnjijim zadatkom, već su prioritet davali drugim, političkim problemima. Na drugoj strani, poznato je da se više jugoslovenskih građanskih stranaka (među njima i JMO) zalagao za manju ili veću samostalnost u vođenju određene nacionalne i pokrajinske politike. Međutim, one u tome nisu bile uvek čvrste i dosledne, već su se opredeljivale u zavisnosti od konkretnog slučaja, tj. izjašnjavale su se za onu soluciju koja će doneti najveće koristi buržoaziji čije interese zastupa dotična stranka. U ovom slučaju Spaho se nije izjašnjavao da vlada u Beogradu ukine predratno pokrajinsko radničko zakonodavstvo, koje je stvarno bilo nepotpuno, prevaziđeno i u mnogo čemu štetno za radničku klasu, i da na njegovo mesto donese nešto bolje, jer je staro zakonodavstvo više odgovaralo interesima poslodavaca i uopšte buržoaziji. Ali je zato tražio da se ukinu sve četiri naredbe Zemaljske vlade u Sarajevu, jer su bile progresivnije u poređenju sa starim i više u interesu radnika, a umesto njih u jednom centru donese jedinstveno radničko zakonodavstvo za celu zemlju (iako je u načelu bio za autonomiju pokrajina), jer je držao da će se u Skupštini naći dovoljno nazadnih snaga koje će u tim zakonima izbrisati sve napredno. Dakle, za njega je bio važniji klasni interes od formalne političke principijelnosti u borbi za autonomiju.

Poslednji zakonodavni akt Zemaljske vlade u Sarajevu iz oblasti radničke zaštite bila je Naredba o odnosima između radnika i poslodavaca od 13. marta 1920, koja je stupila na snagu nakon 15 dana. Videli smo već da je u Bosni od 1909. postojala slična naredba, a od kraja februara 1918. Naredba o regulisanju odnosa između radnika i poslodavaca samo u preduzećima koja rade za vojsku. Nova Naredba je zadržala neka stara načela i stavove, ali je bila progresivnija i obuhvatnija od prethodnih u svakom pogledu. Odnosila se na sva zanatska, trgovačka i industrijska preduzeća. Njome su ponovljene mnoge odredbe naredaba o radnom vremenu i radničkim poverenicima, na čemu se nećemo zadržavati. Učinjen je i korak više, jer je preciznije regulisano otvaranje i zatvaranje radnji, ali je pri tome napravljeno mnogo izuzetaka, tako da je poslodavcima, ipak, ostavljena mogućnost da čine razne zloupotrebe i produžuju radno vreme. Napredak je postignut i u pogledu bolje i veće zaštite dečje i ženske radne snage, zatim u pogledu isplata zarada, dnevnog i nedeljnog odmora, međusobnog otkazivanja posla (14 dana unapred), presuđivanja iskršlih sporova i sličnog. Naredba je sadržavala i potpuno nove odredbe o pravu radnika na godišnji odmor (zavisno od dužine radnog staža), o ukidanju dotadašnjih radnih knjžica i zavođenju radničkih legitimacija i drugo.¹²⁹

¹²⁹ *Glas slobode*, br. 71, 2. IV. 1920.

Predstavnici radničke klase Bosne i Hercegovine priznavali su postojanje dobre volje kod tvoraca Naredbe o odnosima između radnika i poslodavaca, ali su smatrali da nije bilo potrebnog iskustva i poznavanja realne situacije, zbog čega su neke stvari pogrešno ili nedovoljno dobro regulisane. Po njihovom mišljenju dečja radna snaga i dalje nije bila dovoljno zaštićena, a generalno su im smetali razni izuzeci od usvojenih načela, jer su smatrali da se time stvara pogodan teren za izigravanje tih načela. Držali su da sporove između radnika i poslodavca nije trebalo dati u nadležnost prvostepених političkih vlasti, jer su one dotad gotovo redovno bile naklonjene poslodavcima, a sem toga njihov postupak je trajao suviše dugo, tako da je radnik više gubio u vremenu i nadnicama odlazeći na suđenje nego što je iznosila eventualna ošteta. Umesto redovnih političkih vlasti tražili su da sporove rešavaju sudovi dobrih ljudi po srpskom *Zakonu o radnjama*.¹⁴⁰

Sačuvani izvori ne govore o čestom i drastičnom kršenju Naredbe o odnosima između radnika i poslodavaca, što znači da je ona prilično dosledno primenjivana u praksi. U stvari, većina odredaba Naredbe bilo je obično preslikavanje postojeće prakse, tj. radnici su već izvojevali određene tekovine i sada su one samo ozakonjene. Takvi odnosi između radnika i poslodavaca trajale dokle radnici ne posrnu u klasnoj borbi.

Od svih jugoslovenskih pokrajina, koje su do kraja prvog svetskog rata bile u sastavu Austro-Ugarske, najmanje je u oblasti zaštitnog radničkog zakonodavstva u prvim posleratnim godinama učinjeno u BBB. Videli smo već da je ovde 27. novembra 1918. formirana Narodna uprava i da je Povereništvo socijalne politike dobio desni socijalista D. Tušanović. On je veoma brzo za šefove svih važnijih odeljenja u Povereništvu i za inspektore doveo svoje istomišljenike, koji u većini slučajeva nisu imali potrebnih školskih kvalifikacija i iskustva za poslove koje su obavljali. Ti su ljudi za najvažniji zadatak smatrali da BBB što brže i što čvršće vežu za Srbiju, dok su probleme zaštite i osiguranja radnika stavljali u drugi plan. U prvoj polovini marta 1919. Narodna uprava je postupno likvidirana. Povereništvo za socijalnu politiku je i dalje ostalo u Novom Sadu, ali je do 1920. (kada je ukinuto) delovalo kao odeljenje za socijalne reforme BBB pri Ministarstvu za socijalnu politiku Kraljevine SHS, tj. izgubilo je svaku samostalnost u radu.¹⁴¹ Nemajući dovoljno sposobnosti, interesovanja, volje i samostalnosti, socijalisti u Povereništvu su vrlo malo učinili za poboljšanje zakonske zaštite radničke klase u svojoj pokrajini. Nisu se mnogo založili da budu proširene napredne odredbe radničkog zakonodavstva donošenog u to vreme u Mađarskoj. Sve što su radnici praktično ostvarili na tom polju izvojevali su sopstvenom snagom, a te tekovine nisu bile male.

U vreme završenog raspada Austro-Ugarske u novembru 1918, u BBB je došlo do snažnog revolucionarnog vrenja. Svojim kućama su se vraćale mase ogorčenih i često naoružanih vojnika, zelenokaderaša i bivših zarobljenika, koje nikako nisu želele da ponovo dospeju u predratni položaj. Poljoprivredni radnici i širomašni seljaci su želeli da dobiju veleposedničku zemlju u vlasništvo, a najveći broj radnika je za početak očekivao da nađe posao i daleko bolje uslove rada i veće nadnice od onih koje su imali pre mobilizacije.

¹⁴⁰ Isto.

¹⁴¹ *Zvanične novine za BBB*, br. 4, 4. I. 1919; T. Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini*, 25; *Godišnjik o radu MSP u god. 1918—1921*, 12.

Organima vlasti i vladajućoj klasi sve je to bilo poznato. Bojeći se da revolucionarne mase ne pođu za primerom velike oktobarske socijalističke revolucije, preduzimali su mere da im izađu u susret, da ih umire i fizički i psihički razoružaju. Mađarsko Ministarstvo poljoprivrede je u novembru 1918. poverljivim putem tražilo od velikih župana da dođu u vezu sa veleposednicima i utiču na njih da prepuste bezzemljašima i siromašnim seljacima deo svoje zemlje na obradu. Ministar je izričito naglašavao da je to samo privremena mera za smirivanje narodnog nezadovoljstva. Nešto kasnije ministar se u istom duhu obratio direktno veleposednicima. Sredinom novembra je obećavao da će država otkupiti zemlju od veleposednika, »podeliti je na male posede koje će jeftino i na dužu otplatu prodati ratarskom narodu« i da će »svako imati posla, zarade i hleba u izobilju.«¹⁴²

Kućama su se vraćale i mase bivših radnika i činovnika. Oni nisu imali gde da nađu zaposlenje i obezbede sigurnu egzistenciju sebi i svojim porodicama, jer je na njihova bivša radna mesta u toku rata dovedena jeftinija radna snaga ili su poslodavci reducirali poslove na minimum. Takva situacija je vladala u celoj Mađarskoj. Da bi izbegla radničke nemire, mađarska vlada je naredila poslodavcima da primaju na posao svoje bivše radnike i činovnike, sada demobilisane vojnike, bez obzira na to da li su im oni bili potrebni. Pouzdano znamo da je ta praksa bila raširena u Subotici i da je upražnjavana i nakon što je srpska vojska zaposela BBB. Kako ni obrtnički sudovi, koji su rešavali sporove između zaposlenih i poslodavaca, nisu funkcionisali ili nisu bili efikasni u radu, Građski savet Subotice je 28. decembra 1918. doneo nezakonitu odluku da njihove kompetencije prenese u nadležnost državnog tužioca. Taj korak je Savet učinio »na zahtev mnogih sa ratišta došlih i uzrujanih građana i da je predbeći hteo eventualnim većim nemirima i dotle dok ovo socijalno pitanje za to pozvani konačno ne reše.«¹⁴³

Da bi otklonila revolucionarnu opasnost koja joj je pretila od mase nezbrinutih i nezaposlenih demobilisanih vojnika radnika, Karoljijeva vlada u Mađarskoj je u novembru 1918. donela uredbu o pomaganju nezaposlenih radnika, koja predstavlja jedan od najradikalnijih dokumenata svoje vrste iz tog perioda. Po uredbi, radnici koji su proveli na poslu u industriji, trgovini i saobraćaju bar godinu dana, a sada nisu mogli da nađu zaposlenje, dobijali su od države dnevnu potporu od 10 kruna, a ostali po 6 kruna. Međutim, nezaposleni radnici u BBB nisu mogli redovnim putem da se koriste tom uredbom, jer je ona počela da se primenjuje u vreme kada je te krajeve zaposela srpska vojska, a nove vlasti su počele da onemogućavaju gotovo svaki saobraćaj između BBB i Mađarske. Ali kako je bilo nemoguće ostvariti punu i brzu kontrolu prelazaka preko demarkacione linije, čini se da je deo nezaposlenih radnika u BBB, ipak, imao neke koristi od uredbe. Sasvim je sigurno da su im sindikalne centrale iz Budimpešte na razne načine slale novčanu potporu sve do marta 1919.¹⁴⁴

Ne ulazeći u status BBB krajem prvog svetskog rata kao okupirane teritorije, samo ističemo da je Narodna uprava odlučila da naredbe mađarske vlade donete posle 25. novembra 1918. postaju obavezne i izvršne u BBB tek

¹⁴² T. Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini*, 36—37.

¹⁴³ AJ, Fond Ministarstva pravde (4), kt. 24, dok. 15; *Báckai Hírlap* sz. 279 i 288, 13. i 24. XII. 1918.

¹⁴⁴ Više o tome vid.: T. Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini*, 261.

ako ih Narodna uprava odobri.¹⁴ Narodna uprava, pak, od obimnog zakonodavnog rada mađarske vlade na polju zaštite radnika, osnažila je samo Naredbu o službenom odnosu trgovačkih pomoćnika i činovnika u industrijskim i trgovačkim preduzećima. Njome se određuje da službeni ugovori onih trgovačkih pomoćnika i činovnika industrijskih i trgovačkih preduzeća koji su 25. juna 1914. bili u stalnoj ili privremenoj službi, a za vreme rata mobilisani, miruju sve do konačnog prestanka njihove aktivne vojne službe. Ako je službenik u toku rata postao nesposoban, to nije prepreka da se ugovor obnovi. Ugovor se može raskinuti uz otkazni rok od 3 meseca. Ako je službenik radio duže od 5 godina, otkazni rok je 6 meseci, međutim, ako je obavljao važne poslove duže od pola godine, otkazni rok je godinu dana. Opušteni službenik ima pravo na otpremninu u visini od desetog dela njegove godišnje plate.¹⁵

Odsek za socijalne reforme BBB izdao je 13. marta 1919. Naredbu o uvođenju osmočasovnog radnog vremena na svom području. To nije bio neki novi i originalni dokument već najvećim delom prepis odgovarajuće Naredbe u Hrvatskoj i Slavoniji. Razlika se pojavljuje uglavnom samo u tome što su u BBB dozvole za produžavanje radnog vremena davala obrtna nadzorništva u Velikom Bečkereku za Banat, u Subotici za Bačku i u Pečuju za Baranju, koja su bila nadležna i za kontrolisanje praktične primene Naredbe. U međusobnim sporovima radnika i poslodavaca poslednju reč je imao Odsek za socijalne reforme BBB Ministarstva socijalne politike.¹⁶

Neaktivnost Povereništva za socijalnu politiku, odnosno Odseka za socijalne reforme BBB na polju radničkog zakonodavstva ne bi bila jasna ako se ne bi znalo stanje radničkog pokreta u ovom delu zemlje. Uspon sindikalnih organizacija u Mađarskoj počeo je već u drugoj polovini 1916, da bi se posle februarske i oktobarske revolucije u Rusiji neobično ubrzao. Do kraja prvog svetskog rata broj sindikalno organizovanih radnika se više nego udvostručio u poređenju sa predratnim stanjem. Ne raspolazemo sa posebnim statističkim podacima o brojnom stanju sindikalnog članstva samo u BBB, ali se sa priličnom sigurnošću može tvrditi da su sindikalne organizacije ovde prolazile kroz sve one faze razvitka kao i u ostalim delovima Mađarske. Bez obzira na nacionalni i idejno-politički šarolik sastav svog članstva, sindikati su organizaciono bili uglavnom jedinstveni i levo orijentisani. U Banatu i Bačkoj je prema nepotpunim podacima početkom 1920. bilo 15.027 sindikalno organizovanih radnika, da bi se krajem godine taj broj popeo na oko 24.000 članova. Akcionu sposobnost sindikata je umanjivala činjenica što su oni prethodno dugi niz godina bili vezani za Peštu, a sada je uspostavljanje demarkacione linije, a zatim državne granice, zahtevalo kidanje tih veza i orijentisanje prema Beogradu i jugoslavenskoj radničkoj klasi. Taj proces je trajao relativno dugo i nailazio je na veliki broj prepreka.¹⁷ Partijsko-politički je proletarijat BBB bio pocepan. Između levice (pelagićevci, SRPJ(k), a kasnije KPJ) i desnice vođena je stalna borba, što je slabilo radnički klasni front. Budući da je u revolucionarnim radničkim organizacijama BBB bilo dosta Neslovena (pre svega Mađara i Nemaca), vladajući režim je zloupotreb-

¹⁴ *Zvanične novine za BBB*, br. 6, 26. II. 1919.

¹⁵ *Zvanične novine za BBB*, br. 7, 6. III. 1919.

¹⁶ *Sloboda* (Novi Sad) br. 47, 12. III. 1919, »Naredba ...«

¹⁷ Više o tome vid.: T. Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini*, 59—81, 260—272, 287—299.

ljavao tu činjenicu i tretirao ih kao protivjugoslovenske i antidržavne. Zbog toga su ovdje komunisti progonjeni više nego u drugim jugoslovenskim pokrajinama, što je takođe umanjivalo borbenu i otpornu snagu proletarijata.

Izuzimajući poznati štrajk železničara u februaru 1919, u BBB nije bilo drugih većih obustava rada krajem 1918. i početkom sledeće godine. To nikako ne znači da je tu vladao »klasni mir«. Revolucionarne pretnje su bile stvarne, a briga vlastodržaca i imućnih slojeva da ne izgube vlast tako velika da su radnicima činjeni različiti i veliki ustupci mimo svih važećih zakonskih propisa. U toku januara i februara 1919. izbili su tarifni pokreti radnika u električnoj centrali, fabrici sapuna i fabrici metalnih proizvoda »Cig-mund« u Novom Sadu. U sva tri preduzeća radnicima su povećane zarade od 75 do 100%, radno vreme skraćeno na 8 i 8,30 časova, u fabrici sapuna je ugovoreno da se dnevni prekovremeni rad plaća 50% a noćni 100% više. Pored toga, poslodavac je priznao sindikalnu organizaciju i radničke poverenike. Sredinom aprila 1919. metalni radnici V. Bečkereka potpisali su kolektivni ugovor sa 35 poslodavaca kojim su osetno povećali nadnice, utvrdili osmočasovno radno vreme, uspeali da se priznaju radnički poverenici, zapošljavanje samo sindikalno organizovanih radnika, Prvi maj kao praznik i regulisan prekovremeni rad. Sporove između radnika i poslodavaca trebalo je da rešava paritetna komisija sastavljena od po tri predstavnika radnika i poslodavaca.¹⁰⁷

Pomenuti kolektivni ugovori služili su u velikoj meri kao obrazac drugim radnicima koji su stupali u borbu sa poslodavcima. Međutim, njihova dostignuća su zavisila od snage, organizovanosti i borbenosti zaposlenih. Organizovani radnici većih preduzeća radili su uglavnom 8 sati na dan i imali su svoje poverenike, čija se aktivnost svela uglavnom na to »da želje i žalbe radnika iznose sopstveniku preduzeća i urgiraju da se one ispune«. Zanatlijski radnici, pak, po manjim mestima i preduzećima (što znači da su im i organizacije bile slabe ili nisu postojale) radili su po 10, 12 pa i 16 časova na dan bez ikakve nadoknade za prekovremeni rad.¹⁰⁸

Osetno povećanje radničkih nadnica (kretalo se i do 150%) bilo je rezultat ne samo borbenosti radnika nego i činjenica da su njihova primanja daleko zaostajala za stvarnim porastom cena svih životnih i drugih potreba. Međutim, uvođenjem osmočasovnog radnog vremena, radničkih poverenika, zapošljavanje samo preko sindikalne organizacije i sindikalno organizovanih radnika, priznavanje Prvog maja za praznik, sudova dobrih ljudi i sl., dakle, institucija koje nisu postojale pre i u toku rata, koje nije predviđao nijedan zakonski propis u BBB i sve to u vreme kada još nisu postojale brojne, dobro organizovane, među sobom i jednjim centrom povezane sindikalne organizacije, može se objasniti samo strahom poslodavaca i organa vlasti od revolucionarnih pokreta radnih masa. Gonjeni tim strahom, poslodavci su izlazili u susret mnogim radničkim zahtevima, te radnici nisu ni morali uvek da stupaju u štrajkove da bi ih ostvarili. Politikom davanja privremenih ustupaka proletarijatu buržoazija je htela samo da dobije u vremenu, kako bi učvrstila aparat svoje vladavine, a zatim vrati sve ono što je u revolucionarnoj situaciji »dobrovoljno« da la.

¹⁰⁷ Isto,

¹⁰⁸ *Izveštaj inspekcije rada Kraljevine SHS za 1920.*, 119—129, 132—134.

4. Pokrajinsko zaštitno radničko zakonodavstvo u Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori

Izuzimajući Makedoniju i Crnu Goru u kojima ni u prvom posleratnom periodu nije sproveden nijedan poseban pokrajinski zakonski propis o zaštiti radnika, Srbija je dolazila u red onih naših pokrajina u kojoj je na tom polju vrlo malo učinjeno. Do toga je dovelo više objektivnih i subjektivnih činilaca. Pre svega, treba istaći da je Srbija u prvom svetskom ratu pretrpela veće materijalne i ljudske žrtve nego svi ostali delovi Jugoslavije zajedno. Već u toku ratnih operacija 1914/15. stao je privredni život u svim mestima na Drini, Savi i Dunavu, a najveći deo građevina, industrijskih i zanatskih postrojenja uništen ili oštećen u borbama. Za vreme okupacije Srbije 1916/18. sistematski je pljačkana privreda i odvlačena su njena dobra. Ipak, najveće štete je privreda Srbije pretrpela u vreme povlačenja austrougarske vojske u jesen 1918, kada je planski razarano i pljačkano sve vredno. Na žili kucavici privrednog života Srbije — pruži Beograd—Niš—Skopje—Đevđelija porušeni su gotovi svi mostovi, propusti, tuneli, skretnice, stanične zgrade i druga postrojenja. Slična razaranja su pretrpele i ostale važnije pruge. Od 136 lokomotiva širokog koloseka i 68 uzanog koloseka kraj rata su sačekale svega 74 amortizovane lokomotive. Državne železnice su u toku rata izgubile polovinu od svoje vrednosti, a drumovi i ostali putevi oštećeni su za 73%. PTT sredstva su gotovo u potpunosti demontirana i odneta. Postojeće Parobrodsko društvo Srbije izgubilo je 92% od svoga kapitala. Privatna industrija je izgubila 30% u građevinama i 57% u postrojenjima, dok su gubici u državnoj industriji bili još veći. Zanatlije su ostale bez polovine inventara. U sličnoj srazmeri su oštećene trgovine, banke i druge novčane ustanove. Rudnici su u toku trogodišnje okupacije nemilosrdno eksploatisani i raubovani, a prilikom povlačenja okupatora mnogi minirani, poplavljeni i porušeni. Selo je takođe sistematski iscrpljivano. Poljoprivredna proizvodnja je smanjena za 30—40%, a ishrana seoskog stanovništva svedena na 50% od uobičajene količine. Rekvizicijom i odvođenjem stoke smanjen je stočni fond za 70%. Poljoprivredni inventar je oštećen za 44% svoje vrednosti. Da bi slika gubitaka Srbije bila potpunija, treba dodati da je ona (sa Makedonijom) u toku rata izgubila 28% svog stanovništva (1,247.435 lica), uz napomenu da je 3/4 svih gubitaka otpadalo na užu Srbiju. Više od jedne četvrtine radnika je poginulo ili ranjeno u toku rata.¹⁷

Zbog svega rečenog Srbija se krajem rata našla u bespomoćnom položaju iz koga samo sopstvenom snagom nije mogla da izađe. Obnavljanje saobraćaja trajalo je dugo. Prvi voz između Beograda i Skoplja prošao je tek krajem jula, pruga Kruševac — Užice proradila je u oktobru, a železnička veza između Srbije i ostalih delova Jugoslavije (preko obnovljenog savskog mosta u Beogradu) uspostavljena je tek u novembru 1919. Veoma retki i neuredni vozovi kretali su se preko improvizovano popravljenih pruga brzinom od 25—30 kilometara na sat. Za to vreme nisu radili rudnici, jer nisu imali kome da isporuče rudu i ugalj ni sredstava da ih prevezu. Nisu radile čak ni one retke neoštećene i neopljačkane fabrike, jer nisu imale neophodne sirovine ni mogućnost da transportuju gotove proizvode. Fabrika šećera u Beogradu proradila je u novembru 1919. U isto vreme je u najminimalnijem opsegu pro-

¹⁷ Nikola Vučo, *Poljoprivreda Jugoslavije (1918—1941)*, Beograd 1958, 5—7; Milića Milenković, *Sindikalni pokret u Srbiji 1918—1920*, Beograd 1971, 16—18.

radila radionica za popravku lokomotiva u Nišu. Više značajnih industrijskih preduzeća u Beogradu, Nišu, Paraćinu i Leskovcu obnovljeno je i pušteno u rad tek 1921/22. godine.¹²⁷

Radnička klasa Srbije je po završetku prvog svetskog rata preživljavala veoma teške dane. Vojska je i dalje držala u svojim jedinicama veliki broj radnika, a kada bi ih demobilisala, oni nisu mogli da nađu posao. Izdržavanje porodice je uglavnom palo na majke, supruge i sestre izginulih, umrlih i još nedemobilisanih radnika, koje takođe nisu mogle lako da se zaposle u razorenoj privredi. Radne mase uopšte dospele su u najveću bedu, koja se graničila sa formalnim propadanjem. Izložene gladi, hladnoći, nedostatku odeće, obuće, ogreva i svega drugog neophodnog za život, a nemajući mogućnosti da dođu do posla i zarade, te mase su bukvalno dospele do prosjačkog štapa. Pomogli su je dobrovoljni prilozi u hrani, odeći, obući, posteljnim stvarima, posuđu i sličnom koji su stizali iz raznih delova Kraljevine SHS i inostranstva.¹²⁸

Jedini izlaz iz postojeće situacije radnici su videli u stvaranju klasno-borbenih proleterskih organizacija. Stoga je obnavljanje radničkog pokreta u Srbiji počelo tako reći odmah po oslobođenju zemlje. Pri tome se nije išlo frontalno, već se prvo pristupilo obnavljanju sindikalnih organizacija, zatim Radničke komore i socijaldemokratskih organizacija. Na kraju su 15. decembra 1918. pokrenute *Radničke novine*. Te prve sindikalne organizacije bile su tako malobrojne da su jedva uspevale da iz svojih redova popune uprave. Međutim, one su bile neophodni preduslov za otpočinjanje rada Radničke komore. U Srbiji je priliv sindikalnog članstva takođe bio tako brz da je već u aprilu 1919. GRS imao veći broj članova (5.598), ali manje organizacija nego pred rat. Veliki broj tih ljudi nije bio zaposlen. Proces uvećavanja broja sindikalnih organizacija i njihovog članstva tekao je sve do kraja 1920. kada se računalo da Revolucionarni sindikati u Srbiji imaju oko 23.000 članova u 77 mesta, a u Makedoniji oko 3.000 članova.¹²⁹

Prvi sastanak Izvršnog odbora Radničke komore održan je 20. novembra 1918. u Beogradu, kojom prilikom je odlučeno da Komora preuzme sve svoje ranije poslove u granicama mogućnosti. Rešeno je da se traži od vlade oslobođenje iz vojske svih članova Komore i kredit od 5.000 dinara za pokriće njenih tekućih potreba. Budući da se nijedan član sekretarijata Komore nije u to vreme nalazio u Beogradu, za privremenog predsednika je izabran Negoslav Ilić, za blagajnika Blagoje Braćinac, koji će do 31. januara 1919. obavljati i dužnost sekretara, kada će tu funkciju preuzeti profesor Mihailo Todorović.¹³⁰ O konstituisanju i početku rada Radničke komore obavestena je javnost, a sindikalne organizacije pozvane da s njom dođu u vezu i zajednički porade na primeni zaštitnih odredaba *Zakona o radnjama*.¹³¹

¹²⁷ M. Milenković, n. d., 18—22.

¹²⁸ *Izveštaj Radničke komore 1914—1920*, Beograd 1920, 8—13.

¹²⁹ Centar za arhiv i dokumentaciju Predsjedništva Centralnog komiteta SKJ (u daljem tekstu: A CK SKJ), kt. 2/2, otkupi (V. Knežević); *Izveštaj Radničke komore 1914—1920*, 7—8.

¹³⁰ *Izveštaj Radničke komore 1914—1920*, 8. Predratni sekretar Radničke komore Filip Filipović vratio se u Beograd sredinom februara 1919. i kako je bio zauzet pretežno partijsko-političkim poslovima, nije se vraćao u Radničku komoru, već je M. Todorović obavljao dužnost sekretara sve do aprila 1921.

¹³¹ *Radničke novine*, br. 1, 2/15. XII. 1918. »Radnička komora«; *Privreda* (Bgd), br. 38, 26. XI/9. XII. 1918, »Iz Socijaldemokratske stranke«.

Zelje Radničke komore bile su razumljive, ali je za njihovo ostvarivanje trebalo da budu ispunjeni i mnogi drugi preduslovi. Da bi ona uopšte mogla efikasno da funkcioniše, trebalo je da je podupiru snažne sindikalne organizacije, a takvih nije bilo. Zbog toga je Komora prvih nekoliko meseci služila više kao centar oko koga su se okupljali pojedini članovi i rukovodioci organizacija i tu dobijali razna obaveštenja i dogovarali se o budućem radu nego što je vršila svoje zakonske funkcije.¹⁷⁷ Sindikalne i partijske organizacije i Radnička komora radile su u to vreme u punoj saglasnosti, pokušavajući zajedničkim snagama da se izbere za popravljjanje opšteg položaja radničke klase. Već 8. decembra 1918. u Beogradu je održan veliki socijalistički zbor, prvi posle proglašenja mobilizacije 1914. godine. Na zboru je dr. Nedeljko Košanin, predsednik SSDP, pročitao Deklaraciju u kojoj su izloženi stavovi socijalista prema svim važnijim spoljnim i unutrašnjim političkim, ekonomskim, socijalnim, kulturnim i drugim problemima zemlje i radničke klase.¹⁷⁸ Dragiša Lapčević je govorio o velikoj skupoci i besposlici. Prihvaćena je rezolucija kojom se traži: I. da država nabavi sve neophodne životne potrepštine (hranu, odeću, obuću, ogrev, osvetljenje) kupovinom ili rekviriranjem i sve to razdeli opštinama, da bi ih one dalje, po nabavnoj ceni, podelile ugroženom stanovništvu; radničke organizacije će imati udela u nabavci i raspodeli tih artikala; II. da država »smesta« preduzme masovne javne radove, sa kojih će isključiti besplatnu ili slabo plaćenu radnu snagu; da opštine preuzmu ne samo svoje uobičajene tehničke poslove nego i izradu odela i slično, praktikujući samo plaćeni rad; da država i opštine preuzmu na izdržavanje neuposlene; pomoć da se izdaje preko sindikalnih organizacija i Radničke komore; III. da bi se stvorila evidencija neuposlenih i tražio posao za njih, od države se zahteva da osnuje berze rada; one bi radile pod rukovodstvom sindikalnih organizacija, kontrolisala bi ih Radnička komora, a izdržavale bi ih opštine; IV. Na državnim, okružnim, sreskim, opštinskim i privatnim poslovima radilo bi se pod ovim uslovima: 1. maksimalno radno vreme je 8 sati na dan; 2. minimalna nadnica da odgovara ceni životnih potreba prosečne porodice; 3. zapošljavanje radnika da se vrši preko berzi rada i 4. ispunjavanje zaštitnih odredaba *Zakona o radnjama*.¹⁷⁹

Izložena rezolucija je bila opširna, ali ipak daleko od sveobuhvatnosti. U njoj je glavni naglasak stavljen na najprešnije potrebe radničke klase, dok je sve ostalo sažeto u jednom opštem zahtevu da se ispunjavaju zaštitne odredbe *Zakona o radnjama*. Radnička klasa Srbije će i kasnije bezbroj puta ponoviti ovaj zahtev, ali bez većih rezultata. Praktična delatnost Radničke komore svela se (naročito prvih meseci) na pisanje predstavi i na usmene intervencije po ministarstvima, kod drugih organa vlasti i poslodavaca protiv gaženja osnovnih odredaba *Zakona o radnjama*. Sve je to ostajalo uglavnom bez ikakvog odjeka, jer iza Komore nisu stajale snažne organizacije koje bi je podržale. Komora je krajem marta i početkom aprila 1919. preko sindikata dobila podatke da u 25 mesta u unutrašnjosti Srbije postoji 2.146 nezaposlenih sindikalno organizovanih radnika. Ukupan broj besposlenih u samom Be-

¹⁷⁷ *Izveštaj Radničke komore 1914—1920*, 7.

¹⁷⁸ *Istorijski arhiv KPJ*, tom III, Beograd 1950, 311—315.

¹⁷⁹ *Radničke novine*, br. 1, 2/15. XII. 1918. »Sa zborac«; *Pravda* (Bgd), br. 26. XI/9. XII. 1918. »Iz Socijaldemokratske stranke«.

ogradu bio je veći.¹²⁸ U Kragujevcu je samo među bivšim radnicima vojno-tehničkih zavoda u oktobru 1919. bilo 798 nezaposlenih. U novembru iste godine u Leskovcu 441 radnik (pretežno tekstilci) nije mogao da nađe posao, a u Nišu je krajem 1919. bilo nezaposleno 198 šivača.¹²⁹

Radničkim masama je pretila opasnost od bukvalnog izumiranja, a time bi bila pogođena i celokupna privreda, jer ne bi imao ko da je obnovi i kasnije u njoj radi. Zbog toga se država morala angažovati u spasavanju nezaposlenih radnika i njihovih porodica dajući im minimalnu novčanu pomoć. U martu 1919. MSP je predalo GRS 50.000 dinara da ih podeli nezaposlenim radnicima. Pomenutih 447 nezaposlenih radnika iz Beograda dobilo je preko sindikalnih organizacija u toku juna i jula 1919. potporu u iznosu od 15.905 dinara, ili oko 36 dinara po nezaposlenom. Njihovi drugovi iz Leskovca su dobili 8.667, a iz Niša 3.865 dinara, što iznosi nešto više od 19 dinara po nezaposlenom radniku. Preko sindikata je radnicima Srbije za godinu i po dana izdato oko 145.000 dinara. Ta pomoć je bila nedovoljna i za izdržavanje samaca, a da ne govorimo o tome koliko je bila nedostatna za obezbeđenje celih porodica. U Beogradu i Nišu je sredinom 1919. kilogram hleba stajao 1,25, odnosno 1,60 dinara, a sledeće godine 4, odnosno 3 dinara. Sa pomenutom potporom samci su u Nišu i Leskovcu mogli mesec dana da se hrane samo hlebom. Međutim, svaki pojedinac je morao da troši daleko više i na podmirenje ostalih životnih potreba i duže od mesec dana.¹³⁰ Vlastima je naročito teško padalo kada su pomoć nezaposlenim radnicima morale da dostavljaju preko sindikalnih organizacija, koje su već bile pošle putem revolucionarne klasne borbe. Time su od sindikata stvarani privlačni centri za okupljanje radnika, što vlasti nikako nisu želele. Zbog toga se i škrtarilo sa pružanjem potpore preko sindikata. Veća pomoć (u novcu i naturi) pružena je nezaposlenim radnicima u vidu opšte pomoći ratnoj sirotinji preko organa vlasti.¹³¹

Od svih dosad pomenutih jugoslovenskih pokrajina jedino Srbija, Makedonija i Crna Gora nisu imale posebne pokrajinske vlade, već su spadale u delokrug centralne vlade Kraljevine SHS. Na čelu pokrajinskih povereništava za socijalnu politiku nalazili su se ljudi iz tih pokrajina (izuzimajući Dalmaciju, sve su to bili socijalisti) koji su u manjoj ili većoj meri poznavali probleme svoje radničke klase i bili zainteresovani da se oni reše. U čitavom periodu koji ovde obrađujemo na čelu MPS nalazili su se ljudi iz Hrvatske i Slovenije,¹³² koji (sem donekle Korača, koji se idejno-politički razišao sa proletarijatom istočnog dela zemlje) nisu mnogo znali o prošlosti radničke klase ovih krajeva, nisu poznavali njeno stanje, potrebe i stepen zakonske zaštite. Svakom od njih trebalo je podosta vremena da se upozna sa problemima,

¹²⁸ Profesionalnu strukturu nezaposlenih vid.: *Izveštaj Radničke komore 1914—1920*, 14—30; Istorijski arhiv Beograda, Fond Javne berze rada (u daljem tekstu: IAB, JBR), kt. 97, Izveštaji uprava sindikalnih saveza — Berzi rada.

¹²⁹ IAB JBR, kt. 97.

¹³⁰ Isto: *Izveštaj Radničke komore 1914—1920*, 15—16. Tabele sa cenama namirnica i drugih osnovnih životnih potreba u toku 1919/20. vid. u ovom Izveštaju između 8. i 9. strane; IAB MG XXIV — 248, Radnički pokret Beograda u godinama 1919—1920.

¹³¹ Detaljne podatke o toj vrsti pomoći vid.: *Godišnjak o radu MSP u god. 1918—1921*, I, 74—90.

¹³² Od 20. XII. 1918. do 2. IV. 1919. i od 16. VIII. 1919. do 19. II. 1920. to je bio desni socijalista V. Korač. U međuvremenu se na toj funkciji nalazio Josip Gostinčar, a zatim od 19. II. do 17. V. 1920. Đuro Surmin, od 17. V. 1920. do 24. XII. 1921. Vjekoslav Kukovec.

a kako su se ministri brzo smenjivali, nisu stizali da te probleme i rešavaju. Ne treba gubiti iz vida da su se izborne jedinice ministara nalazile u zapadnim delovima zemlje, da njihova dalja politička karijera nije zavisila od radničkih glasova iz Srbije, Makedonije i Crne Gore, te ni s te strane nisu bili podsticani da brzo i energično rade na sprovođenju u život postojećeg i donošenju boljeg i savršenijeg radničkog zakonodavstva za ove delove zemlje. Građanski ministri iz Srbije u centralnoj vladi zastupali su pre svega interese svoje klase i nisu pokazivali dobru volju i zainteresovanost da se bave zaštitom proletarijata. Imajući sve rečeno u vidu, postaje jasnije zašto je u Srbiji, Makedoniji i Crnoj Gori malo ili nimalo urađeno na zakonskoj zaštiti radnika.

Ministarstvo socijalne politike je tek 27. februara 1919. uputilo raspis nižim organima vlasti, kojim traži da mu do 1. marta dostave spiskove svih nezaposlenih radnika.¹⁰⁰ Nije nam poznato da li su spiskovi stigli do određenog vremena, ali je sasvim sigurno da od svega toga radnička klasa nije imala nikakve koristi. Isto Ministarstvo je 23. jula 1919. uputilo novi raspis okružnim i sreskim načelnicima i opštinskim upravama na teritoriji Srbije (računajući ovde i Makedoniju). U njemu se ukazuje na teške posledice rata u privredi, usled čega je veliki broj radnika ostao bez posla i »dopao velike materijalne bede«. Bojeći se velikih socijalnih nemira i revolta demobilisanih vojnika, od svih nižih organa vlasti je traženo da preduzmu blagovremene mere kako bi se postojeće stanje ublažilo. Ministarstvo je očekivalo da se otvore javni radovi (gradnja puteva, mostova, ulica, javnih zgrada, kuća) i da se na njima zaposle prvenstveno demobilisani radnici. Od toga bi se izvukla višestruka korist: radnici bi dobili posao i zaradu, zajednica dobra trajne vrednosti,¹⁰¹ a mi dodajmo: umanjila bi se opasnost od pretećeg bunta radničkih masa. Kako nije bilo sredstava da se navedeni program i ostvari, čitava zamisao je ostala na papiru.

Vlada Kraljevine SHS pokušavala je parcijalnim i palijativnim intervencijama da reši pitanje besposlice, mada se ono moglo rešiti samo trajnim merama za celu zemlju. Kada se tim putem nije pošlo od početka, shodno čl. 83. *Zakona o radnjama*, MSP je u aprilu 1919. izradilo projekat statuta berzi rada samo za Srbiju, gde je besposlica radnika bila najakutnija i gde dotad nije bila organizovana nikakva služba za posredovanje rada. Projekat predviđa berze kao autonomne usatnove u čijem rukovođenju paritetno učestvuju predstavnici radnika i poslodavaca, a nadzor vrši predstavnik MSP. Predviđeno je stvaranje središnje berze rada u Beogradu i mesnih (okružnih) berzi rada po svim većim gradovima u unutrašnjosti Srbije, ako to potrebe budu iziskivale. U izdržavanju berzi učestvuju sve komore koje će sudelovati i u njihovom radu, a prostorije i inventar daje opština na čijem području se berza otvara.

Zadaci berze rada su bili: 1. da posreduje između radnika i poslodavaca kako bi dovela u vezu nezaposlene radnike s poslodavcima kojima treba radna snaga; radi toga ona prima prijave i ponude nezaposlenih radnika i slobodnih radnih mesta svih kategorija radnika i svih preduzeća i nabavlja stručne radnike iz inostranstva; 2. da vodi statistiku kretanja besposlice svih vrsta radnika, da pribira podatke o njenim uzrocima i predlaže državi i opštini mere

¹⁰⁰ *Službene novine Kraljevine SHS*, br. 12, I. III. 1919.

¹⁰¹ *Službene novine Kraljevine SHS*, br. 73, 26. VII. 1919.

za njeno suzbijanje; 3. da uspostavlja ravnotežu radne pijace i radnih centara u cijeloj zemlji; 4. da vrši ulogu primiritelja u slučaju štrajka i isključenja (lokauta); 5. da osniva okružne berze rada i vrši nadzor nad njihovim radom; 6. da deli pomoć nezaposlenim radnicima u ulozi pomoćnog organa MSP, da osniva azile, kuhinje itd.; 7. da osniva čitaonice i organizuje kurseve radi kulturnog i stručnog uzdizanja radnika; 8. da izdaje bištene berze rada i u njima tretira stručna i organizaciona pitanja, te o svemu obaveštava i upućuje radnike; 9. da uspostavi stalnu vezu sa svim berzama rada u zemlji i sličnim ustanovama na strani.¹⁶

Poslodavačke komore nisu imale velikih primedbi na ministarski projekt Statuta berzi rada i prihvatile su ga, ali su zato Radnička komora i sindikati imali o njemu vrlo loše mišljenje. Oni su ga odbacivali i u načelu i u pojedinostima, smatrajući ga konzervativnim i za samu instituciju štetnim, a zatim nepotpunim i nedovoljnim. Njihov osnovni zahtev bio je da berze rada treba da budu »čisto radničke ustanove« koje će se oslanjati na sindikate. Po njihovom mišljenju, sindikalne organizacije su i dotad, bez ikakvih zakonskih propisa, vršile posredovanje rada, davale pomoć nezaposlenim radnicima, prikupljale statističke podatke i vršile prosvetnu ulogu, zbog čega im te funkcije treba zakonom priznati i dati im u ruke čitavu službu berze rada.¹⁷ Na anketi u MSP nije došlo do približavanja izloženih stavova radnika i poslodavaca, jer su poslodavci sada smatrali da berze rada treba da budu samo regulatori ponude i potražnje radne snage, tj. da olakšaju zaposlenje radne snage iz krajeva gde je ima u izobilju u mestima gde je nema dovoljno i sve to »bez ikakvog spoljnog uticaja« (sindikata). Poslodavci su tražili da berze preuzmu na sebe ulogu primiritelja i da posreduju u sukobima između radnika i poslodavaca. Drugim rečima, težili su da od berzi rada naprave oruđa koja će samo njima koristiti, omogućiti im da što lakše dođu do jeftinije radne snage i da ih poštedi štrajkova i drugih vidova borbi sa radnicima, koje bi se mogle završiti na njihovu štetu. Industrijska, zanatska i trgovačka komora su istupile jedinstveno, MSP se priklonilo njihovom stavu, Radnička komora je ostala usamljena, te je usvojen projekat Statuta berzi rada u predloženoj obliku.¹⁸

U junu su izvršene organizacione i druge pripreme za otvaranje Središnje berze rada u Beogradu. Poslodavačke komore su odredile po jednog, a Radnička komora tri predstavnika u upravu Berze. Za sekretara Berze je izabran Dušan Pešić, krojački radnik i jedan od predsednika CRSVJ.¹⁹ Praktično delovanje Berze počelo je 1. avgusta 1919. i bilo je skopčano sa velikim teškoćama. Pre svega, treba istaći da je ta institucija bila potpuno nova u Srbiji, da je nailazila na otpor i nerazumevanje kod radnika i poslodavaca i

¹⁶ Projekat statuta berzi rada nije nigde objavljen niti je sačuvan kao arhivski dokument, zbog čega smo prinuđeni da njegov sadržaj rekonstruišemo na osnovu više različitih izvora, pre svega nepotpisanog članka u *Almanahu Kraljevine SHS za 1921—1922 godinu* (Zagreb 1922, 206 III 7.c).

¹⁷ *Radničke novine*, br. 143, 18. VI. 1919, »Berza rada«.

¹⁸ *Pregled rada Zanatske komore za 1919. i 1920. godinu*, Beograd 1921, 12.

¹⁹ Isto; Industrijska komora je delegirala D. Đorića, industrijalca, Zanatska komora, P. Kararadovanovića, svog sekretara, a Trgovačka komora M. Matića, trgovca. (IAB JBR, kt. 97). Radnička komora je u upravu Berze rada poslala Lazu Stefanovića, drvodeljskog radnika, Radsava Janačkovića, obalskog radnika i Milorada Barajevića, obučarskog radnika, a za njihove zamenike Aleksandra Nikolića, Čedu Živanovića i Stojana Maksimovića.

da je personal Berze bio nestručan i neiskusn u toj vrsti rada. Sindikati su je ignorisali težeći i dalje da zadrže svoje organizacije kao jedini regulator radne pijace. Pri tome su favorizovali sindikalno organizovane radnike a zaostavljali neorganizovane. Njihovi predstavnici su i u Berzu pokušavali da sprovedu politiku svojih sindikata. Na drugoj strani, poslodavci su želeli potpuno da eliminišu sindikate kao posrednike u dobavljanju radne snage i samim tim umanje ulogu strukovnih organizacija kao svog direktnog protivnika. Privatni poslodavci su zaobilazili i sindikate i Berzu rada prilikom traženja radne snage, držeći da na taj način čuvaju svoju samostalnost i da dobijaju radnike po nižoj ceni. Stoga su se Središnjoj berzi rada obraćala uglavnom državna preduzeća, a privatni poslodavci samo onda kad na drugi način nisu mogli da dođu do radnika. Zbog svega toga, predstavnici poslodavačkih komora su izgubili interes za Berzu rada, njihovi predstavnici su slabo učestvovali u radu njene uprave, a sav teret prebačen je uglavnom na predstavnike radnika. Gubljenje interesa poslodavaca za Berzu rada može se objasniti i činjenicom što ih je MSP oslobodilo obaveze da finansijski učestvuju u izdržavanju njenog činovništva, već ju je samo Ministarstvo izdržavalo mesečnim kreditom od 3.300 dinara.¹⁰⁰

Navedeni i neki drugi faktori nepovoljno su uticali na celokupnu delatnost Berze rada. U toku avgusta i septembra 1919. Berzi su ponudila rad 743 muškarca i 163 žene (svega 906), poslodavci su zatražili 299 radnika i 42 radnice (svega 341), a posredovano je samo za 151 radnika i 28 radnica (svega 179). Do kraja te godine rad je tražilo 3.201 lice, a posredovano je samo za 878 lica. U toku sledeće godine učinak Berze se nije promenio. Rad je tražilo 3.326 muškaraca i 950 žena (svega 4.276), posao je ponuđen za 606 muškaraca i 489 žena (svega 1.095), a uspešno je posredovano za 554 muškaraca i 281 ženu (svega 835). I na kraju, u prvoj polovini 1921. radnu snagu je ponudilo 726 muškaraca i 203 žene (svega 929), poslodavci su zatražili 216 radnika i 134 radnice (svega 350), a posredovano je za 190 radnika i 111 radnica (svega 301).¹⁰¹ Profesionalna struktura nezaposlenih zavisila je direktno od stanja pojedinih privrednih grana, od konjunktura poslova, ali i od godišnjeg doba (sezona rada). U toku 1919. najviše je registrovano nezaposlenih fabričkih radnica (423), zatim nadničara (158), bravara (111), trgovačkih pomoćnika (69), stolara (61), pekara (56), mornara i rudara (po 54), služavki (53), zidara (52), pisara (49), kovača (46) i drugih. U prvoj polovini 1920. povećao se broj nezaposlenih radnika, a delimično se promenila i njihova profesionalna struktura. I dalje je bilo najviše nezaposlenih fabričkih radnica (591), za njima su dolazili nadničari (351), stolari (112), zidari (102), bravari (70), obučari (68), služavke (63), trgovački pomoćnici (61) i drugi.¹⁰² S obzirom na činjenicu da su Revolucionarni sindikati do kraja 1920. sami nalazili zaposlenje za oko 80% svojih članova, to su se Berzi rada obraćali uglavnom sindikalno neorganizovani radnici iz Beograda i okoline i oni koji su u glavni grad doputovali sa strane radi traženja posla. Među njima je bilo malo radnika iz unutrašnjosti Srbije i Ma-

¹⁰⁰ *Izveštaj Radničke komore 1914—1920*, 16, 18; *Pregled rada Zanatske komore za 1919. i 1920. godinu*, 12, 63; *Godišnjak o radu MSP u god. 1918—1921*, I, 175—176; IAB JBR, kt. 97 (dopisi kojima se od Berze traži određena radna snaga); Petar Milosavljević, *Položaj radničke klase u Srbiji 1918—1929*, Beograd 1972, 94—95.

¹⁰¹ IAB JBR, kt. 97 i 98, *Izveštaji Središnje berze rada*.

¹⁰² Detaljne podatke o strukturi nezaposlenih po mesecima vid.: *Izveštaj Radničke komore 1914—1920*, 17.

kedonije, ali ih je bilo mnogo iz Vojvodine, Bosne, Hrvatske i Slavonije i Dalmacije. Znajući da su Srbija i Makedonija privredno razorene i da su izgubile veliki deo svoje radne snage, da sve to treba obnoviti i nadoknaditi, iz tih krajeva su prema istoku zemlje nagnule mase nezaposlenih radnika, očekujući da će tamo naći posao i zaradu. Neki su se stvarno zaposlili u Beogradu, Srbiji i Makedoniji, ali mnogo veći broj nije u tome uspeo, jer je ovde i dalje bilo mnogo domaćih radnika bez posla. Središnja berza rada je tražila od MSP da preko pokrajinskih berzi rada i organa vlasti obavesti nezaposlene radnike da ne dolaze u Srbiju radi traženja posla.⁵⁴

Odsek za posredovanje rada pri MSP i Središnja berza rada su postepeno proširivali, upotpunjavali i poboljšavali rad službe za posredovanje rada. Kako Berza rada u Beogradu nije mogla ni približno da zadovolji potrebe radnika u celoj Srbiji, to su u jesen 1920. preduzimali koraci da se i u Nišu otvori slična institucija. U decembru su vršene tehničke pripreme i okupljano potrebno činovništvo, a praktična delatnost Mesne berze rada počela je 1. januara 1921. Ona je bila ustrojena po ugledu na Središnju berzu rada u Beogradu, a u njenom organizovanju su direktno učestvovali činovnici Središnje berze rada. Za sekretara Mesne berze u Nišu izabran je poznati komunista Vojta Jankićević, livački radnik, a za njegove pomoćnike Radomir Stefanović, bravar, i Katica Velić, monopolska radnica.⁵⁵ Rad Mesne berze rada u Nišu odvijao se uz najveće organizacione, finansijske i druge teškoće (započela je rad samo dva dana po donošenju poznate antikomunističke Obznane). Zbog toga su i njeni rezultati bili skromni. Do 17. maja 1921. Berzi su se obratila 274 radnika i 33 radnice (svega 307) tražeći posao. Za isto vreme poslodavci su ponudili samo 96 slobodnih radnih mesta, a uspešno je posredovano u 30 slučajeva. Niška Berza rada se sukobljavala sa istim onim teškoćama koje smo već izložili za Beograd. U njenom izvještaju s kraja maja 1921. posebno je naglašeno da se službom posredovanja rada mogu koristiti samo radnici iz Beograda i Niša, dok je radnicima iz ostalih mesta Srbije i Makedonije takva mogućnost praktično bila uskraćena. Zbog toga je tražila otvaranje novih mesnih berzi rada u Vranju, Leskovcu, Pirotu, Zaječaru i Čupriji (imajući u vidu potrebe nezaposlenih samo u svojoj široj okolini).⁵⁶ Odnosi između radničkih i poslodavačkih predstavnika u upravi Mesne berze rada u Nišu bili su netolerantni od početka. Kako je Obznana ojačala pozicije poslodavaca a oslabila položaj radničkih predstavnika, to je među njima došlo do potpunog razlaza, što je MSP dalo povoda da sredinom 1921. raspusti upravu i celokupni administrativni personal Berze (uglavnom komuniste).⁵⁷

Delatnost berzi rada u Beogradu i Nišu nije se zadržala samo na posredovanju rada. U septembru 1919. MSP je počelo redovno da dostavlja Središnjoj berzi rada po 12.500 dinara svakog meseca za pomaganje nezaposlenih. U martu, aprilu i maju 1920. Berza je dobila još po 15.500 dinara od vanrednog kredita u iste svrhe. Dnevna novčana pomoć besposlenima iznosila je u početku 2,30, a zatim je podignuta na 3 dinara. Posebna pomoć je davana za nezaposlene supruge i decu do 14 godina u iznosu od po 0,50 dinara na dan.

⁵⁴ IAB JBR, kt. 98, f. 62, Akt Središnje berze rada, br. 129 od 11. V. 1920; *Izveštaj Radničke komore 1914—1920*, 18.

⁵⁵ IAB JBR, kt. 98, f. 61, Akti Berze rada u Nišu, br. 18 i 20 od 17. i 20. XII. 1920.

⁵⁶ IAB JBR, kt. 98, f. 59.

⁵⁷ *Godišnjak o radu MSP u god. 1918—1921*, I, 176—177.

Nezaposleni su imali pravo na novčanu pomoć u trajanju od 45 dana. Do kraja 1919. nezaposlenima je izdato 9.358 dinara, u prvoj polovini sledeće godine 56.683 dinara, a u prvoj polovini 1921. 11.898 dinara. Niška Berza rada je do 17. maja 1921. izdala 3.980 dinara za ime pomoći nezaposlenima. Pored novčane potpore Središnja berza rada je od samog početka davala nezaposlenim radnicima pomoć i u naturi (u vidu besplatnog ručka i večere). Na taj način je u 1919. izdato 9.562 dinara, do kraja juna 1920. 23.025 dinara, a u prvoj polovini 1921. ta suma je iznosila 20.283 dinara. Kako su kroz Beograd prolazili ili se u njemu zadržavali mnogi nezaposleni radnici sa strane, Berza rada je otvorila dva azila sa 80 postelja, u kojima su ovi mogli da se okupaju i prespavaju.¹²⁸ Sve u svemu, materijalna pomoć nezaposlenim nije bila dovoljna ni za podmirenje fiziološkog minimuma, nije dostizala ni za nabavku hleba (1 kg hleba je u zimu 1919/20. stajao u Beogradu 2,40 din.), zbog čega je najveći broj radnika tu pomoć smatrao ponižavajućom.¹²⁹

Da bi se obezbedila bolja i brža cirkulacija radne snage, na preporuku Ministarskog saveta, ministar saobraćaja je doneo odluku 30. oktobra 1919. da se nezaposlenim radnicima iz cele Jugoslavije, koji idu u druga mesta da traže posao, odobri popust od 50% u trećoj klasi na svim vozovima i brodovima u Kraljevini SHS. Objave za putovanje su izdavale sve berze rada i mesne policijske vlasti. Na taj način je samo Berza rada u Beogradu u prvoj polovini 1921. izdala 1.379 voznih karata u vrednosti od 40.507 dinara.¹³⁰

Navedene sume predstavljaju samo mali deo onoga što je država dala za pomaganje nezaposlenih radnika. U toku 1919. MSP je demobilisanim (bez ikakvih prihoda) i nezaposlenim radnicima u celoj zemlji izdalo 950.000 dinara, sledeće godine ta suma je pala na 500.000, da bi se 1921. popela na 618.677 dinara (svoga za tri godine 2.068.677 din.). Njen ukupan godišnji iznos nije zavisio od broja nezaposlenih već od mogućnosti da se obezbedi novac. Videli smo već da su berze rada u Beogradu i Sarajevu razdelile samo neznatnu sumu tog novca, dok su u drugim delovima Kraljevine SHS pomoć demobilisanim i nezaposlenim radnicima i pomorcima izdavali državni organi.¹³¹

Osrednji ured za posredovanje rada iz Ljubljane i berze rada iz Sarajeva i Beograda održavale su izvesne veze od momenta njihovog stvaranja, spontano se međusobno obaveštavajući i menjajući iskustva u radu. U aprilu 1920. Slovenci su predložili da berze rada redovno izmenjuju izveštaje o svom delovanju, kako bi na taj način koordinirale i usklađivale aktivnosti.¹³² Na takve korake ih je podsticalo i MSP sve više se mešajući u celokupnu njihovu delatnost. To je dovelo dotle da je Ministarstvo postepeno preuzimalo i u toku 1921. konačno preuzelo od pokrajinskih vlada celokupnu brigu, staranje i nadzor (postavljanje personala, finansiranje i drugo) nad svim berzama u zemlji.¹³³

Zbog nedograđenosti i isparcelisanosti službe za posredovanje rada i drugih razloga ne postoje celoviti statistički podaci o ukupnom broju nezapo-

¹²⁸ *Izveštaj Radničke komore 1914—1920*, 18; IAB JBR, kt. 98, f. 60, *Izveštaj Središnje berze rada*, br. 127 od 16. VII. 1920. — Radničkoj komori i kt. 98, f. 59, *Izveštaj Središnje berze rada*, br. 249 od 15. VII. 1921. — MSP; P. Milosavljević, n. d., 96.

¹²⁹ *Radničke novine*, br. 24, 30. I. 1920, »Minimum pomoći besposlenima«.

¹³⁰ IAB JBR, kt. 97 i 98; *Godišnjak o radu MSP u god. 1918—1921*, I, 177—178.

¹³¹ *Godišnjak o radu MSP u god. 1918—1921*, I, 178—179.

¹³² IAB JBR, kt. 98, f. 61.

¹³³ *Godišnjak o radu MSP u godini 1918—1921*, I, 176.

slenih u Jugoslaviji u određenim periodima i o njihovoj profesionalnoj i kvalifikacionoj strukturi. Takođe ne znamo kolike su su im sume izdate na ime pomoći po svim pokrajinama i periodima. Sačuvana nepotpuna dokumentacija nam pokazuje da se privreda veoma sporo obnavljala, a proletarizacija širokih narodnih masa kretala krupnim koracima napred, zbog čega je od kraja rata neprekidno bila visoka stopa nezaposlenosti. Statistički izveštaji berzi rada u Sarajevu, Beogradu, Nišu i Sloveniji nikako se ne mogu uzeti kao realan odraz broja nezaposlenih u celoj zemlji, pa čak ni u sedištima berzi, jer im se nisu prijavljivali ni svi mesni nezaposleni radnici, a još manje su to činili njihovi drugovi iz unutrašnjosti zemlje. Gotovo svi izvori bez izuzetka slažu se u tvrdnji da je materijalna pomoć nezaposlenima bila nedovoljna za podmirenje najneophodnijih potreba. Sve nam to pokazuje da su nezaposleni radnici bili stvarno nezbrinuti i u velikoj većini prepušteni sami sebi i staranju svojih sindikalnih organizacija. Međutim, i one su bile siromašne i nisu mogle da pruže veliku pomoć članovima. Izuzetak u tome činili su samo grafički radnici koji su uporedo sa članarinom uplaćivali prilične sume za tzv. humani fond iz koga su pomagali invalide, bolesne i nezaposlene, te siročad i udovice svojih izginulih drugova. Pomoć nezaposlenih grafičkih radnika nije bila uvek ista već je rasla sa porastom skupoće. U drugoj polovini 1920. ona je iznosila 5 dinara na dan i nije bila vremenski ograničena.²⁶

Položaj zaposlenih radnika u Srbiji i Makedoniji bio je u većini slučajeva takav da nije budio zavist onih koji su tražili posao. Neke profesije radnika su ipak bile u težem položaju od ostalih. Demobilisanje srpske vojske trajalo je dugo i završeno je tek u aprilu i maju 1920. Prvo su iz vojske otpušteni poslednja odbrana staraca, trećepezivci i određene struke radnika i činovnika. U januaru 1919. demobilisan je deo rudara, ali im nije data sloboda izbora radnog mesta, već su upućivani u određene rudnike. Ako bi kasnije pokušali da promene rudnik ili stupe u tarifni pokret i štrajk za poboljšanje uslova rada i povećanje zarada, vojne vlasti bi ih odmah mobilisale. U septembru 1919. demobilisani su preostali rudari, ali ni oni nisu dobili slobodu u traženju rada. Privatni vlasnici rudnika su zlorabljivali ovu praksu i prisiljavali demobilisane rudare da rade za 4—7 dinara na dan, dok je minimalna nadnica u državnom Senjskom rudniku uglja iznosila 12 dinara. Radnička komora je tražila da se demobilisani rudari ne pozivaju u vojsku zbog učešća u štrajkovima i odlaska u druge rudnike u potrazi za većom zaradom i boljim uslovima rada i uopšte da se prekine sa izrabljivanjem rudara uz asistenciju i pomoć vojnih organa, ali ti zahtevi nisu dali nikakve rezultate.²⁶

U sličnom položaju su se nalazili i železnički radnici. Ministarstvo saobraćaja i vojske su 26. decembra 1918. (8. januara 1919) izdala zajedničku Privremenu naredbu o organizovanju i formiranju železnica u Kraljevini SHS, s namreom da se »u najkraćem vremenu dovedu demolirane železnice u ispravno stanje, kako bi se na njima vršio pravilan saobraćaj«. Da bi postavljeni cilj bio ostvaren, ministar vojske je zadužen da »odmah oslobodi vojne obaveze« »sve osoblje Srpskih državnih železnica«. Poslednji član naredbe predviđa da »za sve izgrede, neposlušnosti i nepravilno vršenje službe do svr-

²⁶ Izveštaj o radu Saveza grafičkih radnika Jugoslavije od 1. I. 1921. do 31. III. 1922, Zagreb 1922, 16—17.

²⁶ Izveštaj Radničke komore 1914—1920, 30—33; Radničke novine, br. 81, 6. IV. 1920, »Oslobodavanje rudarskih radnika«.

šetka demobilizacije sve egzekutivno železničko osoblje uopšte potpada pod vojnu disciplinu i vojno sudstvo.²⁹⁶ U praksi je taj član primenjivan protiv železničara gotovo svaki put kad bi stupili u štrajk za povećanje zarada i po-pravku drugih uslova rada. To, pak, znači da su i njima bile vezane ruke u borbi protiv eksploatacije.

Zakonska zaštita ostalih vrsta radnika i šegrtu u Srbiji tako reći da nije ni postojala. Poslodavci se nisu obazirali na zaštitne odredbe za radnike u *Zakonu o radnjama*, već su težili da što pre obnove svoja preduzeća i stvo-re dovoljne rezerve sirovina i obrtnog kapitala kako bi držali korak sa konkuru-rencijom iz drugih jugoslovenskih pokrajina i inostranstva. Za njih je bilo prirodno da sav teret obnove i postizanja konkurentnosti preduzeća ponesu na svojim leđima samo radnici. Nisu postojali precizniji pravni propisi (pra-vilnici, statuti) koji bi regulisali praktičnu primenu *Zakona o radnjama*, niti pak organi koji bi prinudili poslodavce da se drže zakona. Na inicijativu Radničke komore sakupljeni su podaci o položaju šegrtu u 20 većih mesta u Srbiji. Iz tih podataka se vidi da je od 871 šegrtu samo njih 33% imalo zakonom propisanih 14 godina, dok su svi ostali bili mlađi. Samo 8% šegrtu radilo je propisano radno vreme, a ostali po 10, 12, 14, pa i više časova na dan. Polovina nije dobijala odmor nedeljom i praznicima.²⁹⁷

Odrasli radnici su radili 8 časova na dan samo u izuzetnim slučajevima i za malu nadnicu, često nedovoljnu za normalan život samca. Da bi obezbedi-li dovoljno sredstava za održavanje porodica, sami radnici su vršili pritisak na poslodavce da im daju prekovremeni rad, ne bi li tim putem pribavili ne-ophodna dodatna sredstva. Sve do druge polovine 1920. stvarno nije postojala nikakva institucija koja bi kontrolisala primenu zakonskih propisa o zaštiti radnika. Do kraja maja 1920. Radnička komora je više puta tražila od MSP da izda naredbu o obrazovanju sudova dobrih ljudi, kako bi se makar tim putem radnici malo zaštitili od samovolje poslodavaca, a naročito od zaki-danja nadnica i davanja nezakonitih otkaza. MSP je oklevalo, jer su se poslo-davačke komore (naročito zanatska) tome suprotstavljale. U takvoj situaciji nijedan organ vlasti se nije osećao nadležnim (niti je želeo) da se bavi sporo-vima između radnika i poslodavaca.²⁹⁸ Koliko su razne zloupotrebe poslodava-ca bile uzele maha (ne samo u Srbiji), najbolje se vidi po tome što se i MSP osetilo pozvanim da 4. oktobra 1919. uputi raspis svim privatnim i državnim preduzećima i policijskim vlastima na celoj teritoriji Kraljevine SHS i da ih upozori da su učestale pritužbe protiv otpuštanja s posla bez otkaza, neis-plaćivanje zarađenih nadnica i uskraćivanja nadoknada za otkazni rok. Na kraju im se skreće pažnja da je ta praksa nezakonita i štetna i pozivaju poli-cijske vlasti da prekršitelje kažnjavaju po *Zakonu o radnjama*.²⁹⁹

Kako ministarski raspis nije dao očekivane rezultate, a radničke organi-zacije nisu pokazale spremnost da odstupe od svojih zahteva, već su ispolja-vale sve veću borbenu snagu, MSP je popuštalo korak po korak. Nemajući mo-gućnosti da se pristupi izboru sudova dobrih ljudi u svemu po odredbama *Zakona o radnjama* i *Uredbi o sudu dobrih ljudi* od 18. aprila 1912. MSP je

²⁹⁶ *Službene novine Kraljevine SHS*, br. 1, 12. I. 1919.

²⁹⁷ *Izveštaj Radničke komore 1914—1920*, 30—33; *Radničke novine*, br. 60, 66, 69 ljevine SHS za 1920, 100.

²⁹⁸ *Izveštaj Radničke komore 1914—1920*, 30—33; *Radničke novine*, br. 60, 66, 69 i 73 od 12, 19, 23. i 27. III 1920.

²⁹⁹ *Službene novine Kraljevine SHS*, br. 109, 11. X 1919.

nauredilo da radničke i poslodavačke organizacije imenuju svoje privremene predstavnike u sudove dobrih ljudi, a policijski organi su dobili nalog da u svemu potpomognu ovu akciju. Na taj način su krajem marta u Beogradu, a u drugoj polovini 1920. u svim ostalim većim mestima Srbije, formirani privremeni sudovi dobrih ljudi, često i bez predstavnika nekih poslodavačkih organizacija. Međutim, praksa je vrlo brzo pokazala nemoć ovih sudova, jer je njihova nadležnost bila ograničena na sporove iz radnih ugovora čija vrednost nije prelazila 200 dinara. Ta suma je pre rata bila osetna, ali je u uslovima posleratne inflacije postala beznačajna. Zbog toga je Ministarski savet Kraljevine SHS izmenio član 81. *Zakona o radnjama* i nadležnost sudova dobrih ljudi proširio na sporove iz radnog odnosa do vrednosti od 1.000 dinara.²⁶

Bio je to više umirujući gest za radne mase i pokušaj da se sa najviših organa vlasti skine odgovornost zbog masovnog kršenja različitih odredaba radničkog zakonodavstva, nego što se od njega očekivala neka krupnija korist. Opšti položaj radništva u procesu proizvodnje zavisio je i dalje prevashodno od odnosa snaga rada i kapitala. Tamo gde je poslodavac bio svemoćan i uživao podršku lokalnih organa vlasti, a sindikalne organizacije slabe ili nisu postojale, položaj radnika je redovno bio vrlo težak i zavisio je uglavnom od uvidavnosti poslodavca. Tako, u najvećem broju preduzeća u Srbiji nije postojala stalnost zaposlenja. Izuzimajući mali broj stručnjaka, koje su poslodavci dobro plaćali i čuvali, jer bez njih nisu mogli, ostali radnici su se stalno nalazili u potrazi za poslom. Retko koji radnik je ostajao duže od dva meseca u istom preduzeću, već su poslodavci menjali radnike (i obrnuto) gotovo svake nedelje. Poslodavci su težili da nabave što bolju i jeftiniju radnu snagu, a radnici, pak, da nađu stalni posao i bolju zaradu. Nijedna strana se nije mnogo obazirala na otkazne rokove, ali su pri tome (videli smo) veće štete trpeli radnici. Stalno poskupljavanje svih životnih potreba nagonilo je zaposlene da često štrajkuju i stupaju u tarifne pokrete što je stvaralo zlu krv i dovodilo do neprijateljstva između radnika i poslodavaca i doprinisilo nestabilnosti zaposlenja. Umesto odraslih i relativno skupih radnika, u radionice je dovođen nesrazmjerno veliki broj šegrta, kao jeftinija ili potpuno besplatna radna snaga sa gotovo neograničenim radnim vremenom.²⁷ Navedena praksa nije bila karakteristična samo za Srbiju već za celu Jugoslaviju. Nasuprot rečenom, dobro organizovani i borbeni radnici uspevali su tokom vremena, tarifnim i štrajkačkim akcijama, ne samo da se izbore za relativno doslednu primenu *Zakona o radnjama* i drugih zakonskih propisa u korist radnika nego i za neka druga poboljšanja. Iako nijedan zakonski akt nije predviđao postojanje radničkih poverenika u Srbiji, oni su, ipak, birani i uspešno su obavljali funkcije u gotovo svim većim industrijskim i rudarskim preduzećima, tj. tamo gde je na jednom mestu radilo više organizovanih radnika. U mestima gde nije bilo većih preduzeća rukovodstva sindikalnih organizacija su obavljala funkciju radničkih poverenika bilo samo za jednu struku ili za sve zaposlene u tom mestu.²⁸

Radnici su u Srbiji veoma sporo ostvarivali svoju zakonsku zaštitu. MSP je tek 27. aprila 1920. (na osnovu čl. 145. i 146. *Zakona o radnjama*) obrazovalo »kancelariju privredne inspekcije« (..) pod nazivom: »Inspekcija ra-

²⁶ *Radničke novine*, br. 77, 1. IV 1920. »Sud dobrih ljudi otpočeo rad; Godišnjak o radu MSP u god. 1918—1921, 1, 170—171.

²⁷ *Izveštaj inspekcije rada Kraljevine SHS za 1920*, 71, 86, 99—100.

²⁸ Isto.

da za oblast podunavsku sa sedištem u Beogradu. Ona se rasprostirala na okruge: krajinski, požarevački, smederevski, moravski, kragujevački, beogradski, valjevski i podrinski. Inspekcija je trebalo da počne funkcionisati 1. maja 1920. kao autonomna ustanova, a glavni zadatak joj je bio da nadzire sprovođenje u život zakonskih propisa o zaštiti radnika.²¹ Međutim, inspekcija rada u Beogradu je u toku nekoliko sledećih meseci ostala pretežno kancelarijska institucija čije se prisustvo nije ni osećalo po radionicama i preduzećima. Do promene će doći tek u poslednjoj četvrtini 1920. kada su osnovane inspekcije rada i u drugim delovima Jugoslavije.

U periodu koji ovde razmatramo pod Srbijom se obično podrazumevala i Makedonija, mada su državni organi u tome činili i izuzetke, tako da nije uvek jasno na koji teritorijalni opseg misle. Dilema je nestala tek u avgustu 1919. Naime, ukazom od 30. juna 1919. proširen je (počevši od 15. avgusta iste godine) Ustav Kraljevine Srbije iz 1903. sa svim srpskim zakonima i na Kosovo, Sandžak, Makedoniju i okruge pljevaljski, bjelopoljski i beranski u današnjoj Crnoj Gori. Obaveštavajući o tome nadležne vlasti i organizacije 11. septembra 1919. MSP ih je naročito upozorilo da je samim tim u pomenutim krajevima stupio na snagu i *Zakon o radnjama*.²² Na tome je sve i ostalo. Videli smo već da *Zakon o radnjama*, kada je bila u pitanju zaštita radnika, nije dosledno primenjivan ni u Srbiji. Još je manje uslova postojalo za njegovo uvođenje u život u tzv. »Staroj Srbiji« i u »južnim krajevima«. Tamo su radnici bukvalno imali onoliko prava koliko su imali snage da ga izvojuju.

III. CENTRALNO RADNIČKO ZAKONODAVSTVO U KRALJEVINI SHS 1919—1921.

Sama institucija pokrajinskih povereništava i Ministarstva za socijalnu politiku bila je u jugoslovenskim zemljama potpuno nova, ali ne i sasvim originalna. U tome je Jugoslavija samo sledila primer kapitalistički razvijenijih evropskih zemalja. Danas među istraživačima tog perioda nema dvojbe da je naglu pojavu »osećanja« socijalne pravde kod vladajuće klase izazvala oktobarska socijalistička revolucija u Rusiji, drugi revolucionarni pokušaji i snažno revolucionarno previranje u radničkoj klasi po završetku prvog svet-skog rata, koje je pretilo da preraste u svetsku socijalističku revoluciju. Cilj vladajućih je bio da se privremenim ustupcima, osnivanjem novih socijalno-političkih institucija i poboljšanjem zaštite i osiguranja radnika zaustavi revolucionarni val i očuva postojeći društveni poredak. (U red takvih mera spada i agrarna reforma.

Ministarstvo socijalne politike je formirano no osnovu kraljevog ukaza od 7/20. decembra 1918, a sa radom je počelo nakon 16 dana.²³ Ministarstvo

²¹ *Radničke novine*, br. 108, 4. V. 1920, »Inspekcija rada«.

²² *Službene novine Kraljevine SHS*, br. 127, 1. XI. 1919; *Pregled rada Zanatske komore za 1919. i 1920. godinu*, 13—14.

²³ *Godišnjak o radu MSP u god. 1918—1921*, I, 8. *Radničke novine* su dočekale ovaj korak s nepoverenjem, dvoumeći se da li je u pitanju »moda« ili saznanje vladajućih da radničku klasu treba stvarno bolje zaštititi. U svakom slučaju, upozorile su, proletarijat neće dozvoliti da se MSP birokratizuje i postane neefikasno. Tražile su da se »smesta pristupi najpotpunijem izvođenju zaštitnih odredaba *Zakona o radnjama* služeći se jednom strogo objektivnom, savesnom, pokretnom inspekcijom i oslanjajući se na predstavnike Radničke komore i radničkih organizacija«. (*Radničke novine*, br. 5, 6/19. XII. 1918, »Zaštita i osiguranje radnika«).

je ulazilo postupno u rad tokom cele 1919. godine, nailazeći pri tome na mnogobrojne teškoće. Ono nije imalo nikakvog iskustva i tradicije u radu, nije raspolagalo stručnim činovništvom ni pogodnim prostorijama za rad. Administrativni aparat je u celoj zemlji bio rastrojen te nije bilo moguće efikasno sprovesti u život ni one retke i nepotpune zamisli MSP. Rečenom treba dodati da MSP nije imalo sopstvene izvore prihoda već je sva sredstva dobijalo iz državnog budžeta, a ovde je nailazilo na veliki otpor drugih ministarstava, koja su tražila redukciju i štednju na socijalnoj politici. Još teži otpor su pružali poslodavci kada je deo zaštite ili osiguranja radnika trebalo da padne na njihov teret. Zbog svega toga MSP se sporo organizovalo i osposobljavalo za rad. Stabilniju zakonsku podlogu je dobilo odobrenjem budžeta za 1920/21. godinu, a definitivnu organizacionu formu tek naredbom svog ministra od 5. aprila 1921. Bez obzira na sve organizacione reforme i lutanja, na proširivanje i sužavanje delokruga rada, MSP je uvek imalo desetak odeljenja, od kojih su se samo dva bavila isključivo radničkom klasom, a to su bila odeljenja za socijalno osiguranje i odeljenje za zaštitu radnika. U aprilu 1921. iz odeljenja za zaštitu radnika je izdvojena inspekcija rada i konstituisana u posebno odeljenje.²¹⁶ Ostala odeljenja i odseci bavili su se problemima radničke klase samo izuzetno i u manjoj meri.

Pokrajinska povereništva za socijalnu politiku borila su se sa sličnim problemima i prošla kroz slične faze razvitka kao i MSP. Najslabije je ta služba bila organizovana u Dalmaciji gde se rad povereništva nije tako reći ni osećao. Formiranjem vlade Kraljevine SHS 20. decembra 1918. pokrajinska povereništva za socijalnu politiku su direktno ili indirektno (preko svojih pokrajinskih vlada) postala »najvažniji izvršni organi« MSP. Preko njih je sproveden u život najveći deo zakonskih propisa iz oblasti radničke zaštite i osiguranja radnika. Povereništva su ujedno bila stručni organi MSP, davala su svoja mišljenja o svim važnijim načelnim pitanjima, o tome kako da se stručni i administrativni rad što više ujednači, ali i prilagodi potrebama pojedinih pokrajina. Pokrajinska povereništva nisu imala isti stav prema MSP kao centrali. Dok se Povereništvo u Sarajevu vrlo brzo počelo smatrati direktno potčinjenim odeljenjem MSP, dotle su se povereništva u Zagrebu, Splitu i Ljubljani smatrala delom pokrajinskih vlada i samo preko njih opštila sa MSP. Međutim, autonomija pokrajinskih vlada je sistematski kresana, tako da su se njihova povereništva za socijalnu politiku sve više reorganizovala po uputstvima iz Beograda i prilagođavala potrebama MSP.²¹⁷ U svetlu navedenih podataka biće nam jasniji budući rad MSP na polju zakonske zaštite i osiguranja radnika.

Period od formiranja prve jugoslovenske vlade do usvajanja Vidovdan-skog ustava karakterističan je po izradi velikog broja nacрта zakona, uredba, naredaba, pravilnika, statuta i drugih koraka koje je preduzimalo MSP s ciljem da se u Kraljevini SHS što brže izjednači radničko zakonodavstvo. Međutim, iz različitih razloga samo je mali deo tih dokumenata dobio zakonsku snagu i počeo se primenjivati u praksi. No, i pored toga, mi ćemo se na ovim nacrtima zadržavati, jer oni pokazuju polazne osnove, tendencije, pa i odnose snaga raznih zainteresovanih strana, a naročito proletarijata i države kao organa građanske klase. Samo se po sebi razume da ćemo veću pažnju pokloniti ozakonjenim dokumentima.

²¹⁶ *Godišnjak o radu MSP u god. 1918—1921*, I, 8—13.

²¹⁷ Isto, 17—23.

1. Zaštitno radničko zakonodavstvo u Kraljevini SHS 1919—1921.

Došavši na čelo MSP, Korać je naredio da se počne sa izradom zakonskih projekata o osiguranju radnika (o čemu će posebno biti reći), o radničkim komorama, osmočasovnom radnom vremenu, inspekciji rada, osiguranju u bolesti, posredovanju rada, o rešavanju sporova između radnika i poslodavaca, uređenju nedeljnog odmora, zaštiti maloletnih radnika i radnica.²⁰ Znamo da je Korać već krajem marta 1919. podneo ostavku. Nijedan od pomenutih projekata nije dobio zakonsku sankciju. Koraćev naslednik J. Gostinčar nastavio je započeti rad i kada je smatrao da se u tome dovoljno odmaklo, izradio je nacrt ovlašćenja koje je Ministarskom savetu davalo pravo da mimo parlamenta po kratkom postupku sve pomenute projekte može izdati kao uredbе sa zakonskom snagom. Time je hteo da ubrza proces izjednačavanja radničkog zakonodavstva u celoj Jugoslaviji. Međutim, ovlašćenje je naišlo na veliki otpor u privrednim ministarstvima²¹ te je cela zamisao propala, a počelo se raditi parcijalno.

Projekat Osnove zakona o osiguranju radnika upućen je Radničkoj i poslodavačkim komorama na razmatranje u maju 1919, a projekat o radnom vremenu sledećeg meseca. Reagovanja zainteresovanih bila su dijametralno suprotna. Radničke organizacije u Beogradu su oštro ustale protiv namere da se radnici socijalno osiguraju a da se zaštita odloži za kasnije. Po njihovom mišljenju, puna zaštita radnika je bila hitnija, a za početak su tražili da se uvede opšte osmočasovno radno vreme u celoj zemlji. U Beogradu je 18. maja održan veliki radnički zbor na kome je bilo reći o izrađenoj Osnovi zakona o osiguranju radnika i o nacrtima dokumenata o zaštiti radnika, na kojima se još radilo u MSP. Deviza zbora je glasila: »ne dopuštamo da nam osiguranje proguta zaštitu već da ono dođe kao logična dopuna zaštite radnika«. U usvojenjog resoluciji je zahtevano da se odmah primene zaštitne mere *Zakona o radnjama* i uvede osmosatni radni dan.²² Izvršni odbori SRPJ(k) i CRSVJ obratili su se 23. maja manifestom *Jugoslovenskom proletarijatu*, kojim su ga pozivali da prihvati akciju beogradskog radništva i traži od vlade da se srpski *Zakon o radnjama* »sa svim svojim odredbama, proširi na teritoriju cele Jugoslavije«, a zatim »odmah i neodložno pristupi donošenju (...) potpuno savremenog i modernog zaštitnog radničkog zakonodavstva koje će svestrano zaštititi i osigurati sve kategorije najamnog radništva bez obzira na pol i starost«. ²³ Sledećih dana širom Jugoslavije su održavani zborovi revolucionarnog dela radničke klase i na njima usvajane jednoobrazne rezolucije u navedenom duhu.

Konkretnе primedbe Radničke komore i borbenih radničkih organizacija na projekt Uredbe o radnom vremenu nisu bile brojne i svodile su se na zahtev da se odbace razni izuzeci koji dozvoljavaju produžavanje radnog vremena preko 8 časova. Po njihovom mišljenju, time je svesno pružena

²⁰ V. Korać, n. d., 260.

²¹ AJ, 65—45—246. Ministarstvo trgovine i industrije je npr. odgovorilo 10. V. 1919. da se »u načelu« slaže sa predlogom MSP, ali je smatralo da »uredbi treba da prethodi jedan zakon, koji bi bar u najopštijim crtama rešio pitanje, koje se uredbom želi detaljno regulisati«. (Isto)

²² *Radničke novine*, br. 118, 18. V. 1919, »Za osam sati rada«; br. 119, 20. V. 1919, »Izveštaj sa velikog zbora 18. V.«

²³ *Radničke novine*, br. 124, 25. V. 1919.

mogućnost poslodavcima da Uredbu u celini ili delimično izigraju.²² U jeku izrade i razmatranja raznih projekata iz oblasti radničkog zakonodavstva *Radničke novine* su (25. juna 1919) tražile da se »neizostavno zaštititi i obezbedi minimalna radnička nadnica«, dovoljna za izdržavanje prosečne porodice. Njenu visinu bi određivali radnički kontrolni odbori (biraju se u svim preduzećima radi kontrole procesa proizvodnje i reprodukcije) u sporazumu sa sindikalnim organizacijama.

Stav poslodavačkih komora prema projektu Uredbe o radnom vremenu bio je od početka negativan. Prve korake su komore preduzimale pojedinačno, a zatim su svoje akcije objedinile. Tako je plenarna sednica Zanatske komore Srbije smatrala da se osmosatno radno vreme može uvesti samo u velikim industrijskim preduzećima u kojima se radnici više fizički i psihički iscrpljuju. U zanatskim se radionicama radno vreme može skratiti na 9 časova tek nakon 5 godina, koliko je trajao rat i nije se uredno proizvodilo. U principu su tražili da se dozvoli slobodan sporazum između radnika i poslodavaca o uvođenju dva sata prekovremenog rada svakog dana i o visini naknade za prekovremeni rad. Dalje su tražili da se radnicima zabrani svaki rad mimo poslodavačke radionice i da se ukinu kazne predviđene protiv poslodavaca za kršenje Uredbe.²³

Za razliku od zanatlija, koji su istupali frontalno protiv skraćanja radnog vremena, Industrijska komora je reagovala elastičnije i razlojnije. Industrijalci su polazili od realne činjenice da je minuli svetski rat doveo do krupnih promena na svim stranama pa i kod radništva. Veliki broj starih radnika je poginuo, umro ili otišao na druge poslove. Njihove zamene nisu stručne, dugim ratom su odviknute od rada, te nisu dovoljno produktivne. Pod uticajem revolucionarnih strujanja u svetu te nove snage počele su da gledaju u poslodavcima svoje neprijatelje, postavljale su sve nove i nove zahteve za povećanje nadnica i popravljanje uslova rada, kojima su poslodavci morali da izlaze u susret. Zbog svega toga su industrijalci smatrali da sada ne treba skraćivati radno vreme. U predstavi upućenoj MSP 24. aprila u prilog sebi su naveli ove argumente: Produktivnost u industriji Srbije je niska i ako bi se radno vreme skratilo, proizvodnja bi se smanjila, a roba poskupela. Industrija Srbije je najviše stradala u proteklom ratu, dok je u drugim delovima zemlje neprekidno radila i povećavala obim proizvodnje. Po njihovom mišljenju, trebalo je dozvoliti industriji Srbije da se najpre obnovi, pa tek onda izjednačiti uslove privređivanja u svim jugoslavenskim pokrajinama. Stoga su smatrali da je »prerano i štetno« uvoditi zakonsko osmočasovno radno vreme u celoj zemlji.²⁴

Savez industrijalaca Hrvatske i Slavonije u predstavi upućenoj MSP tvrdio je da je uvođenje osmosatnog radnog vremena preuranjeno jer su privredne prilike u zemlji još nesređene. Upozoravao je da će skraćenje radnog vremena dovesti do opadanja proizvodnje i zaposlenosti, a time će biti pogođeni svi radnici i ugrožene njihove socijalne tekovine.²⁵ Industrijalci Bosne i Hercegovine nikako nisu prestali da pružaju otpor Naredbi Zemaljske vlade

²² *Radničke novine*, br. 149, 25. VI. 1919, »Još jedan projekt«.

²³ *Pregled rada Zanatske komore za 1919. i 1920. god.*, 11.

²⁴ Industrijska komora u Beogradu, *Izveštaj o radu 1914—1920*, Beograd 1920, 38—41. (U daljem tekstu: *Izveštaj IK o radu 1914—1920*).

²⁵ *Sloboda* (Z), br. 88, 16. VIII 1919; *Radnički glasnik*, br. 8 i 9, septembar i oktobar 1919.

o uvođenju osmočasovnog vremena. Kada je zapretila opasnost da taj princip bude ozakonjen u celoj zemlji, njihov otpor je pojačan. Delegacije industrijalaca su posećivale uticajne organe vlasti i ubeđivale ih da je u Bosni nemoguće svesti radno vreme na 8 sati, a naročito kod šumskih radnika i u drvenoj industriji.²⁶ U čitavom slučaju najznačajnije je da se industrijalci Hrvatske i Bosne protive ograničavanju radnog vremena od vlade Kraljevine SHS u situaciji kada je kod njih zakonski već bilo uvedeno osmočasovno radno vreme. To pokazuje da su odgovarajuće naredbe hrvatskog bana i Zemaljske vlade u Sarajevu bile puka formalnost, da se nisu sprovodile u život gde god je to bilo moguće i da su se industrijalci bojali da se sa predstojećom vladinom uredbom neće moći tako postupati. Drugim rečima, držali su da je centralna vlast čvršća, efikasnija i dugotrajnija od pokrajinske i bojali su se dosledne primene njenih zakonskih akata.

Oštar otpor poslodavaca i kriza prve Protićeve vlade krajem jula 1919. odložili su usvajanje uredbe o radnom vremenu. Nova vlada Lj. Davidovića (u kojoj je Korać ponovo bio ministar socijalne politike) unela je u svoj program obavezu da razmotri i dovede u red položaj železničkog osoblja. Ona je obećala da će izlaziti u susret zahtevima najamnog radništva »s onim shvatanjem s kojim mu izlaze u susret vlade prosvetljenih naroda«. Konkretno se mislilo na utvrđivanje osmosatnog radnog vremena kao maksimalnog i na socijalno osiguranje radnika u bolesti, nesrećnim slučajevima, neuposlenosti, starosti i smrti. Vlada je mislila da te i druge socijalno-političke reforme treba sprovesti zbog toga što su one »kadre dati garanciju za socijalni mir i nesmetani rad na privrednoj i socijalnoj obnovi«.²⁷

Korać je nastavio započeti rad na izjednačavanju i upotpunjavanju radničkog zakonodavstva u Jugoslaviji, dajući prednost zakonskom regulisanju dužine radnog vremena. MSP je konačno izradilo a Ministarski savet je 12. septembra 1919. usvojio *Uredbu o radnom vremenu u industrijskim, zanatskim, rudarskim i saobraćajnim preduzećima*. Njome se određuje da na teritoriji Kraljevine SHS u svim pomenutim vrstama preduzeća koja pripadaju državi, okrugu, srezu, opštini ili privatniku »ne može radno vreme premašiti 8 sati dnevno ili 48 sati nedeljno«. *Uredba* se odnosila i na preduzeća u poljoprivredi i šumarstvu. U saobraćajnim preduzećima (železnice, PTT, tramvaj, brodarstvo) imala se *Uredba* primenjivati s neophodnim modifikacijama koje diktira karakter tih preduzeća. Te korekcije vrši nadležni ministar u sporazumu sa MSP. U radno vreme nisu uračunavani odmori. Prilikom svođenja radnog vremena u *Uredbom* određene granice nisu se smele smanjivati nadnice zaposlenih. Duže od propisanog radnog vremena moglo se raditi u preduzećima koja po prirodi posla ili zbog javnog interesa rade bez prekida i kad nastupe nepredviđene potrebe. U interesu boljeg snabdevanja moglo se dozvoliti produženje radnog vremena u industrijskim i zanatskim preduzećima sezonskog karaktera, i do četiri puta po 4 sedmice u toku godine, najviše do 10 sati na dan. Osmočasovno radno vreme nije važilo za čišćenje prostorija, kotlova i druge pomoćne poslove koji se moraju prethodno obaviti da bi glavni posao mogao početi. Rad duži od 48 časova u toku nedelje plaća se 50% više. Izvršavanje *Uredbe* nadziru obrtne vlasti i obrtni nadzornici, rudarski nadzornici i inspektori MSP, a gde tih organa nema, njihovou funkciju pre-

²⁶ *Glas slobode*, br. 108, 4. VII. 1919.

²⁷ Arhiv Hrvatske, Fond rukopisnih ostavština, Šurmin, kt. 11, Deklaracija vlade Lj. Davidovića.

uzimaju političke vlasti. Za razna kršenja *Uredbe* koja naprave poslodavci propisana je skala novčanih kazni od 10 do 500 dinara. Najteža kazna je predviđena za one poslodavce koji otpuštaju radnike sa posla, samovoljnim obustavljanjem rada ili drugim načinima primoravaju radnike da sklope radni ugovor protivno *Uredbi* ili da rade preko vremena. *Uredba* je stupila na snagu 23. oktobra 1919.²²

Obrazlažući *Uredbu*, Korać je naglasio da su zahtevi radničke klase u celom svetu za zakonskim utvrđivanjem osmočasovnog radnog vremena postali tako snažni da su našli odjeka i na Mirovnoj konferenciji u Parizu. U Statut Društva naroda ušla je odredba po kojoj se »ova reforma ima provesti u svima državama koje pristupe Ligi naroda.« Kako je Jugoslavija spadala u red takvih država, to je ona imala međunarodnu obavezu da ozakoni osmo-satno radno vreme. Drugi važan Koraćev argument bio je da je u najvećem delu zemlje već uvedeno osmočasovno radno vreme, pa je radi izjednačavanja uslova rada zaposlenih i privređivanja potrebno proširiti ga na celu zemlju. I na kraju, skraćivanjem radnog vremena želela se umanjiti nezaposlenost i zaštititi radnička klasa koja je moralno i fizički iscrpljena dugotrajnim ratovanjem i skupoćom.²³

Revolucionarna radnička klasa Jugoslavije imala je daleko radikalnije zahteve u pogledu radnog vremena od onoga što im je pružala *Uredba*. Na Osnivačkom kongresu SRPJ(k) (Beograd, 20—23. aprila 1919) usvojen je *Praktični akcioni program* koji, između ostalog, traži »normalno, najduže radno vreme od 8 časova dnevno«; za decu ispod 16 godina, za rudare i radnike profesija škodljivih za zdravlje da se uvede radno vreme od 6 časova na dan; da se zabrani rad deci ispod 14 godina; da se zabrani noćni rad, osim za industrijske grane koje po svojoj prirodi iziskuju neprekidni proces rada. No, tada se moraju dati povećane nadnice za noćni rad i radno vreme ne sme biti duže od 6 časova. Neprekidni nedeljni odmor traje najmanje 44 časa.²⁴

Ministarska *Uredba o radnom vremenu* doživela je sudbinu sličnih dokumenata pokrajinskih vlada — niko se nije posebno starao da bude sprovedena u praksi. MSP je oklevało da izda pravilnik o primeni *Uredbe*, što je takođe otežavalo njeno oživotvorenje. Pa i pored svega rečenog, poslodavci su povelili sinhronizovanu kampanju da se *Uredba* povuče, jer je postojala bojazan da se jednog dana pristupi njenom doslednom sprovođenju u život. Početkom novembra 1919. u Zagrebu je održana skupština hrvatskih obrtnika, koja se izjasnila protiv uvođenja osmo-satnog radnog vremena. Sekretar Saveza obrtnika je čak zatražio da socijalistički ministri podnesu ostavke, jer prilikom donošenja *Uredbe* nisu konsultovali obrtnike.²⁵ Na tome se nije stalo. U Celju je 9. novembra održan opštejugoslovenski zanatlijski zbor i na njemu jednoglasno usvojena rezolucija, kojom se moli vlada Kraljevine SHS da odloži primenu *Uredbe o radnom vremenu* »dok ustavotvorna skupština (...) ne donese pravovaljani zakon o radnom vremenu. Tim zakonom neka se onda prema posebnim prilikama države, te obzirom na faktične okolnosti i opravdane zahteve (poslodavaca — T. M.) i potrebe zanata i industrije uredi radno vreme«. Postojeću *Uredbu o radnom vremenu* zbor je »odriješito i odlučno« odbijao i izjavljivao, da »s obzirom na potrebe intenzivnog rada, te

²² Službene novine Kraljevine SHS, br. 97, 23. IX. 1919.

²³ Isto.

²⁴ IA KPJ, II, 14—15.

²⁵ Sloboda (Z), br. 118, 12. XI. 1919, »Juriš na 8-satni rad«.

gledom na interese zanata i države, ne može se toj uredbi pokoravati.²²³ Zanatska komora u Beogradu je podržala ovaj stav, tvrdeći da se uredbom »ne mogu menjati jasni i precizni propisi (...) Zakona o radnjama, koji predviđa maksimum dnevnog rada od 10 časova.«²²⁴ Zvanični organ Zemaljske vlade u Sarajevu podržao je izložene stavove zanatlijskih skupova u Celju i Beogradu. Da bi ih prikazao opravdanim, svrstao je zanatlije maltene u red proletera, čiji interesi, tobože, »nisu mnogo udaljeni od interesa radništva.«²²⁵ Industrijska komora u Beogradu je energično ustala protiv *Uredbe o radnom vremenu* služeći se ovoga puta formalnopravnim i drugim razlozima. Ona je smatrala *Uredbu* neobaveznom za oblast bivše Kraljevine Srbije, jer je u suprotnosti sa *Zakonom o radnjama* (Zakon propisuje 10-satno radno vreme), a zakoni su uvek stariji od uredbi. Industrijalci su načelno smatrali da se položaj radnika ne može popraviti državnopravnim propisima već »jedino sporazumom i saradnjom radnika i poslodavaca u granicama načela privatne svojine i privatne inicijative« na kojima počiva kapitalističko društvo. Komora je na rečima bila spremna da doprinese popravljaju položaja radnika, ali je u isto vreme želela da podigne produktivnost i domaću industriju učini konkurentnom u zemlji i inostranstvu.²²⁶ U praksi je to trebalo da se pretvori u ničim ograničenu eksploataciju radnika, a državi onemogućući da zakonski zaštiti socijalno slabijega.

Iako su poslodavci i dosad složno (ali s različitim argumentima) istupali protiv zakonskog regulisanja i skraćanja radnog vremena, oni su ipak činili korake da još više približe svoje stavove, postignu puno jedinstvo i tako ojačaju svoju akciju. U Sarajevu je 26. aprila 1920. održan sastanak predstavnika industrijalaca, trgovaca, zanatlija i železnica na kome je, pored ostalog, zaključeno »da se u svrhu jače proizvodnje i konkurencije s drugim državama (u Jugoslaviji) uredi 10-časovni radni dan.«²²⁷

Kada već nisu uspeali da onemoguće donošenje *Uredbe o radnom vremenu* ili joj bitno izmene sadržaj u svoju korist, poslodavci su sada prešli da što više odlože donošenje pravilnika o njenom sprovođenju ili, ako se pravilnik mora doneti, da se njegovim odredbama bitno pogorša sadržaj *Uredbe*. Radničke organizacije, pak, protestovale su protiv produžavanja radnog vremena preko 8 časova u praksi i tražile da se konačno obelodani pravilnik, ali njihovi zahtevi nisu naišli ni na kakav odjek. Na velikoj anketi održanoj sredinom maja 1920. u Zagrebu razmatran je i nacrt pravilnika za sprovođenje *Uredbe o osmočasovnom radnom vremenu*. Tom prilikom su predstavnici radničkih organizacija i Radničke komore jednodušno tražili da pravilnik ostane u granicama *Uredbe o radnom vremenu*, tj. da se raznim izuzecima i tolerisanjem otvaranja i zatvaranja radnji u različito vreme ne produžava radni dan. Predstavnici industrijalaca iz Hrvatske i trgovaca i zanatlija iz Bosne, računajući na rivalitet između radikala i demokrata oko vlasti i na podršku prvih, tražili su da se ukine *Uredba o radnom vremenu*, koju je demokratsko-socijal-

²²³ AJ, 65-1010-1900. Sazivači zbora u Celju su u duhu svoje rezolucije štampali opširnu *Spomenicu* namenjenu celokupnoj jugoslovenskoj javnosti, a naročito onima koji su o ovim pitanjima donosili odluke (Isto).

²²⁴ *Pregled rada Zanatske komore za 1919. i 1920. god.*, 64.

²²⁵ *Glas slobode*, br. 225, 13. XII. 1919. »Osamsatni radni dan«.

²²⁶ AJ, 65-1010-1900. Predstavka Industrijske komore od 25. IX. 1919. — Ministarstvu trgovine i industrije; *Izveštaj IK o radu 1914—1920*, 41—42.

²²⁷ *Glas slobode*, br. 102, 14. V. 1920. »Socijalna reakcija«.

demokratska vlada donela, tobože, na nezakonit način, jer se sa Uredbom nisu saglasili poslodavci. Inspektori MSP nisu dozvolili da se raspravlja o *Uredbi* već samo o pravilniku, na što su zastupnici hrvatskih zanatlija demonstrativno napustili anketu. Posle toga su predstavnici radnika izneli svoje primedbe u duhu ranijih istupanja. Njihov cilj je bio da se zadrži princip osmočasovnog radnog vremena i stvore mogućnosti za još veće skraćanje procesa rada (za žene, decu i radnike na teškim i nezdravim poslovima), a zatim da se odredi vreme otvaranja i zatvaranja radnji i sl.²⁷ Međutim, treba odmah reći da pravilnik nikada nije dobio zakonsku snagu.

Koliko je pitanje radnog vremena u Jugoslaviji i dalje bilo aktuelno najbolje se vidi po tome što se njime početkom jula 1920. bavilo CRSVJ. Usvojeni su određeni zaključci, a sve sindikalne organizacije pozvane da održe protestne zborove protiv nasrtaja na *Uredbu o osmočasovnom radnom vremenu* i usvoje dostavljenu rezoluciju. U zakazano vreme održano je više od stotinu izvanredno posećenih protestnih zborova i na svima usvojena jednoobrazna rezolucija. Njome se traži: da se odmah otpočne sa energičnom i korektnom primenom *Uredbe o osmočasovnom radnom vremenu*; da se za ostvarenje toga cilja organizuje »široka privredna inspekcija« u koju bi ušli i predstavnici radničkih sindikata; da se pravilnikom ne negira *Uredba o radnom vremenu*; da se što pre, u sporazumu sa radničkim sindikatima, rediguje projekt o radničkim poverenicima i ozakoni i da se sprovede organizacija radničkih komora u celoj zemlji.²⁸ Odmah zatim IO CRSVJ je uputio opširnu predstavku MSP u duhu izložene rezolucije.²⁹

Radnička komora je ovoga puta očigledno delovala u sporazumu sa CRSVJ. Ona je 7. jula uputila MSP opširnu i dokumentovanu predstavku u kojoj ga obaveštava o masovnom gaženju *Uredbom* propisanog radnog vremena, o »dubokom nezadovoljstvu« koje zbog toga vlada među zaposlenima, što može dovesti do akcije celokupnog radništva. Na kraju je MSP postavljen niz pitanja u vezi s navedenom temom.³⁰ MSP je odgovorilo već sutradan, obaveštavajući da je dorada pravilnika o primeni *Uredbe o radnom vremenu* u završnoj fazi da će uskoro biti objavljen i da se njime neće pogoršavati principi *Uredbe*.³¹

Bez obzira na sadržaj odgovora MSP, postojala je realna i stalna opasnost da se *Uredba o radnom vremenu* na neki način pogorša i radno vreme produži. Poslodavačke organizacije nikako nisu prestajale sa vršenjem pritiska u tom pravcu, a njihove želje su nailazile na razumevanje i podršku kod najviših predstavnika državne vlasti. Predsednik vlade Milenko Vesnić je otvoreno izjavljivao da je Davidovićeve vlada »činila veliku pogrešku što je u Jugoslaviji uvela osamsatni radni dan«. Od javnog konstatovanja »pogreške« do njenog »ispravljanja« nedostajao je samo jedan korak. Međutim, vlada nije imala smelosti da ga u datoj situaciji učini, jer je u ovom pitanju radnička klasa Jugoslavije istupala jedinstveno bez obzira na svoju idejnu, političku, taktičku

²⁷ *Radničke novine*, br. 126 i 130, 25. i 29. V. 1920; *Glas slobode*, br. 111, 27. V. 1920; *Izveštaj Radničke komore* 1914—1920, 37.

²⁸ *Glas slobode*, br. 144, 10. VII. 1920; *Radničke novine*, br. 162, 165 i 166, 8, 11. i 14. VII. 1920; *Radnik* (Zagreb), br. 3, 24. VII. 1920, »Na obranu radni narode!»

²⁹ *Radničke novine*, br. 175, 24. VII. 1920, »Predstavka CRSV — ministru za socijalnu politiku.»

³⁰ *Radničke novine*, br. 163, 9. VII. 1920.

³¹ *Radničke novine*, br. 168, 16. VII. 1920.

i organizacionu podeljenost.²⁴ Zbog toga se do kraja 1920. nije pojavio nikakav novi zakonski propis koji bi poboljšao ili pogoršao Uredbu o radnom vremenu već je sve ostalo po starom.

U dosadašnjem izlaganju više puta je bilo reči o delatnosti Radničke komore u Beogradu, ali u prvom redu kao o instituciji za zaštitu radničke klase u Srbiji, a od sredine avgusta 1919. i na Kosovu, u Makedoniji, Sandžaku i delu Crne Gore. U revolucionarnom delu radničke klase postojalo je raspoloženje da se njena nadležnost protegne na celu Jugoslaviju, ili pak da se u svim pokrajinama stvore posebne radničke komore. U svom *Akcionom programu* usvojenom na Kongresu ujedinjenja, SRPJ(k) je tražila samo da sindikalne organizacije biraju radničke komore »za celu zemlju, za pojedine pokrajine i okruge.«²⁵ Tine je stav Partije prema ovoj značajnoj instituciji za zaštitu radničkih interesa ostao praktično nezrađen. Program KPJ usvojen na Vukovarskom kongresu i ne pominje radničke komore, već izlaže šta će sve radnička klasa učiniti na polju sopstvene zaštite kada osvoji vlast.²⁶ Sve nas to upućuje na zaključak da komunisti nisu imali jasan stav prema radničkoj komori kao instituciji, što je dovelo do izvesne nesigurnosti pa i lutanja u radu Komore u Beogradu. Reč je o tome da je vodstvo revolucionarnog dela jugoslovenskog radničkog pokreta živelo u iluziji da će i u Jugoslaviji brzo pobediti socijalistička revolucija, pa stoga nije želelo da troši veliku energiju i angažuje svoje snage za organizovanje i podizanje ustanove privremenog karaktera. To, pak, pokazuje njegovu nezrelost i nesposobnost da se koristi sredstvima koja mu je buržoarska država stavila na raspolaganje za ostvarivanje svog krajnjeg cilja — osvajanje političke vlasti u zemlji i uspostavljanje diktature proletarijata. Zbog toga je Radnička komora radila uglavnom samostalno, bez velike pomoći i uputstava od KPJ. Zajedničke akcije su preduzimate samo u najvažnijim pitanjima. Daleko veći smisao za sitniji praktički rad uopšte, pa i Radničku komoru, pokazali su istaknutiji predratni partijski i sindikalni funkcioneri, koji su se u toku 1919/20. ispoljili u većini kao centruša.

Radnički pokreti Srbije i Bosne tesno su surađivali pre prvog svetskog rata, pa su s tom praksom nastavili i odmah po završetku rata, da bi se u aprilu 1919. i organizaciono ujedinili sa sradnim pokretima i organizacijama. Ta bliskost je došla do izražaja i kroz delatnost Radničke komore. Naime, Radnička komora u Beogradu je još 10. aprila 1919. zatražila od MSP dozvolu da svoju nadležnost rasprostire na celu Jugoslaviju, ali je odbijena s obrazloženjem da van Srbije važe drukčije zakonske odredbe o zaštiti radnika. Komora se nije obazirala na odgovor MSP, već je iz svojih kredita osnovala Povereništvo samo za Bosnu i Hercegovinu sa sedištem u Sarajevu i o svršenom činu obavestila MSP. Za poverenika je postavljen Bogdan Krstić, kasniji centruša.²⁷ Za čudo, MSP je naknadno priznalo taj samovlasni korak Radničke komore i naredilo Povereništvu za socijalnu politiku u Sarajevu da prima predstave Povereništva radničke komore i postupa po njima. Povereništvo, pak, pozvalo je radnike i organizacije iz Bosne i Hercegovine da mu se obračaju kad god treba za njih intervenisati.²⁸

²⁴ *Radnički glasnik*, br. 4, novembar 1920.

²⁵ *IA KPJ*, II, 15.

²⁶ *Isto*, 35—36.

²⁷ *Izveštaj Radničke komore 1914—1920*, 49.

²⁸ *Glas slobode*, br. 98, 23. VI. 1919, »Radnička komora«.

Povereništvo radničke komore se nije mnogo osećalo u praktičnom životu radnika. Većinu svojih sporova iz oblasti radničke zaštite radnici su rešavali u direktnim pregovorima sa poslodavcima, jer su u tom periodu bili uglavnom dobro organizovani i u većini slučajeva imali sopstvene snage da nametnu rešenja koja su im odgovarala. B. Krstić se pojavljivao u javnosti najčešće kada je u radničkoj štampi davao mišljenje o nekim zakonskim projektima koji su se ticali radnika.

Kada je u avgustu 1919. V Korać po drugi put postao ministar socijalne politike, računajući na njegovu podršku, Radnička komora u Beogradu je ponovo pokušala da rasprostre svoju nadležnost na celu Jugoslaviju. Bila je odbijena gotovo istim argumentima kao i u aprilu. Iza tih formalnopravnih razloga krio se mnogo krupniji i glavni razlog: Korać, kao najistaknutiji predstavnik socijalističkog ministerijalizma u zemlji, nije želeo dopustiti da se proširi uticaj beogradske Radničke komore, jer je iza nje stajao revolucionarni radnički pokret Jugoslavije sa kojim je Korać bio u oštroj sukobu. Proširenjem teritorijalnog delokruga Radničke komore iz Beograda svakako bi se poboljšala zaštita radničke klase, ali bi ojačao i autoritet Komore, jer bi je podržavale brojnije i jače sindikalne organizacije. Istovremeno bi se proširio i ojačao uticaj SRPJ(k) i CRSVJ, a oslabio položaj desnih socijalista, što Korać nikako nije hteo da dozvoli, pa makar to išlo na štetu radničke zaštite. Svoje uske partijske interese je prikrivao pseudopraktičnim razlozima. Naime, tvrdio je da su »boljševički dripci u Beogradu potpuno nesposobni« da vode Radničku komoru, da je zbog toga ona postala »jedan brlog u kojem se ništa ne radi, to je tek uhljebije za komunističke vođe, koji u tom institutu nisu dosad ništa ozbiljnog ni poduzeli, a kamo li izradili«. Smatrao je beogradsku Radničku komoru za porugu institucija slične vrste, zbog čega »nije hteo takvoj nesposobnoj čeljadi dati diktaturu nad radništvom Jugoslavije.«²⁰

Koraćevi naslednici u MSP nastavili su započeti posao na izradi zakonskih projekata iz oblasti radničke zaštite. Kada je taj posao završen, u Zagrebu je od 15. do 20. maja 1920. održana dotad najveća anketa. Razmatrani su nacrti uredaba o radničkoj komori, berzi rada, inspekciji rada, sudu dobrih ljudi, radničkim poverenicima, pravilniku o sprovođenju Uredbe o radnom vremenu (o kome je već bilo reči). Svi nacrti su se odnosili na celu zemlju. U radu ankete sudelovali su predstavnici MSP, pokrajinskih vlada, svih komora, CRSVJ, reformističkih i hrišćanskih sindikata, berzi rada i obrtnih nadzorništva. Anketi su podneta tri nacrti uredbe o radničkim komorama. Nacrti pokrajinskih vlada Hrvatske i Bosne bili su dijametralno suprotni i zbog toga odbačeni, a za osnovu je uzet nacrt koji je izradio M. Todorović, sekretar Radničke komore u Beogradu. Njime se predviđa stvaranje centralne radničke komore u Beogradu, oblasnih komora u Beogradu, Zagrebu, Ljubljani, Sarajevu, Novom Sađu i Splitu i povereništava po okruzima i srezovima. Regulisani su načini izbora i funkcionisanje, određeni zadaci i delokrug rada komora i mnogo šta drugo iz delatnosti te značajne institucije. Izuzimajući administraciju i finansijsko poslovanje, koji su bili zamišljeni na centralističkoj bazi, u svim ostalim delatnostima komorama je ostavljena slobodna inicijativa i široko polje rada. Od predstavnika radničkih organizacija projekat su napali Gostinčar, delegat hrišćanskih sindikata, A. Stebi, viši obrtni nadzornik, F. Erjavec, šef službe za posredovanja rada u Ljubljani, predstavnik Strokovne

²⁰ *Pravo naroda*, br. 7 i 8, 15. IX. 1920, »Crveni jezuiti«.

komisije tražeći punu autonomiju oblasnih radničkih komora. Ostali su prihvatili projekat bez izmena.²⁴

Nacrt uredbe o berzama rada izrađen je u MSP. On predviđa stvaranje centralne berze rada u Beogradu i glavnih berzi radi u Zagrebu, Ljubljani, Novom Sadu, Sarajevu i Splitu. Organizacija i funkcionisanje tih institucija bilo je zamišljeno po ugledu na postojeću berzu rada u Beogradu a finansirala bi ih država. O nacrtu je na anketi vođena samo načelna rasprava. Predstavnici revolucionarnog dela radništva su ga u principu odbili kao potpuno birokratski i nazadan. Tražili su da berza rada bude autonomna »čisto radnička institucija« pri radničkim komorama, s pravom fakultativnog posredovanja. Besposleni bi od berzi dobijali povlastice za besplatan podvoz i dve trećine od prosečne radničke nadnice. Za njih bi se podizali azili i otvarale kulturno-prosvetne i stručne ustanove u kojima bi zaposleni radnici sticali opšta znanja i usavršavili svoju profesionalnu spremu. Erjavec i poslodavci su zahtevali da berze rada budu paritetne u rukovođenju. Zasebno mišljenje je imao zastupnik Trgovackoobrtničke komore iz Sarajeva, koji je tražio da berze budu državne, ustanove, obavezne za sve radnike koji traže posao i sve poslodavce koji traže radnu snagu. Otišao je i korak dalje pa je zatražio da se ukinu svi kolektivni ugovori koji predviđaju zaposlenje radnika preko sindikalnih organizacija i besposleničke potpore jer su, navodno, zloupotrebljavane. Ostao je usamljen, jer njegove reakcione predloge nisu podržali ni ostali poslodavci. Rešeno je da predstavnici radnika konsultuju svoje mandatore i definitivne primedbe i predloge dostave Ministarstvu u pismenom obliku.²⁵

Nacrt uredbe o inspekciji rada izrađen je takođe u MSP. Nacrt predviđa stvaranje generalnog inspektorata u Beogradu sa posebnim odeljcima za BBB i Crnu Goru i pokrajinskih i oblasnih inspektorata u određenim geografskim i privrednim celinama. Činovnike generalnog inspektorata postavljao bi kraj na predlog MSP, a činovnike u pokrajinskim i oblasnim inspekcijama postavljale bi pokrajinske vlade. Nacrt takođe predviđa imenovanje pomoćnih inspektora (»komesara«) iz redova »inteligentnijih kvalifikovanih radnika« ali im ne daje nikakvo pravo. Predstavnici radničkih organizacija su složno ustali protiv predložene osnove kao nepotpune i potpuno birokratske, a naročito protiv »organizacionog sastava« inspekcija. Po njihovom mišljenju, takva inspekcija rada bi bila »mrtav organizam« na koji radnici ne bi imali nikakav uticaj. Smetalo im je i to što su saobraćajna i rudarska poduzeća (zapošljavala su oko 1/3 od svih radnika) izuzeta ispod nadzora inspekcije rada. Nacrt je bio stvarno loš, što dokazuje i činjenica da ga nije prihvatilo nijedan pokrajinski poverenik za socijalnu politiku ni obrtni nadzornik. Umesto predloženih rešenja, predstavnici revolucionarnog dela proleterijata su tražili: »punu autonomiju« inspekcija rada, čije bi činovnike birala radnička klasa ili predlagala radnička komora, pravo inspektora da kažnjava za sve

²⁴ *Radničke novine*, br. 126, 25. V. 1920, »Anketa o radničkoj zaštiti«; br. 178, 28. VII. 1920, »Projekat uredbe radničkih komora u Kraljevini SHS«; *Glas slobode*, br. 111, 27. V. 1920, »Anketa za radničko zaštitno zakonodavstvo«; *Nova istina* (Z), br. 77, 20. V. 1920; *Delavec*, št. 24 i 25, 12. i 19. VI. 1920, »Delavska zbornica«. A CK SKJ, MG 3274, M. Todorović, O centralizaciji radničkih komora; *Izveštaj Radničke komore 1914—1920*, 35—36.

²⁵ *Glas slobode*, br. 111, 27. V. 1920; *Izveštaj Radničke komore 1914—1920*, 36; *Radničke novine*, br. 129, 28. V. 1920; *Nova istina*, br. 77, 20. V. 1920.

povrede zaštitnog radničkog zakonodavstva pa čak i da zatvori preduzeće koje ne odgovara higijensko-tehničkim zahtevima, podizanje novih preduzeća samo po prethodnom odobrenju inspektora rada, službeno publikovanje inspekcij-skih izveštaja, obaveznu inspekciju preduzeća na zahtev radničke komore uz učešće njenih i sindikalnih predstavnika, a inspekcija saobraćajnih i rudar-skih preduzeća da se reguliše posebnim pravilnicima. Primedbe u pojedinostima nisu iznošene na anketi, već je radničkim organizacijama preporučeno da ih dostave u pismenom obliku.²⁹

Nacrt uredbe o radničkim poverenicima izrađen je po ugledu na odgovara-jući dokument Zemaljske vlade u Sarajevu, a nacrt uredbe o sudu dobrih ljudi na osnovu srbijanskog *Zakona o radnjama*. Kada se povelja reč o načinu izbora radničkih poverenika, među radničkim predstavnicima je došlo do razilaženja u bitnim elementima. O drugom dokumentu se nije ni raspravljalo. Radnički predstavnici izvan Srbije nisu dobili nacrt na vreme, nisu stigli da ga prouče i konsultuju organizacije, te nisu mogli da se izjasne. U oba slučajeva radničkim organizacijama je ostavljeno da pismenim putem dostave svoje primedbe i predloge.³⁰

Od svih nacrti razmatranih na anketi u Zagrebu najveće interesovanje je vladalo za nacrt uredbe o inspekciji rada, što nije bilo nimalo slučajno. Naime, pitanje ujednačavanja radničke zaštite i kontrole njenog praktičnog sprovođenja postalo je aktuelno samim činom stvaranja Kraljevine SHS. Zbog svega toga posle ankete u Zagrebu počeo je užurban posao na doradi ured-be o inspekciji rada usvajanjem dela izloženih primedaba. Pripreme za njeno praktično izvođenje vršene su i pre zagrebačke ankete. MSP je već početkom maja 1920. raspisalo konkurs za 13 inspektora rada, koji su imali da rukovode oblasnim inspekcijama. Pravo konkurisanja imali su pre svih mašinski inženj-eri, a zatim pravnici. Inspektorima su garantovane plate od 4.500 do 6.000 dinara, ne računajući posebni dodatak na skupoću i dnevnice za putovanja po terenu.³¹

Rešenjem ministra socijalne politike od 10 jula 1920. cela teritorija Ju-goslavije podeljena je na 18 nadzornih oblasti, a novim naredbama postepeno je uvođeno jedinstveno poslovanje službe za inspekciju rada. U MSP je sredi-nom oktobra 1920. bio gotov novi nacrt uredbe o inspekciji rada i ministar je imao nameru da ga kroz nekoliko dana iznese Ministarskom savetu na usvajanje. U motivaciji je naročito isticano da institucije inspekcije rada već postoje na teritoriji cele Jugoslavije i da ih sada treba samo centralno organizovati. Iako se u MSP smatralo da uredbom treba obuhvatiti železnice, rudnike i kućnu radinost, to nije učinjeno, jer su se sa raznih strana pojavili veliki otpori. Ministarstvo trgovine i industrije je u načelu prihvatilo nacrt uredbe, ali je smatralo da je treba primeniti samo na industrijska preduzeća, a zanatske radnje iz »praktič-nih razloga« treba za izvesno vreme izuzeti ispod nadzora. Ono je, dalje, zastu-palo mišljenje da se inspekcija mora ograničiti samo na sanitarno-higijensku stranu i zaštitu žena i dece u procesu proizvodnje. Odbacivalo je mogućnost da se inspektorima rada pruži mogućnost da mogu kažnjavati poslodavce za kr-šenje zakonskih propisa o zaštiti radnika.³² Uredba nije do kraja 1920. iz-

²⁹ Isto.

³⁰ Isto. *Nova istina*, br. 78, 28. V. 1920, »Radničko zakonodavstvo.«

³¹ *Glas slobode*, br. 96, 6. V. 1920.

³² AJ, 65-1006-1891, Akt MSP od 19. X. 1920. — Min. trgovine i industrije i pri-ključeni dokumenti; *Sten. bel. Ustavotvorne skupštine*, XXII red. sast. 22. IV. 1921, 6—8.

nošena pred Ministarski savet, (a zatim je to za izvesno vreme odloženo zbog Obznane) ali se prema njenim odredbama ipak postupalo. Državnim budžetom za 1919/20. i 1920/21. odobreni su krediti za 20, odnosno 30 inspektora i ostalo potrebno osoblje, čime je stvarno ustanova inspekcije rada legalizovana.²⁸

Organizovanje pojedinih oblasnih inspekcija rada teklo je tokom cele druge polovine 1920, pa ipak nije bilo završeno. Do kraja te godine počela je da funkcioniše Središnja inspekcija rada u Beogradu, kao deo MSP, na čelu sa inž. M. A. Štebijem, bivšim obrtnim nadzornikom Slovenije. Oblasne inspekcije rada su stvorene i počele su delovanje u Beogradu I (za severoistočnu Srbiju), Nišu, Čačku, Skoplju, V. Bečkereku, Novom Sadu, Ljubljani, Celju, Splitu, Sarajevu, Tuzli i Banjoj Luci. Inspekcije rada u Beogradu II (severozapadna Srbija), Osijeku, Zagrebu I i II (uglavnom Hrvatska severno od Save, odnosno, južno od nje), Mariboru i Dubrovniku nisu bile još ustanovljene. U pomenutim inspekcijama bilo je zaposleno 11 inspektora, 24 činovnika različitog profila i 7 poslužitelja, što nije bilo dovoljno za normalno funkcionisanje tih ustanova. Nedostatak stručnog kadra, ali i pomanjkanje dobre volje i razumevanja za inspekcije rada bili su glavni razlog što one nisu stvorene u svim planiranim mestima. Uz to su neke oblasti (skopska, banjalučka i sarajevska) bile tako prostrane i sa velikim brojem preduzeća da je sa postojećim kadrom bilo nemoguće efikasno ih kontrolisati. Do kraja 1920. inspektori rada su pregledali samo 1.138 preduzeća (279 industrijskog i 850 zanatskog karaktera), uglavnom u sedištima inspekcije i najbližoj okolini u kojima je bilo zaposleno 36.027 radnika. Izdali su veliki broj naloga za otklanjanje higijensko-tehničkih nedostataka u preduzećima i posredovali su između radnika i poslodavaca u 88 tarifnih pokreta i 56 štrajkova.²⁹ MSP je znalo da je učinak inspekcije rada u 1920. bio skroman u svakom pogledu, ali je ipak bilo zadovoljno postignutim rezultatima, jer su inspektori morali da savlađuju ne samo veliki otpor poslodavaca nego i organa vlasti koji ih nisu priznavali. Zahvaljujući inspekciji rada, u Jugoslaviji je potkraj 1920. počeo da se uvodi izvestan red, ujednačenost i doslednost u zakonskoj zaštiti radnika.

Inspekcije rada su bile jednoobrazno organizovane, ali je sadržaj njihovog rada zavisio od toga kakvo je radničko zakonodavstvo važilo na datoj teritoriji. One su bile autonomne u odnosu na lokalne vlasti i političke partije, a zavisile su od Središnje inspekcije rada i podlegale su njenoj kontroli. Zadatak oblasnih inspekcija rada bio je da kontrolišu i time doprinose doslednom sprovođenju u život svih zakonskih propisa o zaštiti radnika (higijensko-tehnička i telesna zaštita, stambene prilike, pravni i ekonomski odnosi, kulturni i socijalni položaj radnika i slično).³⁰

Definitivnu formu inspekciji rada dala je *Uredba o inspekciji rada* od 21. maja 1921. Međutim, kako je ona imala karakter trajnog zakonskog akta, to se mi na njoj ovde nećemo zadržavati. O radu Središnje inspekcije i oblasnih inspekcija rada u 1920. štampan je poseban izveštaj. Sa ovom korisnom praksom nastaviće se i sledećih godina.

Na uredbi o radničkim komorama u MSP je takođe brzo rađeno, utoliko pre što poslodavci nisu pružali takoreći nikakav otpor, jer njome nisu direktno pogađani njihovi interesi. Za osnovu je uzet predlog koji je na an-

²⁸ *Izveštaj inspekcije rada Kraljevine SHS za 1920, 9.*

²⁹ *Isto, 20—25.*

³⁰ *Isto, 9—10.*

keti u Zagrebu podneo Mihailo Todorović, sekretar Radničke komore u Beogradu. Krajem novembra 1920. uredba je upućena na saglasnost ostalim ministarstvima i ova su je brzo dala. Čak je i Ministarski savet posle toga stigao da pretrese dokumentat i usvoji ga u celini. Svi ministri su ga potpisali. Međutim, on, ipak, nije stupio na snagu. Uoči njegovog objavljivanja u *Službenim novinama* pojavila se zlokobna Obznana, a time je i objavljivanje uredbi o radničkim komorama odloženo na neodređeno vreme.²⁷

Iako je postojanje poljoprivrednih radnika bilo karakteristično u prvom redu za Vojvodinu, njihovim problemima se u tom periodu (iz napred navedenih razloga) bavilo MSP. Usled relativno brzog sprovođenja agrarne reforme (davanjem zemlje u privremeni zakup i kolonizacijom) veliki broj poljoprivrednih radnika u BBB ostao je bez ikakvih ili nedovoljnih izvora prihoda za život. Karakteristično je da su u Vojvodini kolonizovani najviše dobrovoljci i agrarna sirotinja iz pokrajina sa desne obale Save i Dunava, a od meštana su zemlju dobijali samo Sloveni, dok su Nesloveni potpuno isključeni iz agrarne reforme.²⁸ Zbog podele veleposeda u Vojvodini se već 1919. pojavila velika nezaposlenost poljoprivrednih radnika, koja se sledećih godina pojačavala. Računa se da je već u prvim godinama posle rata ostalo oko 100.000 čistih poljoprivrednih radnika i članova njihovih porodica »u bespomoćnom i očajnom položaju« bez obezbeđene egzistencije. Ako se uzme u obzir da je u Vojvodini postojao i veliki broj siromašnih seljaka koji su dodatne izvore prihoda obezbeđivali radom na veleposedima, dolazimo do zaključka da 38% ili 1/3 stanovništva ove pokrajine nije živela od svoje zemlje već od rada na veleposedima.²⁹ Čitava ta armija gladnih i nezbrinutih proletera i poluproletera počela je da predstavlja opasnost po postojeći društveni poredak. Da bi se poljoprivredni radnici umirili, očuvao red i mir i otklonile revolucionarne pretnje, MSP je 2. jula 1919. izdalo hitnu naredbu kojom je naložilo: da se na teritoriji BBB na poljoprivrednim poslovima upotrebe u prvom redu domaći radnici, da se ograniči korišćenje poljoprivrednih mašina (žetelica, kosačica, vršalica) sve dokle poljoprivredni radnici (risari) ne obezbede dovoljan ris (nadoknada za obavljene rad, uglavnom u naturi) i propisane minimalne nagrade za određene poslove. Cilj naredbe je bio da veštačkim putem izazove potražnju ljudske radne snage, ograniči konkurenciju među poljoprivrednim radnicima a time i obaranje njihovog risa i odredi uslove rada najamne radne snage na veleposedima, kako bi što veći broj poljoprivrednih radnika i siromašnih seljaka pribavio najnužnija sredstva za život. Naredba je naišla na veliki otpor vlasnika zemlje i većine predstavnika državne vlasti na čelu sa Ministarstvom unutrašnjih dela, usled čega je samo delimično spro-

²⁷ *Sten. bel. Ustavotvorne skupštine, XXII red. sast. 22. IV. 1921, 6—8.*

²⁸ U BBB je pod udar agrarne reforme došlo 858.813 katastarskih jutara zemlje. Od toga je do 1922. podeljeno 501.966 k.j. (ili 58%), i to 350.496 k.j. mesnoj sirotinji, 72.242 k.j. dobrovoljcima a 79.228 k.j. kolonistima. (S. Sečerov, *Istorija agrarne reforme i agrarnog zakonodavstva u Jugoslaviji*, Rukopis u Arhivu SANU, br. 10.022). O agrarnoj reformi u Vojvodini danas postoji bogata literatura od koje navodimo samo najvažnije: M. Erić, *Agrarna reforma u Jugoslaviji 1918—1941. godine*, Sarajevo 1958; N. Gačeša, *Agrarna reforma i kolonizacija u Bačkoj 1918—1941*, Novi Sad 1968; Isti, *Agrarna reforma i kolonizacija u Banatu 1919—1941*, Novi Sad 1972; Isti, *Agrarna reforma i kolonizacija u Sremu 1919—1941*, Novi Sad 1975.

²⁹ T. Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini 1918—1920*, 45.

vedena u život. »Nije postigla ni (...) moralni ni praktični efekat« koji se od nje očekivao, ali je izvršila psihološko dejstvo na poljoprivredne radnike umirivši ih.«²²

Sledeće godine je tako reći ista naredba MSP ponovljena, s tom razlikom što je sada upotreba poljoprivrednih mašina još više ograničena. Međutim, Ministarstvo poljoprivrede ju je poništilo, a Ministarstvo unutrašnjih dela je naredilo da se, na mesto mirovnih paritetnih sudova, koje su dotad birali sami poslodavci i risari, sada ustanove sudovi čije će članove određivati sreski načelnici iz redova posjednika i risara. Samo se po sebi razume da su organi vlasti težili da iz tih sudova istinu razne »larmadžije« i »bukače«, tj. ljude koji su energično štitali interese risara, i da na njihova mesta dovedu ličnosti koje će više suditi po želji vlasti i veleposjednika. Te mere su kod risara izazvale »veliko ogorčenje i očajanje«, te je MSP u drugoj polovini 1920. izdalo novu naredbu, kako bi risarima omogućilo da dođu do sredstava za život makar pri berbi kukuruza. Imajući u vidu sve rečeno, vidimo da su se risari 1920. našli u težem položaju nego prethodne godine. Da bi prehranili sebe i svoje porodice, oni su odlazili u industrijska, građevinska i druga preduzeća u Vojvodini i Srbiji i uz minimalne nagrade prihvatili se svakog posla za koji nisu bile potrebne kvalifikacije. Ta rezervna armija radnika je neprestano vršila snažan pritisak na tržište rada i obarala i onako već niske nadnice nekvalifikovanih radnika.²³

Poljoprivredni radnici i siromašni seljaci su pokušali da pomognu sami sebi organizujući se u sindikalnom Savezu poljoprivrednih radnika. Savez je krajem 1920. imao u Vojvodini više od 12.000 članova raspoređenih u oko 25 organizacija. Pododbori su mu bili prilično labavo organizovani i među sobom slabo povezani te su se, iako brojno vrlo jaki, lako osipali posle svakog napada režima. U organizacijama su bili najbrojniji Mađari, što su organi vlasti iskoristili, stalno atakovali na njih, ne dozvoljavajući im da se učvrste i povedu ozbiljniju borbu za popravku položaja svojih članova. Zbog preterane materijalne bede, nesigurnosti zarade i stalnog pritiska organa vlasti poljoprivredni radnici su retko kolektivno istupali prilikom zaključivanja ugovora o radu i još ređe štrajkovali.²⁴ Zbog svega toga su oni bili u težem položaju nego ijedna druga radnička profesija.

U toku 1921. uglavnom je ponovljena praksa iz prethodnih godina. Novost je u tome što je sada naredba MSP obavezivala opštine da u toku zime obezbede najnužniju ishranu onim risarima kojima u sezoni poljskih radova nisu uspele da osiguraju dovoljnu zaradu.²⁵ Ni ta naredba nije sprovedena u život, utoliko pre što te godine nije bilo sindikalnih organizacija poljoprivrednih radnika koje bi svojim članovima pružile moralnu i kakvu drugu pomoć, jer su one krajem 1920. rasturene poznatom vladinom Obznanom.

Načelno je MSP u svim slučajevima izjavljivalo da se predratni zakonski propisi i praktičaj položaj radnika neće pogoršati. Međutim, za poljoprivredne radnike to nije važno. Njihov položaj je posle rata postao neuporedivo teži u zakonskom, a naročito u praktičnom pogledu.

²² Isto, 289—290; *Godišnjak o radu MSP u god. 1918—1921*, I, 180—183.

²³ T. Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini 1918—1920*, 290—291; *Godišnjak o radu MSP u god. 1918—1921*, I, 184—185.

²⁴ T. Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini 1918—1920*, 288—298.

²⁵ *Godišnjak o radu MSP u god. 1918—1921*, I, 185—187; A CK SKJ, Zbirka V. Koraća, 1.300, *Zapisnik sednice užeg odbora za regulisanje odnosa između poljoprivrednih radnika i poslodavaca BBB održane 20. V. 1921.*

Prilikom izlaganja posleratne zakonske zaštite radnika u Jugoslaviji više puta smo pominjali železničare i rudare, ali o njima nismo mnogo govorili. To je zbog toga što oni nisu uvek bili obuhvaćeni opštim zakonskim propisima o zaštiti i osiguranju radnika, već su kao specifične struke i dalje bili prisilno odvojeni od ostalih radnika i posebno tretirani od organa vlasti. Organizovana radnička klasa je neprekidno tražila da se svi oni koji iznajmljuju svoju fizičku i umnu snagu (među njima rudari i železničari) jedinstveno tretiraju, jer je ispravno smatrala da se time jača položaj proletarijata u celini. Međutim, tim zahtevima nikada nije udovoljeno. Rukovodeći se ne samo specifičnostima rudarske i železničarske profesije nego još više značajem železničkog saobraćaja i rudarstva za privredu zemlje pa i održanje postojećeg društvenog poretka, vladajući režim je neprekidno izdvajao železničare i rudare, nastojeći da ih izoluje i udalji od ostalih radnika i samim tim oslabi njihovu klasnu borbu.

Ne analizirajući ovde detaljno položaj železničara u svakoj jugoslavenskoj pokrajini po završetku prvog svetskog rata, možemo konstatovati da je on bio sličan položaju većine drugih radnika, s tim što su železničari bili podvrgnuti daleko strožijem režimu (poluvojnoj disciplini) što ga je provodila železnička birokratija. Kao i kod drugih radnika, njihova zakonska zaštita i osiguranje bili su različito regulisani po pokrajinama, ali im je realni položaj gotovo redovno bio gori nego što su ga zakonski propisi određivali. Doduše, Poverništvo za saobraćaj vlade Narodnog vijeća SHS u Zagrebu zavelo je u jesen 1918. osmočasovno radno vreme na železnicama i dodatak na skupoću. Po ugledu na Mađarsku, u januaru 1919. uveden je tzv. »razoružbeni doplatak« u iznosu od 300 K mesečno preko plate i svih drugih dodataka. U Sloveniji su ratne plate železničara povećane za 171 do 300 kruna na mesec. Ali, nijedna od tih mera nije dosledno primenjivana. Što se građanska vlast više učvršćivala, položaj železničara se uglavnom pogoršavao. Skupoća je brzo rasla, a dodaci na skupoću se nisu povećavali u odgovarajućoj srazmeri, nego su čak smanjivani. Radno vreme je produžavano, prekovremeni rad nije plaćen, a nedeljni odmor je sve više skraćivan.²⁴ U radničkim redovima se opravdano smatralo da je iz predratnih železničkih zakonodavstava Austrije (Slovenija), Mađarske (Hrvatska i Slavonija, BBB), Bosne i Hercegovine i Srbije u novostvorenoj Kraljevini SHS izbačeno sve što je u njima bilo napredno a zadržana samo reakcionarna praksa »na svima poljima i po svima oblasnim železničkim direkcijama«.²⁵ Pod utjecajem preživljenih ratnih stradanja i revolucionarnih zbivanja u svetu, železničari su po završetku rata počeli masovno da stupaju u revolucionarne i partijske organizacije da bi se udruženim snagama izborili za radikalno poboljšanje svog položaja. Po završetku beogradskog Kongresa ujedinjenja (20—23. aprila 1919) sastali su se železničari delegati Kongresa iz svih krajeva Jugoslavije i tom prilikom utvrdili principe i puteve za svoje strukovno ujedinjenje. Odmah zatim počeo je praktičan rad za ujedinjavanje. U Zagrebu je 17. avgusta 1919. održana pripremna konferencija, a od 28. do 30. septembra 1919. u istom mestu je održan Kongres na kome su se ujedinili sindikalno organizovani železničari, rečni brodari, tramvajci, PTT osoblje i srodne struke iz cele zemlje i stvorili Savez saobraćajnih

²⁴ *Železničar*, br. 19, 28. VI. 1919; *Radničke novine*, br. 142, 17. VI. 1919.

²⁵ *Radničke novine*, br. 236, 3. X. 1920, »Principi za novu železničku pragmatiku«.

i transportnih radnika i službenika Jugoslavije (SSTRISJ).²⁴ Po broju članova, borbivosti i mobilnosti Savez je spadao među prve u zemlji, što se brzo povoljno odrazilo na popravljjanje položaja železničara.

Železničari su se i pre ujedinjenja energično borili za svoje interese. Sirom Jugoslavije su održavani razni skupovi železničara na kojima je od nadležnih zahtevano da se primanja železničara povećaju i usklade sa rastom skupoće, da im se isplate već zarađene nadnice, da se uvede osmočasovno radno vreme, da se obezbede bolji uslovi rada, da se priznaju radnički poverenici i sindikalne organizacije, zagarantuje minimum nezaposlenima, da se sa železničarima čovečnije postupa i slično.²⁵ Kada zahtevi ne bi naišli na odgovarajući odziv nadležnih, železničari su stupali u štrajkove, nastojeći da borbom iznude ono što nisu uspeali dobiti mirnim putem.²⁶ Veoma je značajna Zemaljska konferencija železničara Srbije održana 9. i 10. avgusta 1919. u Nišu, jer su na njoj istaknuti zahtevi u ime svih železničara Jugoslavije. Traženo je: 1. uvođenje osmočasovnog radnog vremena za celokupno osoblje državnih, okružnih i privatnih železnica u Kraljevini SHS; 2. povećanje plata i dnevnica i određivanje minimalnih plata i dnevnica; 3. ukidanje podela osoblja na stalno i privremeno; sve osoblje posle tri meseca provedena u službi na železnici smatra se stalnim; 4. priznanje radničkog odbora sastavljenog od 23 člana koje biraju radnici iz svoje sredine u svakoj ložionici, radionici i partiji na pruzi, a jednu trećinu njegovih članova određuju starešine. Dužnosti odbora su da utvrđuje visinu radničkih nadnica, određuje potrebu prekovremenog rada, reguliše sporove između radnika i prepostavljenih i donosi odluke o otpuštanju radnika s posla; 5. priznanje prava štrajka celokupnom železničkom osoblju; 6. priznanje prava koalicije železničkom osoblju Kraljevine SHS i priznanje prava sindikalnim organizacijama železničara da zastupaju svoje članove kod železničkih direkcija i Ministarstva saobraćaja; 7. izbor »železničkog odbora« tajnim glasanjem iz redova svih železničkih radnika i službenika; 8. »železnički odbor« bira disciplinski sud iz redova svojih članova; 9. regulisanje pravovremenog napredovanja; 10. redovan godišnji odmor u trajanju od 30 dana; 11. higijensko uređenje radionica, ložionica i odmorišta; 12. osnivanje naročitog sanitetskog odeljenja; 13. zakonska zaštita života i zdravlja radnika i službenika od bolesti i nesrećnih slučajeva i 14. zakonsko obezbeđenje penzije za celokupno železničko osoblje i članove njihovih porodica.²⁷

Kao što se vidi, zahtevi železničara su bili brojni i raznovrsni, na prvi pogled deluju nerealno, ali će većinu uskoro usvojiti Ministarstvo saobraćaja,

²⁴ *Železničar*, br. 35, 11. X. 1919; *Radničke novine*, br. 235, 4. X. 1919; *Izvešće Drugom kongresu Saveza saobraćajnih i transportnih radnika i službenika Jugoslavije*, Zagreb 1920, 23—26.

²⁵ *Zbornik grada za istoriju revolucionarnog radničkog pokreta u Beogradu* (za štampu priredio B. Lucić), Beograd 1973, 265—269; *Železničar*, br. 10, 19. IV. 1919, »Memorandum...«, br. 31, 13. IX. 1919, »Konferencija jugoslovenskih saveza železničara«.

²⁶ Na požarevačkim okružnim železnicama dolazilo je pet puta do štrajkova u toku 1919. U maju 1919. štrajkovali su železničari na prugama: Niš—Skoplje, Skoplje—Kos. Mitrovica i Cuprija—Zaječar. U julu su štrajkovali železničari u Beogradu, u avgustu u Aleksincu i na pruzi Zabrežje—Valjevo. (Više o tome vid.: M. Milenković, n. d. 64—65, 133, 143). U severnim delovima BBB železničari su štrajkovali 21. II. 1919, a u celom Banatu 20. VI. 1919. (T. Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini 1918—1920*, 273—275).

²⁷ M. Milenković, n. d. 143—144.

što posredno govori o snazi njihove sindikalne organizacije. U Beogradu su od 6. do 27. oktobra 1919. vođeni pregovori između predstavnika SSTRiSJ i Ministarstva saobraćaja, da bi 28. oktobra bio usvojen znameniti *Protokol sporazuma*. U pregovorima i potpisivanju dokumenta učestvovali su predstavnici sindikalno organizovanih revolucionarnih železničara iz svih jugoslovenskih pokrajina. S druge strane *Protokol* su potpisali M. Pavlović, načelnik mašinskog odeljenja Ministarstva saobraćaja, i M. Drašković, ministar saobraćaja. *Protokol sporazuma* je vrlo opširan i detaljan. Njime su precizno regulisani svi uslovi rada i plaćanja železničkog osoblja na svim državnim železnicama u Kraljevini SHS. Načelno je usvojeno sprovođenje osmočasovnog radnog dana »po svim granama železničke službe«. Budući da taj princip nije bilo moguće odmah praktično ostvariti i budući da je funkcionisanje železnice imalo svojih specifičnosti, određeno je da u toku jednog dana prekovremeni rad ne sme biti duži od 4 sata (svega na dan 12 sati). Međutim, ukupan broj ostvarenih radnih časova u toku jednog meseca nije smeo da premaši 260, što je u proseku iznosilo po 10 sati na dan, ne računajući obavezni i zagarantovani nedeljni odmor od 36 časova. *Protokol* predviđa brojne izuzetke i u obaveznom odmoru za operativno vozno osoblje u toku službe. U efektivno radno vreme je uračunavano i vreme provedeno na pripremanju voza i lokomotive za vožnju, i to za mašinsko osoblje i vozovođe po jedan sat, a za sve ostalo osoblje po pola sata. Iz te odredbe je bila izuzeta Srbija, gde, zbog nesređenih prilika na železnicama i pomanjkanja stručnog osoblja, pomenute pripreme nisu uračunavane u maksimalno radno vreme ali su plaćene kao prekovremeni rad. Pri povratku sa vožnje vozno osoblje je predavalo lokomotivu ložionici na staranje. Za stanično, magacinsko, radioničko i sekcijско osoblje odmah se uvodi osmočasovni radni dan, s tim što se pružnim radnicima u efektivan rad uračunavalo vreme od prijema do predaje alata, tj. odlazak i povratak s posla. Prekovremeni rad tih kategorija radnika (najviše po 2 sata na dan i duže od 2 dana u mesecu) mogla je dozvoliti samo savezna i pokrajinska sindikalna centrala. Sve osoblje koje radi nedeljom stiče pravo na odmor narednog dana, a takav rad se plaća kao prekovremeni.²⁰

Pomenuti železnički odbor je u *Protokolu sporazuma* dobio drukčiju formu i sadržaj od onog što su želeli železničari. Takvi odbori se osnivaju pri svim oblasnim železničkim direkcijama. U njih radnici šalju po tri predstavnika, koji imaju savetodavno pravo glasa u pitanjima koja se tiču železničara. Prvi posao odbora je bio da izradi pravilnik o premeštajima, za koji *Protokol* već predviđa izvesne principe, maksimalno štiteći interese radnika.²¹

Što se tiče raspoređivanja na posao i napredovanja u službi *Protokol sporazuma* je napravio kompromis između radničkih zahteva i dotadašnje prakse, detaljno regulišući ovu materiju, ali više u korist železničara. Utvrđeno je da minimalne nadnice (računajući ovde i dodatak na skupoću) na železnicama budu ove: kvalifikovanih radnika 18, nekvalifikovanih radnika u ložionicama i radionicama 14, nekvalifikovanih pružnih radnika 12, a ostalih nekvalifikovanih radnika 10 dinara. Oženjeni radnici su dobijali na dan po jedan dinar na svakog nezaposlenog člana uže porodice. Prekovremeni rad se plaćao sa 100% više, a bavljenje voznog osoblja na odmorištima (između dva turnusa) sa 50% više. Vozno osoblje je plaćano prema broju pređenih kilometara i u zavisnosti od toga koju je vrstu voza vozilo. Njihove zarade su bile

²⁰ *Službene novine Kraljevine SHS*, br. 139, 15. XI. 1919, »Protokol sporazuma«.

²¹ Isto.

veće od zarade ostalih kvalifikovanih radnika. Nadnice se isplaćuju svakih 15 dana a plate svakog meseca. Za svako neopravdano zakašnjenje u isplati zarada krivac će biti strogo disciplinski kažnjen. Svi zaposleni na železnici sticali su pravo na godišnji odmor, i to oni sa radnim stažom do 10 godina 15 dana, a ostali 20 dana.²²

Protokol sporazuma precizno reguliše pitanje bolesničkih blagajni, povreda na radu, penzija, posmrtnina (o čemu će naknadno biti reči), radničkih odela, povlastica, premija, kazni, otkaza službe, žalbi i sve to uglavnom naglašeno u interesu železničara. SSTRiSJ je priznato pravo da interveniše u Ministarstvu saobraćaja »u svim pitanjima zaštite interesa železničkog osoblja«. Sa sadržajem *Protokola* upoznat je Ministarski savet, a već 30. oktobra 1919. Sporazum je razaslan oblasnim železničkim direkcijama da ga počnu primenjivati u etapama.²³

Saobraćajno i transportno osoblje i revolucionarna radnička klasa Jugoslavije u celini s razlogom su shvatili *Protokol sporazuma* kao svoju veliku pobedu i tekovinu dotadašnje klasne borbe. U vladi se u početku na *Sporazum* gledalo kao na nužno zlo i na iznuđeni ustupak, tj. kao na cenu koja se morala platiti dobro organizovanim i borbenim železničarima da bi se u zemlji organizovao uredniji železnički saobraćaj.

Oblasne železničke direkcije su neprijateljski dočekale *Protokol sporazuma* (naročito direkcija u Sarajevu), složno ističući da je neprimenljiv u praksi. U manjoj ili većoj meri sve su ga one sabotirale, tako da nigde nije ni približno oživotvoren. U decembru 1919. na pozicije železničke birokratije prešao je i potpisnik *Protokola*, ministar saobraćaja Drašković. SSTRiSJ je reagovao brojnim upozorenjima, protestnim skupovima, rezolucijama, memorandumima, predstavkama i upućivanjem delegacija u Ministarstvo saobraćaja, ali ništa bitno nije postigao.²⁴ Železničari su morali ili da se pomire sa masovnim gaženjem *Protokola sporazuma* ili da stupe u borbu i svojom snagom izbore njegovo izvršavanje. Opredelili su se za ovo drugo, ali kako još nisu bili organizaciono i finansijski spremni za frontalni sukob, odložili su generalni štrajk, a prihvatili su parcijalne akcije u slučajevima drastičnih gaženja prava železničara. U januaru 1920. došlo je do štrajkova železničara niškog regiona, zatim na pruzi Stalać — Užice i na timočkim železnicama, uglavnom usled neurednog isplaćivanja zarada. Kada su zarade isplaćene, u prva dva slučaja štrajkovi su obustavljeni, dok su timočki železničari proširili svoje zahteve vezujući ih za ispunjavanje i drugih uslova iz *Protokola sporazuma*. Na to je Ministarski savet 24. januara odgovorio militarizacijom timočkih železnica, tj. železničari su mobilisani u vojsku i pod pretnjom vojnog suda naterani da rade. Tako je štrajk ugušen. U prvoj polovini februara 1920. u Beogradu i nekim drugim mestima Srbije priređeni su protestni zborovi i štrajkovi protiv brutalnog gušenja štrajka na timočkim železnicama, ali sve to nije donelo očekivane rezultate. Naprotiv, počelo je oštrije proganjanje sindikalno organizovanih železničara nego ikada ranije od stvaranja Jugoslavije.²⁵

U februaru 1920. došlo je do pregovora između predstavnika Ministarstva saobraćaja i SSTRiSJ, na kojima su se zastupnici železničara borili za

²² Isto.

²³ Isto.

²⁴ *Železničar*, br. 42, 43 i 47, 29. XI, 6. i 13. XII. 1919.

²⁵ M. Milenković, n. d. 156—162.

integralnu primenu *Protokola sporazuma*, a delegati Ministarstva ga u celini osporavali. Sporazum nije bilo moguće postići i pregovori su prekinuti.²² Na to je Ministarstvo saobraćaja 1. marta 1920. jednostrano proglasilo da je *Protokol sporazuma* ukinut i zamenjen *Privremenim pravilnikom*, koji je izradilo samo Ministarstvo. *Pravilnikom* je produženo radno vreme voznog osoblja i do 16 sati na dan, skraćen nedeljni odmor (dva puta mesečno po 24 sata), spremanje voza i lokomotive za rad i odlazak pružnih radnika na radnu deonicu isključeni iz priznatog radnog vremena, smanjene ili potpuno ukinute naknade za prekovremeni rad, smanjene nadnice, skresani dodaci na skupoću radnicima i članovima porodica (priznaju se samo za radne dane), uskraćeno železničarima pravo da odlučuju ili daju predloge kada se rešava o pitanjima koja se tiču njih i drugo.²³

Na bazi *Privremenog pravilnika* nije bilo moguće postići kompromis. U toku marta železničari su širom Jugoslavije držali protestne zborove protiv ukidanja *Protokola sporazuma* i nametanja nepovoljnijih uslova rada i plaćanja. Obe strane su se spremale za odsudnu bitku. Železničari su počeli sponatano da sprovedu pasivnu rezistenciju i koče saobraćaj. U takvoj situaciji vođstvo SSTRiSJ je u noći između 15. i 16. aprila 1920. proglasilo generalni štrajk železničara na celoj teritoriji Jugoslavije. U štrajku je sudelovalo oko 60.000 železničara. Zahvaljujući idejnom i taktičkom nejedinstvu rukovodstva štrajka, činjenici da nacionalni železničari nisu ni obustavljali rad, a naročito tome što je vlada 18. aprila proglasila militarizaciju železničara (pozivajući ih na vojnu vežbu) i protiv železničara upotrebila vojsku, policiju, žandarmeriju i sva druga sredstva koja su joj stajala na raspolaganju (u Ljubljani je i krv prolivena), štrajk je postupno lomljen i do kraja aprila potpuno ugušen.²⁴

Posledice poraza železničara bile su teške ne samo za štrajkače (s posla je otpušteno oko 2.400 radnika, od toga njih 1.200 sa stečenim pravom na penziju). obračunavajući se sa železničarima, vlada se, kao najviši organ i predstavnik građanske klase, u stvari obračunavala sa celom radničkom klasom, jer je SSTRiSJ bio kičma revolucionarnih sindikata. Ne obazirući se na zahteve železničara i na obećanja data u vreme štrajka, Ministarstvo saobraćaja je 2. juna 1920. izdalo novi *Pravilnik*, koji je ishodište imao u *Privremenom pravilniku* a ne u *Protokolu sporazuma*. Doduše, njime su povećana primanja železničara u vidu povećanja dodatka na skupoću, ali treba imati na umu da su u prethodnih 7 meseci porasle cene svih životnih potreba i da je sada ta negativna razlika samo smanjena. Drastično pojačani progoni i demoralizacija posle poraza štrajka smanjili su broj železničara i njihovih organizacija u revolucionarnim sindikatima, te su oni izgubili ulogu koju su dotad imali. Od poraza u generalnom štrajku železničari se više nikada nisu oporavili. Nije više bilo velikih štrajkova, i tarifnih pokreta, već je sudbinu železničara krojila uglavnom železnička birokratija na čelu sa Ministarstvom saobraćaja.

U Kraljevini SHS su od njenog stvaranja činjeni pokušaji u pravcu izjednačenja zakonodavstva koje se odnosilo na železnice i železničare. Po svojoj prilici već u prvoj polovini 1919. izrađena je prva železnička pragmatika (zakon

²² *Ujedinjenje* (Organ SSTRiSJ, Zagreb), br. 4—6, 10—29. II. 1920.

²³ *Ujedinjenje*, br. 7 i 8, 10. i 20. III. 1920.

²⁴ Više o tome vid.: M. Milenković, *Železničari Srbije 1918—1920*, Beograd 1971, 61—96; A. Hadžirović, *Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1918—1941*, Beograd 1978, 221—229; F. Klopić, *Velika razmejitev*, Ljubljana 1969, 68—74.

o državnim železnicama), ali šira javnost nije imala priliku da je upozna, jer ju je Ministarstvo saobraćaja na energičan protest železničara u SSTRISJ iz Beograda, Sarajeva, Zagreba i Ljubljane, odbacilo kao lošu.²⁹ Sledeće godine je izrađen nacrt nove pragmatike i sredinom 1920. dostavljen SSTRISJ na razmatranje. Sindikalni stručnjaci za probleme železnica smatrali su da je nacrt reakcionaran i da je gori od prvog. Njihove primedbe su bile načelnog i specifičnog karaktera i tako brojne da su svojim obimom prevazilazile nacrt. Osnovne zamerke su izložene u popratnom pismu SSTRISJ 18. avgusta 1920. ministru saobraćaja. Iako se u pismu formalno ne insistira na očuvanju duha *Protokola sporazuma*, najveći deo primedaba je bio inspirisan upravo njegovim sadržajem. Težnja je bila da se železničarima obezbedi što povoljniji položaj u svakom pogledu. Za razliku od ranijih kontakata između organizovanih železničara i organa Ministarstva saobraćaja, kada su železničari istupali samouvereno, jer su iza njih stajale brojne i za borbu spremne snage, posle poraza štrajka železničara situacija se iz temelja izmenila. Sada je rukovodstvo SSTRISJ snishodljivo molilo ministra saobraćaja da se obrazuje mešovita komisija od stručnjaka železničkih direkcija i predstavnika Saveza, koja bi razmotrila predloženi projekt pragmatike i primedbe železničara i na osnovu svega toga dala »definitivni sadržaj i formu« ovom važnom dokumentu. Nemajući snage da svoje želje nametne Ministarstvu saobraćaja, vodstvo Saveza je pokušavalo da postigne cilj zaobilaznim putem: ističući da je u svim »modernim državama (...) odavno priznat princip da se ne grade zakoni i ne određuju obavezni propisi bez pripita onih, na koje se ti propisi odnose i nad kojima će se primenjivati.«³⁰ Nacrt pragmatike nije dalje razmatran, nije dobio zakonsku snagu u periodu koji ovde obrađujemo, te stoga ni primedbe i želje rukovodstva SSTRISJ nisu uzimane u obzir.

Ubrzo po slamanju generalnog štrajka železničara, vlada Kraljevine SHS je počela tražiti puteve i načine kojima bi obuzdala revolucionarni radnički pokret u zemlji i ograničila ili potpuno ukinula pravo štrajka. Od juna do oktobra 1920. izrađeno je više nacrtu zakona ili uredaba o redu i radu, ali, zbog nesloge građanskih stranaka i otpora radničke klase, nijedan od njih nije dobio zakonsku snagu. Najobimnije odredbe tih nacrtu bile su one kojima se suspenduje pravo na štrajk. Konkretno, zabranjuje se svaka vrsta štrajka »sa jasnim političkim smerovima« u svim preduzećima. Štrajk se ne može sprovesti ni iz ekonomskih razloga dok nesuglasice između radnika i poslodavaca ne raspravi jedna njihova mešovita komisija. Sastavom tih komisija i komplikovanom procedurom rada svakako se išlo za tim da se onemoguću svaki štrajk. Posebno je podvučena zabrana štrajkovanja radnicima i službenicima u državnim organima i preduzećima za snabdevanje. Vlastima je u takvim slučajevima stajala na raspolaganju mogućnost militarizacije zaposlenih, odnosno »privremena rekvizicija« ustanova i preduzeća.³¹

Ne uspeši da preko Privremenog narodnog predstavništva proturi anti-radničku *Uredbu o redu i radu*, vlada je svoj cilj delimično ostvarivala usva-

²⁹ *Radničke novine*, br. 200, 24. VIII. 1919, »Povučenov projekt zakona o železničarima«.

³⁰ *Radničke novine*, br. 236, 3. X. 1920, »Principi za novu železničku pragmatiku«; br. 248, 17. X. 1920, »Projektat [uredbe] zakona o državnim železnicama«.

³¹ Više o svemu vid.: B. Gligorijević, »Nastanak Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi«, *Istorija XX. veka*, Zbornik radova X, Beograd 1969, 247—254.

janjem zasebnih uredaba o militarizaciji železnica i rudnika. *Uredba o postupanju u slučajevima nereda, štrajka i pobune na železnicama u Kraljevini SHS* izrađena je u oktobru 1920, a publikovana krajem te godine. Ona predviđa mogućnost da, u slučaju izbijanja štrajka železničara ili »konstatovanja priprema za ovo među osobljem zaposlenim na železnicama«, ministar vojni, na predlog ministra saobraćaja i ministra unutrašnjih dela, ukazom pozove na vojnu vežbu »potreban broj železničkih službenika, služitelja i radnika« u godinama starosti od 18 do 50, »za vreme dok potreba bude trajala«. Mobilisani su potpadali pod nadležnost vojnih disciplinarnih i vojnih sudskih organa. Ako se na vežbu jave pravovremeno, mobilisani su zadržavali sve dotadašnje prinadležnosti. Međutim, ako se neko ne bi odazvao mobilizaciji ili bi u toku vežbe bio kažnjen zatvorom, gubio je pravo na prinadležnosti »za vreme koje odredi dotični starešina«. ²² Ministri vojske, saobraćaja i unutrašnjih dela (na osnovu čl. 6. Uredbe) usvojili su 20. oktobra 1920. detaljan *Uput* za postupanje u slučaju nereda, štrajka i pobune na železnicama u Kraljevini SHS. ²³

Vlasti nisu imale priliku da upotrebe u praksi Uredbu o militarizaciji železničara do sredine 1921, jer u tom periodu nije bilo novih štrajkova železničkog osoblja. Ali treba istaći da je Uredba bila protivzakonita, jer su svi do tada važeći pravni propisi ili izričito priznavali radničkoj klasi pravo na štrajk (*Zakon o radnjama*) ili su to pravo prećutno tolerisali. Donošenjem citirane Uredbe, vlada je izvršila nasilje nad velikim brojem radnika i službenika zaposlenih na železnici, jer im je na nezakonit način uskratila pravo da slobodno raspolazu svojom radnom snagom i bore se za svoje ekonomske i političke interese.

Krajem marta 1921. centrumaši su pod režimom Obznane, protiv volje članstva, razbili SSTRISJ na njegove sastavne delove. Cilj im je bio da stvore veći broj manjih sindikalnih saveza (železničara, brodarar, tramvajaca, PTT osoblja) iz kojih bi istisli uticaj komunista i sami se nametnuli za rukovodstvo. ²⁴ Njihov Savez železničara nikada nije uspeo da okupi veći broj članova i postane značajniji organizacioni i akcioni faktor. Međutim, razbijačka akcija centrumaša i snažan pritisak režima onemogućili su borbenim elementima u SSTRISJ da ponovo podignu svoj savez. Tako su železničari praktično ostali bez zaštite svojih snažnih sindikalnih organizacija. Od tog vremena opšti položaj železničara nije više zavisio od njih samih i njihove borbe, već od direkcija, Ministarstva saobraćaja i uopšte od železničke birokratije.

Videli smo već u više navrata da su železničari i rudari bili u sličnom položaju. Početkom prvog svetskog rata u Austro-Ugarskoj je veliki broj rudara mobilisan i upućen na frontove. Time je učinjena velika greška. Ratna mašina je tražila da se poveća produkcija uglja i metala, a ona je, usled pomanjkanja kvalifikovane radne snage, stalno opadala. Zbog toga je vlasnicima rudnika dozvoljeno da traže povraćaj iz vojnih jedinica izvesnog broja

²² *Službene novine Kraljevine SHS*, br. 290, 28. XII. 1920.

²³ *Grada za istoriju radničkog pokreta i KPJ u Vojvodini 1918—1929*. (za štampu priredila D. Albulj), Srem. Karlovcima 1966, 63—66. Napominjemo da *Uredba o postupanju u slučajevima nereda, štrajka i pobune na železnicama* nosi datum 15. decembar 1920. Međutim, sama činjenica da su na osnovu ovlašćenja njenog čl. 6. ministri vojske, saobraćaja i unutrašnjih dela 20. oktobra 1920. propisali pomenuto *Uputstvo* govori nam da je ovde učinjena neka greška u datiranju ili je za izradu *Uputstva* korišćen tekst još neobjavljene *Uredbe*.

²⁴ Više o tome vid.: J. Čazl, *Nezavisni sindikati*, knj. I, Zagreb 1962, 46—50; T. Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, Beograd 1974, 596—598.

rudarskih specijalista. Nekvalifikovana radna snaga je dovedena sa sela i iz redova činovnika. Među njima je bilo i žena. Celokupno rudarsko osoblje je militarizovano. Svaki pokušaj stvaranja sindikalne organizacije ili isticanja kakvih ekonomsko-socijalnih zahteva mogao je da dovede do pozivanja na odgovornost pred vojnim vlastima i upućivanja na front. Skupoća je rasla u toku celog rata, a rudarske nadnice su dugo ostale na predratnom nivou ili su se minimalno povećale. Time su rudari dovedeni u teži položaj nego ijedna druga struka radnika. Da bi se razne nepravde prema rudarima koliko-toliko ispravile, širom Dvojne monarhije su formirane pritužbene komisije, kojima su rudari mogli da podnose svoje žalbe i zahteve. Ali komisije nisu opravdale svoje postojanje i nisu doprinele popravljaju položaja rudara.²⁵

Kada je u oktobru 1918. došlo do rasula Austro-Ugarske, rudnici su tako reći opusteli, jer su ih napustili svi oni koji su tamo silom dovedeni, među njima i mnogi kvalificirani radnici. Da bi pokrajinske vlade obezbedile najminimalnije količine uglja za održavanje železničkog saobraćaja i rad fabrika, morale su da čine ustupke rudarima i da ih na taj način pridobijaju za rad u rudnicima. U Sloveniji su rudarima povećane zarade za 80%. U Bosni je Zemaljska vlada u nekim rudnicima skratila radno vreme na 8 časova na dan i povećala nadnice rudarima. Sredinom novembra 1918. ona je tražila nove rudare i interesovala se »za radne uslove koje će postaviti rudarska (sindikalna — T. M.) organizacija«. U Hrvatskoj i Slavoniji rukovodstvo reformističkog ORS-a je, bez pristanka rudara, samo 7. novembra 1918. sklopilo kolektivni ugovor sa Rudarskim satništvom i vlasnicima rudnika, kojim su povećane zarade rudara, poboljšano njihovo snabdevanje životnim namirnicama, skraćeno radno vreme i obezbeđeno uljudnije ponašanje poslodavaca i njihovih organa prema zaposlenima.²⁶ Izgleda da su pregovarači iz ORS-a mnogo vodili računa o interesima vlasnika rudnika i nisu dobili onoliko koliko je u datoj situaciji bilo moguće, te su rudari ostali nezadovoljni. Međutim, čim su se rudari vratili na posao, poslodavci su počeli da izigravaju i takav ugovor. Zbog toga i zbog daljeg rasta cena u Hrvatskoj u celoj prvoj polovini 1919. dolazi do tarifnih i štrajkačkih pokreta rudarskih radnika, kojima su uspevali osjetno da poprave svoj celokupni položaj. Početkom maja 1919. izmenjen je i dopunjen postojeći kolektivni ugovor u pravcu daljeg povećanja nadnica i utvrđivanja maksimalnih cena osnovnih životnih namirnica.²⁷

Kao i svi drugi radnici i rudari su krajem rata nagrnuli u sindikalne organizacije. U Sloveniji je (u martu 1919) bilo 7.109 sindikalno organizovanih rudara (da bi se dva meseca kasnije taj broj povećao na 9.000), u Bosni (u martu 1919) 5.622 i Hrvatskoj (u maju 1919) 2.820 članova rudarskih organizacija. U Srbiji su rudarske podružnice počele kasnije da se obnavljaju i usled stalnog pritiska policije, vojske i poslodavaca (mogućnost mobilizacije) sporo su organizaciono napredovale. One su u maju 1920. okupljale 1.768 članova.²⁸ Pokrajinske organizacije rudarskih radnika iz Srbije, Bosne i Hrvatske ujedinile su se na Kongresu 22—23. maja 1920. i osnovale Savez rudarskih radnika Jugoslavije. Sredinom avgusta su im se pridružili i slovenački rudari.

²⁵ *Radnički glasnik*, br. 5, juni 1919.

²⁶ *Radničke novine*, br. 142, 17. VI. 1919; *Glas slobode*, br. 91, 20. XI. 1918; *Radnički glasnik*, br. 1 i 5, februar i juni 1919.

²⁷ *Radnički glasnik*, br. 2, 4 i 5, mart, maj i juni 1919.

²⁸ *Radničke novine*, br. 143, 17. VI. 1919; *Radnički glasnik*, br. 5, juni 1919; *A KP BiH*, II, 306; *Izveštaj Radničke komore 1914—1920*, 47.

Tako je stvoren jedan od najjačih saveza u okviru CRSVJ, koji je krajem 1920. imao oko 15.000 članova.²⁰

U međuvremenu su rudari vodili veliki broj tarifnih pokreta i štrajkova širom Jugoslavije, nastojeći da izbore osmočasovno i kraće radno vreme, veće nadnice, bolju higijensko-tehničku zaštitu, svoje poverenike, priznanje sindikalnih organizacija i slično. U toj borbi su postizali uspehe, ali su trpeli i poraze, u zavisnosti od toga koliko su bili organizovani i borběni, koliko je poslodavac bio uporan i koliko je podršku dobijao od organa vlasti, policije i vojske. Ti sukobi rada i kapitala naročito su česti i oštri bili u Srbiji.²¹ Reč je o tome da su vlasnici rudnika zloupotrebljavali činjenicu što deo rudara može biti mobilisan ako stupi u borbu za poboljšanje svog položaja. U Srbiji su rudari imali u proseku manje nadnice nego njihovi drugovi u ostalim jugoslovenskim pokrajinama, a neke kategorije rudara su bile lošije plaćene i od nekvalifikovanih radnika u gradovima Srbije.²² Zbog toga tarifni pokreti i štrajkovi rudara Srbije u toku 1919/20. obavezno sadrže zahteve za osetno povećanje nadnice, a ostali zahtevi imaju uglavnom drugostepeni značaj.

U Sloveniji i Hrvatskoj je bilo manje sukoba između rudara i poslodavaca, ne samo stoga što je situacija u rudnicima bila sredenija, uslovi rada nešto povoljniji a nadnice veće nego u Srbiji, već i zbog toga što su rudarske organizacije relativno dugo vodili uglavnom socijalreformisti koji su uporno izbegavali sukobe sa vlasnicima. U Bosni, pak, organi vlasti i poslodavci činili su ustupke rudarima dok nisu dobili dovoljno radne snage i dok je građanska vlast bila slaba. U tom periodu štrajkovi rudara su retki, ne traju dugo i usmereni su pretežno na povećanje zarada. Međutim, čim se državna vlast malo osnažila, a rudnici obezbedili potrebnu radnu snagu, pooštren je stav prema rudarima. U vezi sa zabranom proslave Prvog maja 1919. došlo je do pasivne rezistencije i štrajkova u ugljenokopima u Zenici, Kaknju (850 štrajkača), Brezi (560) i Kreki (oko 1.100). Vlasti su hapsile štrajkače i sindikalne rukovodioce, a više od 100 radničkih porodica i samaca proterano je u zavičajna mesta ili u inostranstvo. Preduzimane su i druge represivne mere ali štrajk u Kreki nije ugušen.²³ U drugoj polovini iste godine štrajkovali su rudari u više rudnika, tražeći da se poštuje osmočasovno radno vreme, da se poboljša snabdevanje i uslovi stanovanja, da se prestane sa kažnjavanjem rudara za svaku sitnicu i onemogućavanjem rada sindikalnih organizacija.²⁴ U januaru 1920. Savez rudarskih radnika je bez borbe izdejstvovao povećanje rudarskih nadnica za 70%, zaključivši o tome ugovor s Rudarskim odsekom Zemaljske vlade u Sarajevu. Međutim, već od maja ponovo dolazi do talasa rudarskih štrajkova. Da bi se izbegli stalni sukobi između rada i kapitala, do kojih je dolazilo najčešće usled zaostajanja nadnica za porastom skupoće, 21. jula 1920. zaključen je ugovor između Saveza rudarskih radnika i Zemaljske vlade (s važnošću od 1. avgusta) kojim su regulisani svi važniji momenti iz odnosa rudara i poslodavaca. Pored ostalog, obe strane su se obavezale da se svaka tri meseca, na zahtev jedne od ugovornica, sastanu njihovi predstavnici »u svrhu eventualne revizije ovog sporazuma, naročito ako bi nastupilo osjetljivo skakanje ili padanje cijena životnim namirnicama«. Takođe su se

²⁰ *Radničke novine*, br. 137 i 197, 8. VI. i 19. VIII. 1920.

²¹ Više o tome vid.: *Štrajkovi rudara Srbije*, 173—224.

²² P. Milosavljević, n. d., 59—60.

²³ A. Hadžirović, n. d., 171—172, 183—194.

²⁴ Isto, 196—198.

obavezale na lojalnost prema ugovoru. Ministarstvo šuma i ruda Kraljevine SHS je odobrilo taj sporazum 6. avgusta.²⁶

Ugovor je znamenit dokumenat svoje vrste tog perioda. Mada 1919/20. predstavljaju godine poleta i opšte ofanzive revolucionarnog radničkog pokreta, kada su se štrajkovi i tarifni pokreti valjali kao talasi, uopštavajući se među sobom, te nije moguće utvrditi im ni tačan broj i rezultate, ipak je štrajk ostao mač sa dve oštrice: mogao je uspeti, ali i propasti. Čak i onda kada su se obustave rada uspešno završavale za radnike (a to je bio najčešći slučaj), u uslovima stalno rastuće inflacije, radničke nadnice su uspevale samo da se manje ili više približe stvarnim cenama osnovnih životnih potreba, a nikada da se s njima kreću uporedo. Stoga je svetski i jugoslovenski proletarijat težio da pronađe načine kako da svoje nadnice trajno osigura. U Jugoslaviji je to u retkim slučajevima postizano naročitim odredbama u kolektivnim ugovorima, po kojima su paritetni tarifni odbori u određenim vremenskim razmacima imali automatski da usklađuju nadnice sa porastom skupoće. Time su obe strane imale da steknu izvesnu sigurnost u radu i poslovanju. Upravo takav ugovor je potpisan za rudare državnih rudnika uglja u Bosni.

Zemaljskoj vladi u Sarajevu nije odgovarao taj ugovor. Kada su istekla tri meseca i rudari zatražili da im se povećaju zarade u skladu s porastom cena, potkrepljujući svoje zahteve ubedljivom argumentacijom, Rudarski osek Zemaljske vlade im je ponudio samo polovinu od onoga što su tražili. Pošto se Ministarstvo šuma i ruda proglasilo nenadležnim u sporu i pošto su propali pokušaji rudara da se postigne sporazum, 5.100 rudara u Bosni prosto je prinuđeno da 21. decembra 1920. stupi u generalni štrajk i tim putem se bori za zaštitu svojih prava. Protiv štrajkača je upotrebljena vojska, žandarmerija, policija, građanska garda, a povedena je i vrlo razgranata usmena i pismena propaganda. Rudari i njihove porodice su prinudno isterivani iz rudarskih stanova, hapšeni, proterivani iz mesta i iz Jugoslavije, zlostavljani na razne načine, pa i ubijani. Vlada u Beogradu je 24. decembra 1920. izdala *Uredbu o postupanju u slučajevima nereda, štrajka i pobune na rudnicima* koja je po sadržaju gotovo identična sa uredbom o militarizaciji železničara. Štrajk je ugušen primenom svih sredstava koja su buržoaskoj vlasti stajala na raspolaganju. Napominjemo da je iz istih razloga 17. decembra 1920. došlo do generalnog štrajka 12.000 rudara zaposlenih u Sloveniji. Ovde protiv štrajka nisu upotrebljavane onako drastične mere kao u Bosni i štrajk je uspešno završen 10. januara 1921. potpisivanjem novog ugovora.²⁷

Začeci militarizacije određenih struka radnika u Jugoslaviji datiraju s početka 1919. i ishodište im je u pomenutim naredbama o demobilizaciji železničara i rudara samo u Srbiji. Demobilisanim radnicima tih dveju profesija, videli smo, praktično je neprekidno onemogućavano da se koriste zakonskim pravom na štrajk, tj. da se bore za bolje uslove rada i veće zarade. Izložene uredbe o militarizaciji železničara i rudara dovele su taj proces do kraja i stavile te dve struke radnika u stvarno bespomoćan položaj prema poslodavcima i pretpostavljenim starešinama i činovnicima. U međuvremenu su (24. septembra 1920) bila militarizovana tekstilna i kožarsko-prerađivačka predu-

²⁶ Isto, 210, 230—231, 243; Rafael Brčić, »Štrajk rudara u Bosni i Hercegovini 1920/1921. godine«, *Drugi kongres KPJ*, Slavonski Brod 1972, 26.

²⁷ A. Hadžirović, n. d., 244—248; M. S. Pijade, »Položaj radnika u Jugoslaviji i štrajk rudara u Bosni 1920«, *Nova Evropa*, br. 10, I, XII, 1922; *Službene novine Kraljevine SHS*, br. 291, 29. XII, 1920; R. Brčić, n. n., 27—34.

zeća koja su privremeno ili stalno radila za vojsku. Iako je ta mera kasnije nešto ublažena,²⁶ ostaje utisak da je zakonska sloboda udruživanja i borbe za bolje uslove rada tokom vremena sve više sužavana, a militarizacija sve više proširivana i produbljivana, obuhvatajući sve veći broj radnika i dobijajući sve otvoreniju zakonsku formu.

Dalji korak u pravcu lomljenja revolucionarnog radničkog pokreta i stavljanja radnika u punu zavisnost od poslodavaca i organa vlasti predstavlja poznata vladina Obznana od 29/30. decembra 1920. kojom je zabranjen rad svih komunističkih organizacija (među njima i revolucionarnih sindikata, mada u Obznani nisu ni pomenuti). Prema jednodušnoj oceni inspektora rada, 1921. godina je bila »za veliki deo radništva upravo katastrofalna«, jer im je Obznana rasturila sindikalne organizacije te nije imao ko efikasno da ih brani od neograničene eksploatacije i raznih zloupotreba poslodavaca i organa vlasti. Pod izgovorom borbe protiv komunista, hiljade radnika su otpuštanе s posla, proterivane iz mesta u mesto i hapšene. Otvoreno su gaženi ili sabotirani »svi zakonski propisi o zaštiti radnika«, a da i ne govorimo o odredbama kolektivnih ugovora koji su često uspevali da obezbede radnicima veća prava nego što su ih zakonski propisi predviđali. Masovno je produžavano radno vreme, otpušteni ispravni radnički poverenici, skraćivan nedeļjni odmor, smanjivane nadnice, nije poštovan otkazni rok ni isplaćivane zarađene nadnice i slično. Izlaz iz navedene situacije inspektori rada su videli u što bržem ukidanju ovog izuzetnog stanja i regulisanju putem zakona prava radnika na udruživanje i slobodu kretanja.²⁷ Drugim rečima, u blagoj formi su stajljali do znanja da sindikatima treba dozvoliti slobodno delovanje u okviru zakona.

Posledice najnovije reakcije osetili su na svojoj koži i neki oblasni inspektori rada i njihovi pomoćnici. Bilo je mnogo industrijalaca, zanatlija i trgovaca koji su uz pomoć Obznane pokušavali da se oslobode pregleda i nadzora svojih preduzeća »proglašavajući, kad im to treba, inspektore rada i njihove pomoćnike, komunistima«. Te klevete su izazivale »duga isleđenja, čak i neopravdane otpuste pomoćnih organa, što je sve imalo za posledicu da inspekcije rada ne vrše svoju službu kako treba«. U Srbiji je svaka intervencija savesnog inspektora rada u korist radnika, koji su do Obznane pripadali KPJ, imala za posledicu da je dotični inspektor proglašen za komunistu i da je traženo da mu se zabrani dalji rad.²⁸

Kod nas se obično smatra da je celokupna buržoazija (računajući ovde i sve njene institucije) bila jedinstvena u vođenju antiradničke politike, što je u suštini pogrešno. »Radnički« odseci MSP i inspekcije rada, dakle, institucije koje su bile u svakodnevnom dotiru sa radnicima i imale mogućnost da se bolje upoznaju sa stvarnim položajem zaposlenih, gledale su neprestano sa izvesnim simpatijama na radnike i nastojale da im pomognu u granicama svojih mogućnosti. Na drugoj strani, privredna ministarstva i Ministarstvo unutrašnjih dela bili su uvek naklonjeni poslodavcima i neprijateljski raspoloženi prema proletarijatu. U MSP je na visokim i uticajnim činovničkim me-

²⁶ *Radničke novine*, br. 254, 24. X. 1920; *Radnički glasnik*, br. 4, novembar 1920.

²⁷ *Izveštaj Inspekcije rada za god. 1921*, 97—104, 110—124. Obilje konkretnih i tabelarnih podataka u ovom pravcu pruža *Izveštaj Izvršnog odbora Centralnog međusaveznog sindikalnog odbora Zemaljskoj konferenciji Nezavisnih sindikata, Položaj radničke klase u Jugoslaviji, Beograd 1922*, 12—29. (U daljem tekstu: *Položaj radničke klase u Jugoslaviji*).

²⁸ *Izveštaj inspekcije rada Kraljevine SHS za god. 1921*, 6—7.

stima radilo više bivših istaknutih rukovodilaca radničkog pokreta, koji su tokom vremena (iz raznih razloga) otpali od pokreta, ali nisu otišli u tabor neprijatelja radničke klase već su joj uvek ostali naklonjeni.²⁰ Savesni činovnici, bez obzira na svoju političku orijentaciju, nisu mogli mirno da gledaju kako se pozitivno radničko zakonodavstvo gaji na svakom koraku, a oni ništa da ne preduzimaju. Zbog svega rečenog i nekih drugih razloga u prvoj polovini 1921. nekoliko puta je došlo do raskoraka između MSP, na jednoj strani, i privrednih ministarstava, policije i poslodavaca, na drugoj strani.

Već 6. januara 1921. u MSP je zasedala komisija koja je imala zadatak da predloži »mere u cilju ekonomskog poboljšanja radničke klase.«²¹ Do početka februara u MSP je izrađen nacrt naredbe uperene protiv poslodavaca koji su se koristili Obznanom za smanjivanje radničkih zarada. U nacrtu se prvo konstatuje da je uredbama o militarizaciji rudara i železničara i Obznanom »znatno oslabljena« snaga sindikalnih organizacija, pa i »otporna sredstva« radničke klase u celini. Stoga je Ministarstvo želelo ponovo da uspostavi izvesnu ravnotežu između rada i kapitala, »stojeći na gledištu da treba zadovoljiti ekonomska prava radnika« i održati »u punoj važnosti« postojeće ugovorne odnose između radnika i poslodavaca. Stoga nacrt naredbe zabranjuje da se u preduzećima industrijskog, zanatskog, trgovačkog, rudarskog i saobraćajnog karaktera (počev od decembra 1920) radnicima i službenicima smanjiju zarade »ma u kom vidu to smanjivanje bilo izraženo«. Takođe je zabranjeno vršiti pritisak na radnike u bilo kom obliku. Za kršenje te naredbe bilo je predviđeno kažnjavanje po odredbama *Uredbe o radnom vremenu od 12. septembra 1919.* i *Zakona o radnjama.*²² U isto vreme je bio izrađen nacrt pravilnika o obrazovanju i radu organa za utvrđivanje ekonomsko-socijalnog položaja radničke klase u Jugoslaviji. Njime se predviđa ustrojstvo mešovitih komisija od po dva predstavnika radnika i poslodavaca (predlažu ih najjače sindikalne organizacije ili Radnička komora, odnosno poslodavačke komore) na čelu sa oblasnim inspektorom rada. Zadatak im je bio da ispituju i utvrde ekonomski i socijalni položaj radnika na određenoj teritoriji i MSP učine predloge kako da se to stanje popravi. Posebno je trebalo da obrate pažnju na zdravstveno stanje radnika, na radničke stanovi, ishranu, na položaj invalida rada i besposlenih radnika, na alkoholizam kod radnika, stručnu nastavu, sindikalne organizacije i njihovu političku orijentaciju.²³ Ministarstvo pravde je našlo da su oba nacrta zakonita, ali oni, ipak, nikada nisu obnarodovani i primenjeni u praksi, jer se sa tim, verovatno, nisu složila druga ministarstva.

Umesto zaštite radnika, u duhu opšte tekuće reakcije na polju socijalne politike, 8. aprila 1921. je izmenada i bez konsultovanja radnika i njihovih organizacija izdata *Uredba o izmenama i dopunama Uredbe o radnom vremenu od 12. septembra 1919.* kojima je ona, u stvari, radikalno pogoršana. Suština izmene je u tome što je manjim zanatskim preduzećima data zakonska mogućnost da uvedu desetočasovno radno vreme kao normalno. Pod manjim

²⁰ U red takvih spadali su već pomenuti M. A. Štebi, središnji inspektor rada, Franjo Markić, pomoćnik ministra socijalne politike (od oktobra 1920. do marta 1921), Kosta Jovanović i drugi.

²¹ AJ, 65-45-246.

²² AJ, 84-5-21. Istaknuti socijalista dr. Nedeljko Košanin pozivan je da sudehuje u radu ove komisije, ali je on to odbio. (*Socijalist*, Beograd, br. 5, 12. I. 1921, »Nova uredba«).

²³ AJ, 84-5-21.

zanatskim preduzećima su podrazumevana samostalna preduzeća u kojima nije upotrebljavana elementarna (parna, vodena, električna) snaga, već je rad obavljan isključivo ručno, a u preduzeću nije zaposleno više od 5 radnika.²² S obzirom na sitnoznanatski karakter jugoslovenske gradske privrede, to znači da je sada više od polovine radnika imalo zakonski propisano 10-časovno dnevno radno vreme. Poslodavci su od svoje države dobili na poklon ono za šta su se borili prethodne dve godine, ali to sami nisu uspeali da ostvare, jer su tada protiv sebe imali snažne radničke organizacije.

U praksi pomenute izmene nisu donele tako reći ništa novo, jer su gotovo svi zanatski radnici (ali i mnogi drugi) uskoro posle Obznane prinuđeni da rade po 10, pa i više časova na dan. Najnovijom uredbom je samo ozakonjeno postojeće stanje, a zanatskim radnicima jako otežano da se ubuduće bore za ponovno uvođenje osmočasovnog radnog vremena. Da bi se zakonski propisi o radnom vremenu koliko-toliko poštovali i da bi se izbeglo sukobljavanje nadležnosti različitih ustanova prilikom nadzora nad dužinom radnog dana, MSP je 10. marta 1921. naredilo da kontrolu vrše oblasne inspekcije rada i rudarske nadzorne vlasti (u rudarskim preduzećima). U pokrajinama gde još nisu bile ustanovljene inspekcije rada i rudarske nadzorne vlasti, taj posao vrše »političke vlasti prvog stepena« sve dok se ne ustanove pomenute inspekcije.²³

Usled prekomernog produžavanja radnog vremena, povećao se broj besposlenih radnika. Poslodavci su sada u proseku na svakih 6—8 radnika otpuštali po 2—3, jer su sa manjim brojem radnika i uz manje izdatke, ali za duže radno vreme, uspevali da obave pređašnji posao.²⁴ Negativne posledice dužeg radnog vremena su se dalje širile. Nezaposleni radnici su vršili pritisak na radnu pijacu, obarali nadnice i pogoršavali druge uslove rada. Na taj način su radnici dospievali u sve teži položaj i bedu, bez realnog izgleda da se taj proces zaustavi i vrati, sve dok ponovo ne stvore snažne i borbene sindikalne organizacije. Rukovođene interesima kapitala, vlasti im to nikada nisu dozvolile, u radničkom pokretu je pojačana unutrašnja borba, zbog čega je proletarijat u prvoj polovini 1921. trajno izgubio mnoge tekovine svoje borbe iz prethodnog revolucionarnog perioda.

Radnička komora u Beogradu nije raspuštena Obznanom, ali je došlo do krupnih promena u njenom personalnom sastavu i sadržaju rada. Komora se prvih meseci 1921. aktivno angažovala u borbi sa poslodavcima i kod MSP za zaštitu radnika i za otvaranje revolucionarnih sindikata, ali nije postigla nikakav uspeh. Kako je vlada neprekidno odlagala ili odbijala da dozvoli rad sindikata na osnovi na kojoj su delovali do Obznane, to se Radnička komora na sednicj 7. i 8. aprila 1921. bavila i tim pitanjem. Tom prilikom su centrumaši podneli predlog da sindikalni funkcioneri sami otvore organizacije i da im u tome pomognu članovi Komore, obrazlažući svoj stav činjenicom da je Obznana nezakonit akt. Predlog je na prvi pogled bio vrlo revolucionaran, ali su komunisti u njemu videli dobro sračunatu pozadinu. Oni nisu prihvatili sugestiju centrumaša, jer bi njeno ispunjenje značilo dovođenje u sukob revolucionarnih sindikata sa organima državne vlasti i hapšenje nekoliko stotina sindikalnih funkcionera, pretežno komunista, čime bi ojačale pozicije

²² *Službene novine Kraljevine SHS*, br. 84, 15. IV. 1921.

²³ *Izveštaj inspekcije rada Kraljevine SHS za god. 121, 17.*

²⁴ *Isto*, 121.

centrumaša. Komuniste je sputavala i činjenica što se nadležnost Radničke komore u Beogradu prostirala samo na Srbiju i Makedoniju, te bi sindikati u drugim pokrajinama ostali izvan akcije, što bi moglo da ih demoralise. Nasuprot centrumašima, komunistička većina je predlagala da svi članovi Komore, u znak protesta protiv zatvaranja sindikata, podnesu ostavke na svoje položaje, jer postojanje Komore kod zatvorenih sindikata nema nikakvog smisla. Ostavkama je trebalo izvršiti pritisak na vladu da ubrza otvaranje sindikata. Velika većina članova Komore usvojila je taj predlog, dok su centrumaši, pred prisutnim predstavnikom MSP, izjavili da njih ta odluka ne obavezuje i da će oni sami nastaviti rad u Komori. Tako se i desilo. Kada su komunisti podneli ostavke, centrumaši su od svojih ljudi formirali novu upravu i nastavili rad kao da se ništa nije desilo, stvorivši od Komore pomoćni organ svoje partije i sindikata. U svemu tome uživali su punu podršku vladajućeg režima. Revolucionarni radnici više nikada nisu uspjeli da osvoje komore, jer su ih socijalreformisti i organi vlasti onemogućavali u tome raznim mahinacijama i zloupotrebama.²³

2. Socijalno osiguranje radnika u Kraljevini SHS 1918—1921.

U jugoslovenskim pokrajinama bivše Austro-Ugarske zatečeno je krajem prvog svetskog rata pravo šarenilo osiguranja radnika, dok u Srbiji takvog osiguranja tako reći nije ni bilo, a u Makedoniji, na Kosovu i u Crnoj Gori ono je bilo sasvim nepoznato. U Sloveniji i Dalmaciji sprovedeno je odvojeno osiguranje u slučaju bolesti i u nesrećnim slučajevima, u Hrvatskoj i BBB ta dva osiguranja su vršena uporedo, a u Bosni je postojalo samo osiguranje u slučaju bolesti. Ovde još treba istaći da su se centrale za osiguranje svih vrsta radnika u nesrećnim slučajevima i penziona osiguranje rudara, železničara i privatnih činovnika Slovenije i Dalmacije nalazile izvan teritorije novostvorene Kraljevine SHS. Isto to važi za sve vrste osiguranja u BBB.

Odmah na početku delovanja pokrajinska povereništva za socijalnu politiku su se našla pred problemom kako da očuvaju kontinuitet u osiguranju, a MSP još kako da izvrši ujednačavanje socijalnog osiguranja i rasprostre ga na celu zemlju. Kako nisu postojale ni praktične ni političke mogućnosti da se na osnovu važećih pravnih propisa i potreba hitno donese jedan zakon o socijalnom osiguranju radnika u celoj Kraljevini SHS, morala su da se traže parcijalna rešenja. Usled napred pomenutih i nekih drugih razlika, koje su se nalazile u samoj osnovi osiguranja, nije bilo moguće ujednačiti i centralizovati radničko osiguranje u Sloveniji i Dalmaciji, na jednoj strani, Hrvatskoj i BBB, na drugoj, i Bosni, na trećoj strani. Iz političkih razloga nije objedinjeno čak ni osiguranje radnika u Hrvatskoj i BBB, mada je ovde bila reč o istovetnom sistemu, organizaciji i opsegu osiguranja i mada su takav korak diktirali krupni praktični razlozi.²⁴ U takvoj situaciji nije ostalo ništa drugo nego da pokrajinske vlade, u sporazumu sa MSP, same privremeno rešavaju probleme socijalnog osiguranja na svojoj teritoriji. Treba naglasiti da je MSP više kontrolisalo i brže preuzimalo poslove socijalnog osiguranja od pokrajinskih vlada nego što je to bio slučaj sa zaštitom radnika.

²³ T. Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, 635—636.

²⁴ *Socijalno osiguranje u Kraljevini SHS*, *Socijalni preporodaj*, br. 2, februar 1921, 25—26.

Napred smo videli da su se centrale nekih vrsta osiguranja radništva Slovenije i Dalmacije nalazile u Trstu, Gracu i Beču. Kada je rat završen i jugoslavenske teritorije proglasile otepljenje od Dvojne monarhije, osigurani tih dveju pokrajina nisu mogli odmah da se koriste potporama u nesrećnim slučajevima i penzionim osiguranjem, jer su godinama akumulirana sredstva u raznim fondovima ostala izvan granica Kraljevine SHS. Ostavljajući da se o korišćenju i potraživanju tih sredstava odluči na međudržavnom nivou, Pokrajinska vlada Slovenije je u datoj situaciji delovala prilično brzo i praktično. Ona je 9. decembra 1918. naredbom odredila da se za teritoriju Slovenije, do konačnog uređenja osiguranja radnika u nesrećnim slučajevima za celu Jugoslaviju, u Ljubljani stvori »Privremeni ured za osiguranje radnika u nesrećnim slučajevima«. Funkciju ureda trebalo je da preuzme dotadašnja poslovnicica osiguranja u nesrećnim slučajevima u Ljubljani. Sredstva za funkcionisanje osiguranja obezbeđivala je Pokrajinska vlada Slovenije.²⁹ Iz istih razloga i na isti način 13. januara 1919. stvoren je »Privremeni opšti penzioni zavod za privatne činovnike« takođe sa sedištem u Ljubljani.³⁰

Položaj penzionera u Sloveniji uopšte krajem prvog svetskog rata bio je veoma težak. Zbog pokidanih veza sa centralama, penzioneri nisu mogli da ostvare svoja zakonska prava na penzije i druge potpore. U izuzetno teškoj situaciji su se našli rudari penzioneri (u Sloveniji ih je bilo oko 4.000) koji su, lišeni svojih malih penzija, ostali bez sredstava za život. Najviše na njihovu inicijativu, Pokrajinska vlada Slovenije je 10. septembra 1919. ustanovila Pokrajinski penzioni fond, čiji je zadatak bio da obezbeđuje sredstva iz kojih će se isplaćivati penzije i neke druge pomoći određenim vrstama radnika. Sredstva za fond su dobijena oporezivanjem vlasnika ugljenokopa, i to tako što su do 1. novembra 1920. plaćali po jedan dinar na svaku tonu prodatog uglja, a zatim je ta suma povišena na 5 dinara po toni. Iz fonda su 1919/20. isplaćivani i dodaci na skupoću samo rudarima korisnicima rente u nesrećnim slučajevima, a od 1. januara 1921. i ostalim korisnicima tih renti, penzionisanim železničarima i privatnim činovnicima. Sredstva iz Pokrajinskog penzionog fonda deljena su na tri zavoda. U proseku je na 4.811 penzionisanih rudara, članova Glavne bratimske blagajne u Ljubljani, odlazilo 68,32% prikupljenih sredstava, na 489 železničara korisnika osiguranja u nesrećnim slučajevima i 426 penzionisanih železničara 20,09% sredstava i na 816 penzionisanih činovnika 11,59% sakupljenih sredstava.³¹

U pogledu opšteg radničkog osiguranja u Sloveniji se u to vreme ništa bitno nije menjalo, sem što su povećavani prinosi i potpore u skladu sa porastom skupoće. Kako je osiguranje vršio veliki broj sreskih, poslovnih, društvenih, zadrudnih i drugih blagajni. Pokrajinska vlada je već krajem 1918. preduzela korake da zavede više reda i obezbedi sebi uvid u poslovanje blagajni. Već 1. januara 1919. ustanovljen je Savez bolesničkih blagajni Slovenije. Do 31. maja iste godine broj blagajni je sveden na 8, a najveći deo posla je obavljala Okružna bolesnička blagajna za celu Sloveniju sa sedištem u Ljubljani.³²

²⁹ Uradni list, 12. XII. 1918.

³⁰ Uradni list, 15. I. 1919.

³¹ Uradni list, 18. IX. 1919; F. Kresal, »Začetki in razvoj delavskoga zavarovanja v Sloveniji«, 218—219.

³² F. Kresal, »Začetki in razvoj delavskoga zavarovanja v Sloveniji«, 218.

Iz izloženog se vidi da su se sve organizacione i druge promene raznih vrsta osiguranja radnika i činovnika odnosile samo na Sloveniju. Na taj način su prvi put stvorene razlike u osiguranju zaposlenih u Sloveniji i Dalmaciji, jer vlada u Splitu nije sledila aktivnost ljubljanske vlade na polju osiguranja radnika. Bolje reći, pokrajinske vlasti Dalmacije su uspele da održe uglavnom kontinuitet samo opšteg osiguranja radnika u bolesti, dok su sve druge vrste osiguranja zastale. Osiguranje u slučaju bolesti vršila je Okružna bolesnička blagajna u Splitu i sreske bolesničke blagajne u Kotoru, Dubrovniku, Korčuli, Hvaru, Sinju, Šibeniku i Supetru.³² Novo delimično izjednačenje socijalnog osiguranja u ove dve pokrajine izvršio je Korač naredbom od 28. avgusta 1920. Naime, on je toga dana naredio da se delokrug naredbi Pokrajinske vlade u Ljubljani od 9. decembra 1918. (o osnivanju Privremenog ureda za osiguranje radnika u nesrećnim slučajevima) i 13. januara 1919. (o osnivanju Privremenog opšteg penzionog zavoda za privatne činovnike) proširi od 1. januara 1919. i na ostale pokrajine Kraljevine SHS koje su se nalazile u sklopu bivše Austrije, tj. na Dalmaciju.³³ Sporazumnim radom MSP i pokrajinskih vlada u Ljubljani i Splitu u toku 1919/20. vršene su i druge promene na polju socijalnog osiguranja zaposlenih u tim pokrajinama. U drugoj polovini 1920. organizaciona dogradnja osiguranja u Sloveniji i Dalmaciji sprovodi se naredbama i uredbama MSP. Prvi akt te vrste bila je naredba MSP od 5. maja 1920. kojom su osnaženi svi zakonski propisi vlade u Beču u vezi sa osiguranjem u nesrećnim slučajevima (razvrstavanje u razrede opasnosti i, u zavisnosti od toga, utvrđivanje stope doprinosa). Promene u razvrstavanju pojedinih preduzeća u određene razrede opasnosti sada je vršio Privremeni ured za osiguranje radnika u nesrećnim slučajevima u Ljubljani, na zahtev preduzimača i uz podnošenje dokaza da je poboljšao higijensko-tehničku i drugu zaštitu radnika. Naredba je imala retroaktivno dejstvo od 1. januara 1920. i odnosila se na Dalmaciju i Sloveniju.³⁴

Naredba je osetno dopunjena i precizirana i 30. septembra 1920. objavljena kao *Uredba o privremenuom uređenju osiguranja radnika u nesrećnim slučajevima na bivšoj teritoriji Austrije*. Glavna novost je u tome što su sada, u skladu sa inflacijom novca, povećani doprinosi poslodavaca za osiguranje radnika, a simim tim su povećane i rente povređenih radnika. Uredba određuje da troškove oko početnog uređenja Privremenog ureda za osiguranje radnika u nesrećnim slučajevima u Ljubljani, u iznosu od 140.000 dinara, snosi država. Od 1. januara 1919. do 31. maja 1920. država će snositi samo upravne troškove, a posle tog datuma preduzeće na sebe upravne troškove, računajući i izdatke ravnateljstva i izbornog suda.³⁵ Provedbenom naredbom MSP od 30. septembra 1920. određeno je da Privremenim uredom rukovodi upravnik koga postavlja ministar socijalne politike u sporazumu sa pokrajinskim vladama Slovenije i Dalmacije. Ministar je mogao dodeliti upravniku savet od 6 članova, koje imenuje MSP na predlog radnika i poslodavaca iz obe pokrajine. Do izbora redovnih članova Izbornog suda njih će imenovati MSP po saslušanju zainteresovanih radnika i poslodavaca.³⁶

³² V. Helebrant, »Osiguranje radnika u Kraljevini«, *Almanah Kraljevine SHS za god. 1921—1922*, sv. 1, III — 7, c. 202.

³³ *Službene novine Kraljevine SHS*, br. 89, 2. IX. 1919.

³⁴ *Socijalni preporodaj* br. 1, januar 1921, 20—21.

³⁵ *Službene novine*, br. 243, 2. XI. 1920.

³⁶ *Socijalni preporodaj*, br. 2, februar 1921, 45—46.

Na osnovu ovlašćenja prethodne uredbe, ministar socijalne politike je (u sporazumu sa ministrom šuma i ruda) istog dana (tj. 30. septembra 1920) izdao novu uredbu kojom je, počevši od 1. januara 1920, osiguranje rudara Slovenije i Dalmacije u nesrećnim slučajevima priključio pomenutom Privremenom uredu u Ljubljani.³⁷ Treba istaći da su rudari iz te dve pokrajine sve do kraja 1919. bili osigurani kod Rudarskog zavoda za osiguranje u nesrećnim slučajevima u Beču. Provedbenom naredbom je određeno da se u Dalmaciji i Sloveniji i dalje imaju primenjivati austrijski zakonski propisi o osiguranju rudara u nesrećnim slučajevima.³⁸

Železničari Slovenije su takođe sve do kraja 1919. bili osigurani u Beču u »Stručnom zadržanom zavodu austrijskih železnica za osiguranje u nesrećnim slučajevima.« Tek je sporazumnom naredbom MSP i Ministarstva saobraćaja Jugoslavije od 30. septembra 1920, u Ljubljani osnovan poseban »Železničarski zavod za osiguranje u nesrećnim slučajevima«. Po svome sadržaju naredba je gotovo identična uredbi i provedbenoj naredbi o osiguranju rudara u nesrećnim slučajevima, zbog čega se na njoj nećemo zadržavati. Budući da Železničarski zavod nije imao dovoljno sposobnog administrativnog osoblja, zadužen je Privremeni ured za osiguranje radnika u nesrećnim slučajevima da mu pruži potrebnu stručnu i personalnu pomoć.³⁹ Osnivanjem dveju posebnih institucija za osiguranje radnika u nesrećnim slučajevima završen je proces izgradnje ove vrste osiguranja u Sloveniji i Dalmaciji u periodu privremenog radničkog zakonodavstva.

U Sloveniji i Dalmaciji nisu vršene nikakve promene u osiguranju od bolesti sve do 11. oktobra 1920. kada su uredbom uglavnom samo povećani prinosi za osiguranje i potpore bolesnih osiguranika. Sada su se prosečne nadnice (podeljene u 12 razreda) kretale od 6 do 48 kruna, a potpora je i dalje iznosila 60% od te nadnice. Novinu je predstavljala činjenica što su pokrajinska povereništva za socijalnu politiku u Ljubljani i Splitu ovlašćena da raspuštaju ili združuju sreske, društvene, preduzetničke i druge blagajne, sve radi centralizacije i povećavanja njihove efikasnosti. S obzirom na to da se očekivao dalji rast inflacije, a radi izbegavanja čestih usklađivanja visine prinosa za osiguranje i bolesničkih potpora uredbama, sada je ovlašćen ministar socijalne politike da u slučaju potrebe i po predlogu pokrajinskih vlada »sam odredi povišenje davanja i prinosa osiguranja za slučaj bolesti«, ali da se time ne prekorači najveća dnevna zarada od 80 kruna.⁴⁰

Promene u osiguranju radništva BBB i Hrvatske počele su da se vrše još u toku prvog svetskog rata. U Mađarskoj (BBB) su 1917. a u Hrvatskoj u januaru 1918. izvršena neka poboljšanja u korist radnika u Zakonskom članku XIX. iz 1907. godine. Preciznije rečeno, proširen je krug osiguranika u bolesti, povećani su prinosi za osiguranje radnika (ali ne i visina potpore), rodiljama je produženo bolovanje sa 6 na 8 nedelja, a porodiljska potpora za isto vreme povišena sa 50% na 75% prosečne nadnice. Na kraju, pooštrene su kazne protiv poslodavaca koji ne prijavljuju svoje radnike blagajnama ili za njih neuredno uplaćuju doprinose.⁴¹

³⁷ Isto, 41—42.

³⁸ Isto, 44.

³⁹ Isto, 45; *Službene novine*, br. 273, 8. XII. 1920.

⁴⁰ *Službene novine*, br. 255, 16. XI. 1920.

⁴¹ *Pravda* (Z), br. 12 i 13, 7. i 14. III. 1918, »Reforma radničkog osiguranja«.

Pod uticajem revolucionarnog talasa, u Hrvatskoj su u jesen 1918. izvršene dalje izmene u oblasti osiguranja u korist radnika i najavljena nova radikalizacija u tom pravcu. Zaključkom Hrvatskog sabora od 29. oktobra 1918. razrešeni su svi državni odnosi Hrvatske i Slavonije sa Mađarskom i prekinuti svi dotadašnji zajednički poslovi. U takve poslove spadalo je i radničko osiguranje, koje je sada došlo u nadležnost Hrvatske. Znajući da je među radništvom postojalo nezadovoljstvo sa Zakonskim člankom XIX. i sa praksom osiguranja, vlasti su obećavale da će se radnicima izaći u susret radi poboljšanja i upotpunjavanja osiguranja, ali su praktično, uz minimalne izmene, stvarno zadržavani stari zakonski propisi o osiguranju radnika. Takav karakter je imala naredba poverenika za socijalnu skrb od 9. novembra 1918. Njome je ukinut Zemaljski ured za osiguranje radnika, a njegove funkcije prenete na Povjereništvo za socijalnu politiku i Zemaljsku bolesničku blagajnu u Zagrebu. Umesto dotadašnjeg izrazito birokratskog sistema, organizacije i rukovođenja službom za osiguranje radnika, sada su ti poslovi uglavnom prepušteni glavnoj skupštini Zemaljske blagajne i njenim organima, tj. blagajne su dobile veću autonomiju i slobodu u radu. Nadležnost Zemaljske blagajne se proširila na Rijeku i okolinu (gde je stvorena posebna okružna bolesnička blagajna, nešto kasnije preseljena u Sušak), a potčinjene su joj bolesničke blagajne fabrika duvana u Senju, Rijeci i Zagrebu i poduzetnička blagajna za osiguranje namještenika na železnici, koji su dotad bili osigurani u posebnoj blagajni sa centralom u Budimpešti.²²

Naredbom Povjereništva za pravosuđe od 26. novembra 1918. ustanovljeni su sudovi radničkog osiguranja za rešavanje dotad nereguliranih sporova iz ove oblasti. Posao su stvarno obavljali sreski (kotarski) sudovi u sedištu bolesničke blagajne. Sud se sastojao od jednog profesionalnog sudije (predsednika) i po dva predstavnika radnika i poslodavaca, izabranih na glavnoj skupini bolesničke blagajne. Presude su se donosile prostom većinom.²³

Novom naredbom Povjereništva za socijalnu politiku od 24. decembra 1918. izjednačene su u obuhvaćenosti osiguranika obaveze osiguranja za slučaj bolesti i za nesrećni slučaj i povećane rente za povrede na radu do dvostrukog starog maksimalnog iznosa. Sada su bolesničke blagajne plaćale sve troškove lečenja osiguranika povređenog na radu za čitavo vreme bavljenja u bolnici. Deficit je onemogućavan na taj način što su troškovi bolničkog i drugog lečenja od zaraznih bolesti sada prebaćeni na državu. Doprinosi za osiguranje u bolesti povećani su do 6% radničke zarade, a povećane su i potpore. Uz to su obe vrste osiguranja proširene na pozorišne radnike, osoblje zaposleno u apotekama, bankama i sličnim zavodima opštinskog, državnog i javnog karaktera, na kućnu služinčad po gradovima i na osoblje bolesničkih blagajni.²⁴ Sve do kraja perioda kojim se ovde bavimo nije bilo drugih organizacionih i suštinskih promena u osiguranju radnika, ali su zato banskim naredbama od 24. juna 1919, 30. aprila i 27. maja 1920. ponovo povećavani doprinosi i potpore bolesnim radnicima (poslednje do maksimalnog iznosa od 30 kruna na dan). Takođe banskom naredbom od 9. septembra 1919. i

²² *Sloboda (Z)*, br. 1, 21. XI. 1918, »Reorganizacija u radničkom osiguranju«.

²³ *Sloboda (Z)*, br. 7, 12. XII. 1918, »Ustrojstvo sudova radničkog osiguranja«.

²⁴ Isto; *Sloboda (Z)*, br. 5, 7. XII. 1918, »Reorganizacija radničkog osiguranja«.

uredbom MSP od 30. septembra 1920. povećani su prinosi i rente u nesrećnim slučajevima.²²

Radnici nisu bili zadovoljni što se u oblasti osiguranja samo »krpari« a ne vrše »temeljne promene« u njihovu korist, za kojima se osećala potreba i kako im je obećavano od jeseni 1918. Naročito im je smetalo što je bolesnim radnicima izdavana potpora u visini od 60% prosečne nadnice. Po njihovom mišljenju, potrebe bolesnika su veće od uobičajenih, zbog čega im treba isplaćivati cele nadnice, a čitavo osiguranje za slučaj bolesti finansirati iz državnog budžeta.²³

Sporazumom između poverenika za socijalnu politiku i poverenika za saobraćaj Pokrajinske vlade u Zagrebu u jesen 1918. ujedinjena su osiguranja železničara u bolesti i nesrećnim slučajevima, a vršila ih je Poduzetnička bolesnička blagajna državnih železnica. Sem nje postojala je i manja Poduzetnička bolesnička blagajna hrvatskih pruga Južnih železnica. Prva blagajna je tražila da se sva osiguranja železničara centralizuju i da ona postane jedini nosilac osiguranja u bolesti, nesrećnim slučajevima i starosti (penziono osiguranje) svih železničara u Hrvatskoj i Slavoniji, ali joj je to onemogućeno. Inače, obe blagajne železničara delovale su kao organi Zemaljske blagajne u Zagrebu.²⁴

Zemaljska blagajna u Zagrebu vršila je osiguranje radnika na celoj teritoriji Hrvatske i Slavonije preko svojih okružnih blagajni u Sušaku, Karlovcu, Zagrebu, Varaždinu, Bjelovaru, Brodu, Osijeku i Zemunu, zatim 6 poduzetničkih, dve (pomenute) železničke i jedne privatne blagajne (»Merkur«).²⁵

U osiguranju rudara Hrvatske ništa se bitno nije menjalo u čitavom tom periodu, što je dovodilo do velikog nezadovoljstva rudara. Gotovo na svakom njihovom sastanku lokalnog i šireg značaja raspravljalo se o osiguranju i redovno konstatovano da je ono »bedno«, »mizerno« da je »u neredu« i slično, i da daleko zaostaje za osiguranjem ostalih radnika. Navođeni su primeri da rudari u proseku uplaćuju svakog meseca 30—40 kruna prinosa, a kada se razbole dobijaju 2—5 kruna na dan za hranarinu. To znači da su rudari daleko više uplaćivali svojim bratovštinama nego ostali radnici, ali su zato dobijali mnogo manje potpore u slučaju bolesti ili povrede na radu. Mesečne invalidske potpore trajno onespoblijenih rudara iznosile su sredinom 1920. 25—30 kruna, a tolike su bile prosečne nadnice nekvalifikovanih radnika. Zbog svega toga, među rudarima Hrvatske je vladalo mišljenje da bi njima bilo korisnije kada ne bi imali takvo osiguranje. Ovde treba istaći da je i ORS izdavao svojim članovima minimalne bolesničke potpore (3—8 kruna na dan. u trajanju od 60 dana). Na dve šire rudarske konferencije raspravljalo se gotovo isključivo o bratimskim blagajnama. Vladi su upućene opširne predstave u kojima je izloženo postojećé stanje, traženo da se bratimske blagajne ujedine u celoj zemlji i bolje organizuju, kako bi rudarima mogle više koristiti.²⁶ Međutim, od svega toga nije bilo nikakve koristi za rudare.

U Bosni i Hercegovini su još u toku 1916. vršene pripreme za noveliranje zakonskih propisa o osiguranju radnika po ugledu na pomenute promene u

²² *Godišnjak o radu MSP u god. 1918—1921*, I, 208; *Socijalni preporodaj*, br. 1, januar 1921, 20; *Radnički glasnik*, br. 10, novembar 1919. i br. 2, avgust 1920.

²³ *Radnički glasnik*, br. 10, novembar 1919. i br. 2, avgust 1920.

²⁴ *Željezničar*, br. 12, 10. V. 1919.

²⁵ *Almanah Kraljevine SHS za 1921—1922*, I, knj., III—7, c, 202—203.

²⁶ *Radnički glasnik*, br. 1 i 2, juli i avgust 1920.

Mađarskoj. Sledeće godine je održana anketa pri Zemaljskoj vladi u Sarajevu na kojoj su se predstavnici bolesničkih blagajni, radnika i poslodavaca izjasnili za prihvatanje predloženih izmena. Međutim, zbog birokratske sporosti u Beču i Pešti te promene nikada nisu ozakonjene. Da bi se izbeglo veliko zaostajanje bolesničkih potpora za porastom cena, sredinom 1918. one su povećane za 10%, tako da su sada radnici sa radnim stažom do 3 godine dobijali bolesničku potporu od 70% osigurane zarade, a oni sa dužim stažom 75% te zarade.¹²⁸ U jesen 1918. organizovani radnici Bosne tražili su od Zemaljske vlade da se socijalno osiguranje zaposlenih striktno sprovodi i da vlada finansijski dotira sreske bolesničke blagajne kako bi mogle odgovoriti svojim dužnostima prema osiguranicima. No, vlada je lako davala krupna obećanja, ali ih je teško ili ih nije uopšte ispunjavala.¹²⁹

Bosna je sačekala kraj rata samo sa osiguranjem radnika u bolesti i u tome se ništa nije promenilo u sledeće dve i po godine. U toku 1919/20. postojao je izrađen i odobren nacrt uredbe po kome je Bosna »u slučaju potrebe« imala da se priključi ljubljanskom Privremenom uredu za osiguranje u nesrećnim slučajevima, ali nacrt nije dobio zakonsku snagu.¹³⁰ Bolesničko osiguranje je pretrpelo samo sitne izmene. Tako su naredbom Zemaljske vlade u Sarajevu od 29. novembra 1918. i uredbom MSP od 11. oktobra 1920. izjednačeni materijalno-pravni propisi Bosne sa odgovarajućim propisima u Sloveniji. Osiguranjem su sada obuhvaćeni svi radnici i činovnici bez obzira na visinu njihove zarade (sem ako ona ne prelazi 18.000 kruna u godini) računajući i one zaposlene u vojsci, PIT, preduzećima koja pripadaju državi, srezu i opštini. Novina je u tome što se bolesničke potpore sada izdaju 24 nedelje (ranije 20) i što se male poslovne blagajne mogu raspuštati i priključivati sreskim blagajnama. Osiguranici su ostali i dalje podeljeni u 12 platnih razreda, a potpore su se kretale od 6 do 48 kruna na dan. Pošto je inflacija i dalje obezvređivala zarade i potpore, a da bi se izbeglo suvišno administriranje, ovlašćen je ministar za socijalnu politiku da, na predlog Zemaljske vlade u Sarajevu, »odredi drugu razdeobu platnih razreda, ali tako, da se time ne preskoči najveća dnevna zarada od 80 kruna«. Osim toga, naredbom Zemaljske vlade od 30. novembra 1920. proširena je obaveza osiguranja u slučaju bolesti i na kućnu poslugu.¹³¹

U pogledu osiguranja rudara i železničara u Bosni i Hercegovini zakonski propisi nisu menjani, sem što su, u vezi sa inflacijom, podizani prinosi i potpore. Osiguranje železničara je vršila Poslovna bolesnička blagajna bosansko-hercegovačkih državnih železnica u Sarajevu, a rudari su bili osigurani kod bratimskih kasa.¹³²

Odvajanjem BBB od Mađarske ostali su osiguranici ove pokrajine bez nosilaca osiguranja, a time i bez sredstava, jer su im se centrale nalazile u Budimpešti. Nije bilo nikakvih zakonskih, organizacionih i drugih praktičnih prepreka da se osiguranje radnika BBB priključi Zemaljskoj blagajni u Zagrebu, ali to, ipak, nije izvršeno iz političkih razloga. Umesto da se osiguranje koliko bilo centralizuje, bolje organizuje i poboljša u korist radnika, pristu-

¹²⁸ *Glas slobode*, br. 69 7. IX. 1918; br. 146, 6. IX. 1919.

¹²⁹ *Glas slobode*, br. 88 i 89, 9. i 18. XI. 1918.

¹³⁰ *Godišnjak o radu MSP u god. 1918—1921*, I, 207.

¹³¹ Isto; *Socijalni preporodaj*, br. 2, februar 1921, 26, 41; *Glas slobode*, br. 223, 11. XII. 1920.

¹³² *Almanah Kraljevine SHS za god. 1921—1922*, I. knj., III—7, c, 203.

pilo se njegovoj reorganizaciji na pokrajinskoj osnovi. Narodna uprava je naredbom od 29. decembra 1918. preuzela na sebe funkciju zemaljske blagajne za BBB i poverila je svom Odseku za socijalne reforme, koji ju je istovremeno imao nadzirati kao naslednik bivšeg Državnog ureda i mađarskog Ministarstva trgovine. Budući da taj odsek nije mogao jednovremeno vršiti obe poverene funkcije niti se mogao pretvoriti u stvarnu Zemaljsku blagajnu, to je osiguranje radnika praktično ostalo bez nosioca. Međutim, kako je Narodna uprava brzo likvidirana, a njeni odseci se utopili u odgovarajuća ministarstva u Beogradu, to je MSP preuzelo na sebe izložene obaveze i prava bivšeg Povereništva Narodne uprave u Novom Sadu.¹²⁹ Inače, u BBB je zadržan na snazi Zakonski članak XIX. iz 1907. i drugi zakonski propisi o osiguranju radnika, samo što su u njima nazivi institucija u Pešti zamenjeni odgovarajućim firmama u Novom Sadu.¹³⁰ Pošto status BBB još nije bio međunarodno rešen, a ova pokrajina formalno tretirana kao deo Mađarske pod okupacijom srpske vojske, po međunarodnom pravu je trebalo da ovdje važe zakonski akti mađarske vlade. Oslanjajući se na realne odnose snaga, Narodna uprava je odredila da su naredbe mađarske vlade izdate posle 25. novembra 1918. »obavezne i izvršne (u BBB — T. M.) tek po odobrenju Narodne uprave.«¹³¹

Zbog velikih organizacionih i personalnih promena izvršenih u socijalnom osiguranju BBB u jesen 1918, ta je služba gotovo onesposobljena za normalno funkcionisanje i izvršavanje svojih zadataka prema osiguranicima. Poverenik za socijalnu politiku D. Tušanović pokušavao je da dovede situaciju u red izdavanjem naredaba, ali nije postigao očekivane rezultate.¹³² Još u jesen 1918. počeo je proces zamene zatečenog iskusnog mađarskog činovništva (u većini socijalista) u bolesničkim blagajnama srpskim socijalistima — neiskusnim činovnicima. Sredinom 1919. u blagajnama je sprovedeno partijsko političko čišćenje. Iz službe su odstranjivani levi socijalisti i komunisti bez obzira na narodnost, a zadržavani desni socijalisti.¹³³ Unošenje nacionalno-partijskih elemenata u personalnu politiku službe za osiguranje radnika u BBB dalo je veoma loše posledice. U blagajnama se okupio prilično broj, ali za posao nedovoljno sposoban birokratski aparat, a od toga su štete trpeli samo osiguranici. U toku 1919/20. nisu uspehi pokušaji većine revolucionarnog radništva BBB da u bolesničke blagajne pošalje ljude u koje će imati poverenje i da se čitav rad blagajni demokratizuje.

Kao i u drugim pokrajinama, u BBB su naredbom MSP od 15. septembra 1919. povećani prinosi i potpore i izvršene druge sitnije promene u socijalnom osiguranju.¹³⁴ Uredbom od 11. oktobra 1920. prošireno je osiguranje u bolesti i nesrećnim slučajevima na isti krug lica (kao u Hrvatskoj). Visina potpore u bolesti izjednačena je sa Bošnjom i Slovenijom, a visina rente za

¹²⁹ *Socijalni preporodaj*, br. 1, januar 1921, 13—18; *Godišnjak o radu MSP u god. 1918—1921*, I, 206.

¹³⁰ *Zvanične novine za BBB*, br. 6, 26. II. 1919.

¹³¹ Isto.

¹³² Tako je 11. I. 1919. naredio bolesničkim blagajnama da i dalje leče i potpomažu svoje članove prema postojećim zakonskim propisima, da uredno ubiru prinosi i da traže pomoć od organa vlasti ako bi im ustrebala prilikom vršenja osiguranja. (Isto).

¹³³ T. Milenković, *Radnički pokret u Vojvodini 1918—1920*, 84, 93—94; *Radničke novine*, br. 150, 26. VI. 1919.

¹³⁴ *Godišnjak o radu MSP u god. 1918—1921*, I, 208.

povrede na radu izjednačena je sa Hrvatskom. Uredba propisuje da obe vrste osiguranja vrši Zemaljska blagajna, čije će sedište odrediti MSP, a može biti i u Beogradu ili ma kom većem gradu u Banatu i Bačkoj. Delokrug glavne skupštine i nadzornog odbora Zemaljske blagajne vršiće »do dalje odredbe« »naročito imenovani poverenik« MSP, a nadzor nad radom blagajne obavljaće samo Ministarstvo. Poverenik MSP (ili tačnije komesar) dobio je široka ovlašćenja: da odredi sedišta okružnih bolesničkih blagajni, ograniči njihova područja, da raspušta stare i formira nove preduzetničke blagajne, da prima nove činovnike u službu i vrši njihovu sistematizaciju. Sve upravne troškove oko formiranja i rada Zemaljske blagajne snosi država.³⁰

Na osnovu izložene Uredbe krajem 1920. formirana je »Zemaljska blagajna za potpomaganje radnika u bolesti i za osiguranje u nezgodama za BBB« sa sedištem u Somboru. Rad je počela 1. februara 1921. Za poverenika MSP imenovan je V. Korać, ministar na raspolaganju. Posle svih reorganizacija socijalnog osiguranja, u BBB su, sem Zemaljske blagajne, postojale okružne bolesničke blagajne za osiguranje radnika u V. Kikindi, V. Bečkerek, Vršcu, Pančevu, Novom Sadu, Somboru, Senti i Subotici. Osiguranje železničara obavljala je preduzetnička blagajna Oblasne direkcije državnih železnica u Subotici.³¹

Korać je imao velike političke ambicije, ali kada je propao na izborima za Ustavotvornu skupštinu 28. novembra 1920, našao se u situaciji da mora sam sebi obezbeđivati materijalnu egzistenciju. Uz pomoć svojih prijatelja u Demokratskoj stranci (koja je tada bila u vladi) uspeo je da bude postavljen za poverenika MSP u Zemaljskoj blagajni za BBB. On nije ni jednom otišao u Sombor, stručni rad je prepustio činovnicima, neprekidno se bavio u Beogradu (gde su mu čak redovno donošena akta na potpisivanje) i odatle rukovodio radom blagajni, iz čega se najbolje vidi da mu je taj položaj dat kao nagrada za dotadašnje zasluge prema buržoaskoj državi. Narodna uprava je još ranije ukinula autonomiju bolesničkih blagajni. Koristeći se tom činjenicom i imajući široka komesarska ovlašćenja, sa neograničenom mogućnošću da prima, premešta i otpušta potčinjene činovnike, Korać se najviše time i bavio.³² On je za upravnike okružnih bolesničkih blagajni i činovnike dovodio pre svega svoje jednomišljenike na koje se mogao osloniti u svakom pogledu. Činovnike je premeštao iz blagajne u blagajnu i određivao im visinu plate ne vodeći računa o njihovim kvalifikacijama i interesima radničkog osiguranja, već obezbeđujući interese svoje SDSJ. Ako je neki činovnik znao nemački i mađarski jezik, a zatekao se na mestu gde nije mogao da ih iskoristi u agitaciji, odmah je premešten u mesta gdje je bilo Nemaca i Mađara. Istovremeno su iz blagajni odstranjivani ljudi koji su na neki način smetali SDSJ. Najčešće su to bili komunisti ili su takvima smatrani. Dovođenjem svojih pristalica u bolesničke blagajne, Korać im je obezbeđivao solidne prihode, činio ih nezavisnim od privatnih poslodavaca i time im pružio velike mogućnosti da agituju za SDSJ. Međutim, ti su ljudi negativno uticali na celokupno funkcionisanje bolesničkih blagajni. Kako su dovođeni u službu ne prema svojoj stručnosti, nego prema sposobnostima i zaslugama za SDSJ, razumljivo je što su agitaciju pretpostavljali stručnom radu i što su od toga osiguranici trpeli velike štete. Retke kontrole blagajni od organa MSP

³⁰ *Socijalni preporodaj*, br. 1, januar 1921, 13—18.

³¹ *Almanah Kraljevine SHS za 1921—1922*, I. knj., III—7, c, 203.

³² *Socijalist (Bgd)*, br. 19, 9. II. 1921, »Jedan skandal«.

nailezile su na veoma loše stanje i brojne zloupotrebe. Birokratija je uz pomoć Koraća i njegovih veza u vladi uglavnom uspevala da osujeti kontrole ili publikovanje njihovih izveštaja, jer bi se time kompromitovali Korać i SDSJ. Ona je kočila izbore za bolesničke blagajne i sprečavala ponovno uvođenje autonomije u tim institucijama, jer im je više odgovarao komesarijat bez ikakve kontrole i odgovornosti. Raspoloženje radničkih masa je bilo takvo da bi slobodni izbori za uprave bolesničkih blagajni u BBB sigurno odveli socijalpatriote u poraz i lišili ih položaja. Oni su to znali i zbog toga su izbegavali da izađu pred sud radnika.³⁰ Na kraju, treba konstatovati da se u tom periodu u BBB potpuno izgubilo predratno početno i nepotpuno osiguranje poljoprivrednih radnika.

Istakli smo već da je *Zakon o radnjama* odredio samo okvire osiguranja radnika, ali da pre rata nije sproveden u život. U novostvorenoj Kraljevini SHS Srbija, Makedonija i Crna Gora su bile jedine jugoslovenske pokrajine koje nisu imale gotovo nikakvog socijalnog osiguranja radnika. Pred MSP su stajala tri moguća puta za njegovo ostvarenje. Prvi je bio da se osiguranje radnika u Srbiji izvrši po postojećem *Zakonu o radnjama*. U tom pravcu već su bili izrađeni statuti mesnih zadruga i saveza mesnih zadruga za osiguranje radnika, ali se od te ideje odustalo, jer se došlo do zaključka da bi takvo osiguranje bilo skupo, ne bi imalo sposoban administrativni kadar i pretvorilo bi se u puku formalnost. Drugi put je bio da se u Srbiji uvede osiguranje važeće u tom trenutku u Hrvatskoj, pripajanjem Srbije Zemaljskoj blagajni u Zagrebu, jer je ona bila finansijski jaka, dobro organizovana, a imala je dovoljno sposobnog činovništva. Iz političkih i drugih razloga ta je ideja naišla na otpor kod privrednih ministarstava, koja su zastupala treći put — da se osiguranje radnika u Srbiji sprovede ujedno sa izjednačenjem zakonskih propisa o osiguranju radnika u celoj državi. Praktično je to značilo da se osiguranje odlaže za nekoliko godina, a od toga su koristili imali samo poslodavci, jer nisu morali da uplaćuju određene doprinose za osiguranje svojih radnika, dok su radnici trpeli velike štete. U nedostatku opšteg osiguranja radnika u Srbiji, MSP je urgiralo da se ponovo ustroje bolesnički fondovi po većim fabrikama i preduzećima, koji su postojali pre rata.³¹

Uporedo s radom na održavanju, dogradnji i sprovođenju osiguranja u pojedinim pokrajinama, MSP je preduzimalo korake za izjednačenje zakonskih propisa o osiguranju radnika u celoj zemlji. Do kraja januara 1919. izrađena je »Osnova zakona o osiguranju radnika«. Osnova predviđa obavezno osiguranje radnika u bolesti i nesrećnim slučajevima, dok bi ostale vrste osiguranja MSP uvodilo sukcesivno, propisivanjem »posebnih statuta«. Na taj bi način celokupno zakonodavstvo o osiguranju radnika na teritoriji Kraljevine SHS bilo postupno unificirano. Osiguranje bi se sprovodilo jednoobrazno u celoj zemlji na centralističkoj osnovi. Centrala je najviši organ osiguranja, a praktično osiguranje vrše njeni organi rasprostrti po celoj zemlji. Radnici i poslodavci uplaćuju za osiguranje popola i u toj srazmeri su zastupljeni u upravi osiguranja. Na istom principu se stvaraju i sudovi osiguranja. Rad centrala i njenih organa se zasniva na načelu samouprave. U odnosu na radnike i poslodavce koji krše propise o osiguranju, ti organi dobijaju izvesna neposredna kaznena prava. »Osnova zakona« nije umnožena i nije upućivana

³⁰ T. Milenković, *Socijalistička partija Jugoslavije*, 636—638.

³¹ *Godišnjak o radu MSP u god. 1918—1921*, I, 209.

zainteresovanima na prethodno razmatranje, već je njen sadržaj predočen direktno učesnicima ankete u MSP 1—6. februara 1919. MSP nije želelo da se o osnovi vode opširne diskusije, već je htelo samo da sazna načelne stavove zainteresovanih strana.³⁶

Na anketi su učestvovali predstavnici sindikalnih organizacija, bolesničkih blagajni, Radničke komore iz Beograda i predstavnici zanatlija, trgovaca i industrijalaca iz Srbije i Hrvatske. Narodna uprava iz Novog Sada uputila je samo jednog delegata koji je, navodno, zastupao i radnike i poslodavce BBB. Među učesnicima ankete je došlo do velikih razmimoilaženja i između samih predstavnika radnika i između njih i zastupnika bolesničkih blagajni i poslodavaca. Koplja su se lomila najviše oko toga ko treba da plaća osiguranje i ko i kako njime da upravlja. Predstavnici sindikata iz Srbije i Bosne istupali su u svim pitanjima jedinstveno. Tražili su da se sve vrste osiguranja »stave na račun viška vrednosti«, jer radnici koji ulažu snagu u proizvodnju bogatstava samim tim ulažu i u fondove koji treba da ih leče kad se razbole ili se povrede i obezbeđuju sebi penziju kada više ne budu mogli da rade. Zahtevali su punu samoupravu osiguranja, da osiguranjem upravljaju sami radnici, jer je ono »čisto radnička stvar« i niko se bolje neće starati o unapređivanju osiguranja od radnika. Predstavnici slovenačkih sindikata su tražili da poslodavci plaćaju 2/3, a radnici 1/3 osiguranja, a da odnos u upravi bude obrnut. Pošto su i oni smatrali da je osiguranje »stvar radnika« i da radnici u Sloveniji već imaju 2/3 mesta u upravama osiguranja, izjavljivali su da se »neće nikako odreći tih svojih prava«. Svi poslodavci, najčešće uz podršku činovnika bolesničkih blagajni, zalagali su se da radnici i poslodavci ulažu podjednako u osiguranje u bolesti, a rukovođenje da se organizuje na paritetnoj osnovi. Anketa je raspuštena ne postigavši ni minimum saglasnosti u najvažnijim pitanjima. Ministar Korać je zadržao samo činovnike bolesničkih blagajni da mu služe kao eksperti u daljem radu na zakonskom projektu.³⁷

Posle ankete počelo je »prerađivanje« i »doterivanje« »Osnove zakona o osiguranju radnika«, s tim što je ona sada ograničena samo na osiguranje u bolesti i nesrećnim slučajevima. Za uzor je uzeto važeće osiguranje radnika u Hrvatskoj. »Osnova« je završena i štampana sredinom aprila 1919. kao uredba i odmah razasлана na mišljenje ne samo radničkim i poslodavačkim organizacijama i institucijama nego i fakultetima, lekarskim udruženjima i drugim merodavnim faktorima.³⁸ Ne računajući sa novim zaprekama, u MSP je već početkom maja 1919. izrađen nacrt ovlašćenja kojim se daje pravo Ministarstvu savetu da uredbama izjednači zakonske propise o osiguranju radnika i jednoobrazno uredi obavezno osiguranje u bolesti, nesrećnim slučajevima, nemoci, nezaposlenosti i smrti. Ministarstvo trgovine i industrije, kao najdirektniji zaštitnik interesa poslodavaca, u načelu se složilo s predlogom, ali je smatralo »da uredbi treba da prethodi jedan zakon, koji bi bar u najopštijim crtama rešio pitanja, koja se uredbom žele detaljno regulisati.«³⁹ Drugim rečima, situacija u zemlji je bila takva da se uredba nije smela otvoreno odbiti, ali se pod pogodnim izgovorom stvarno tražilo odlaganje uvođenja osigu-

³⁶ AJ, 65-45-246.

³⁷ Isto; *Glas slobode*, br. 33, 11. II. 1919; *Sloboda* (Z), br. 17, 15. II. 1919; *Sindikalni pokret u Srbiji (1903—1919)*, Beograd 1958, 560—561.

³⁸ *Godišnjak o radu MSP u god. 1918—1921*, I, 209—210; *Glas slobode*, br. 98, 23. VI. 1919.

³⁹ AJ, 65-45-246, Akt MSP od 5. V. 1919. — Ministarstvu trgovine i industrije i odgovor ovoga od 10. V. 1919.

ranja radnika tamo gde ga dotad nije bilo. U »prikupljanju i sređivanju« različitih mišljenja o »osnovi« prošla je druga polovina 1919. i prvi mesec 1920. godine. Reč nije bila toliko o tehničkim zaprekama, koliko o otporu poslodavaca i privrednih ministarstava da se i nepotpuno osiguranje radnika rasprostre na Srbiju, Makedoniju, Crnu Goru i delimično Bosnu. Mada o najnovijoj »Osnovi« nije organizovana javna rasprava, radničke organizacije su o njoj, ipak, dale svoj sud. Vođstvo revolucionarnog dela proletarijata je smatralo da je ona nepotpuna (iako ima 186 paragrafa), da je konzervativna, u mnogim slučajevima reakcionarna i da nije mnogo bolja od prethodnih nacrtata koji su, pod pritiskom radništva, »bačeni u arhivu«. Zadržaćemo se samo na nekim od tih primedaba. Na udar kritike je naročito došla nedoslednost zakonodavca. Tako čl. 1. zakona nalaže da se u Kraljevini SHS uvede obavezno osiguranje svih lica koja daju svoju umnu i fizičku snagu u najam u slučaju bolesti, nesrećnog slučaja (iako ima 186 paragrafa), da je konzervativna, u mnogim slučajevima reakcionarna i da nije mnogo bolja od prethodnih nacrtata koji su, pod pritiskom radništva, »bačeni u arhivu«. Zadržaćemo se samo na nekim od tih primedaba. Na udar kritike je naročito došla nedoslednost zakonodavca. Tako čl. 1. zakona nalaže da se u Kraljevini SHS uvede obavezno osiguranje svih lica koja daju svoju umnu i fizičku snagu u najam u slučaju bolesti, nesrećnog slučaja, nezaposlenosti, iznemoglosti i starosti, kao i posmrtno osiguranje za članove porodice osiguranog lica. Međutim, novim paragrafima zadržane su samo prve dve vrste osiguranja, a ostalo osiguranje trebalo je da bude regulisano posebnim statutima. Iz svih vrsta osiguranja su izuzeti poljoprivredni radnici, mornari (na moru van teritorija Jugoslavije), rudari (čije je osiguranje trebalo da reguliše posebni rudarski zakon), nadničari, zatvorenici i zaposleni u kućnoj radinosti. Pomovljene su poznate primedbe na paritet u doprinosima i rukovođenje socijalnim osiguranjem radnika. Zaključak je bio: jugoslovenski proletarijat ne sme dozvoliti da ovaj projekat postane zakon.²⁸

Na poziv CPV SRPJ(k) i CRSVJ u drugoj polovini maja i u junu 1919. održan je veliki broj radničkih zborova, na kojima su usvojene jednoobrazne rezolucije predložene od navedenih instanci. Njima se traži: 1. da se odmah uvedu sve vrste osiguranja; 2. da se osiguranje rasprostre na sve radnike bez izuzetka; 3. da radnici budu oslobođeni svakog plaćanja i da sav teret osiguranja padne na poslodavce i 4. da uprava osiguranja bude potpuno samoupravna i u rukama samih radnika.²⁹ Takve zahteve su radnici Srbije zastupali od početka 1919. a upravo u tom obliku ih je formulisao i Kongres ujedinjenja revolucionarnog dela jugoslovenske radničke klase,³⁰ što znači da je iza njih sada stajala cela SRPJ(k). U međuvremenu je MSP nastojalo da utvrdi koje su sve ustanove u zemlji, na koji način i u kom opsegu vršile osiguranje radnika.³¹ Na osnovu prikupljenih podataka i mišljenja zainteresovanih u MSP se pristupilo novoj preradi »Osnove zakona o osiguranju radnika« i izradi »Uredbe o uređenju osiguranja radnika za slučaj bolesti i nesreće«.

Oštre suprotnosti između radnika, koji su tražili brzo donošenje kompletnog radikalnog socijalnog osiguranja, i vlasnika preduzeća i njihovih zaštitnika u privrednim ministarstvima, koji su težili da što više smanje svoje obaveze a dobiju što veća prava u osiguranju, učinili su da je o osiguranju radnika izrađivan projekat za projektom, a nijedan nije dobijao zakonsku snagu. Time su stvarno šticeći interesi poslodavaca. U MSP je 6. decembra 1920. počela rad uža anketa o osiguranju radnika, na kojoj su se okupili samo stručnjaci iz oblasti osiguranja i zastupnici beogradskih komora. Izuzimajući neka organizaciona poboljšanja i veću preciznost, projekat uredbe o osiguranju

²⁸ *Radničke novine*, br. 117, 17. V. 1919. »Projekat za osiguranje radnika.«

²⁹ *Sloboda (Z)*, br. 2, 26. VI. 1919; *Radničke novine*, br. 119 i 124, 20. i 25. V. 1919; *Glas slobode*, br. 104, 30. VI. 1919.

³⁰ *Odluke Kongresa ujedinjenja SRPJ(k)*, 13.

³¹ *Službene novine*, br. 56, 17. VI. 1919, »Naredba MSP... od 13. VI. 1919«.

radnika je uglavnom ostao u okvirima ranijih sličnih projekata. To pokazuje da se sa izjednačavanjem osiguranja svesno odugovlačilo. Predstavnici zainteresovanih strana su takođe zadržali stare stavove. Poslodavci su težili da što više skreću svoje obaveze i osiguranje, da njegove terete prevale na državu i radnike i da ga što duže odlože izgovarajući se slabim platnim mogućnostima zanatlija i industrijalaca. Na drugoj strani, M. Todorović, sekretar Radničke komore, tražio je u ime svih radničkih organizacija da se hitno sprovede što potpunije zakonsko osiguranje radnika. U pogledu rukovođenja osiguranjem projekt je doneo jednu novinu, nastojeći da izmiri spominjane suprotnosti. Naime, sada je predviđeno da u centrali osiguranja radnici i poslodavci budu paritetno zastupljeni, a u upravama okružnih blagajni radnici bi imali 2/3, a poslodavci 1/3 mesta.²⁴

Posle ankete nacrt uredbe o osiguranju radnika je ponovo prerađen i razaslan zainteresovanim ministarstvima na sudžiranje. Namera je bila da konačnu verziju uredbe utvrdi posebna komisija stručnjaka u Zagrebu. Međutim, ta namera nije ostvarena, do kraja 1920, jer ju je omelo donošenje Obznane. Situacija se promenila sredinom 1921. jer je donošenje ustava zahtevalo da se ovaj posao ubrza. Uredba je potpisana 27. juna 1921. uoči glasanja o ustavu, a obnarodovana je u *Službenim novinama* 20. avgusta 1921.²⁵ Zbog toga se mi na njoj ovde nećemo zadržavati, ali ističemo da u uredbi nije došao do izražaja nijedan od osnovnih zahteva radnika. Naprotiv. Pogoršane su i neke već usvojene odredbe iz ranije razmatranih nacрта. Bile su to posledice delovanja Obznane.

Govoreći o opštem osiguranju radnika, u više navrata smo se zadržavali na osiguranju železničara. Ne ponavljajući te momente, samo konstatujemo da je njihovo osiguranje bilo nepotpuno, neujednačeno, birokratizovano, pa i takvo nije dosledno sprovedeno u praksi. Železničari se nisu mirili sa nasleđenim i nametnutim stanjem, i sa samovoljom birokratije u svojim bolesničkim i potpornim fondovima. Zbog toga je u *Protokolu sporazuma* osiguranju železničara poklonjena dužna pažnja. Na prvom mestu, obavezne su oblasne železničke direkcije da do kraja 1919. izvrše izbore novih uprava bolesničkih blagajni i potpornih fondova, kako bi železničari stekli uvid i uticaj na poskovanje tih institucija. Imajući u vidu dotadašnju nehumanu praksu da se na radu onesposobljeni železničari otpuštaju iz službe uz izdavanje minimalne rente, sada je predviđeno da osakaćeni radnici i službenici na železnici, koji nisu potpuno izgubili radnu sposobnost, dobiju lakši posao, ali ta promena radnog mesta »ni u kom slučaju ne sme da povuče za sobom reduciranje« njihovih plata. S obzirom na činjenicu da je država dotad veoma sporo regulisala penzije porodicama izginulih i umrlih železničara u celoj zemlji, *Protokol* je predvideo da se ta pitanja »moraju regulisati najdalje do 1. aprila 1920. godine«. Kako su usled porasta skupoće i inflacije penzije daleko zaostajale za stvarnim troškovima života, sada je predviđeno da porodice i siročad izginulih i umrlih železničara dobijaju uvećane penzije i dodatak na skupoću za 50%. Povećanje penzija bi finansirala država i železničarski penzioni fond po polovinu. Pomoći koje su porodice izginulih i umrlih železničara primale iz pomoćnog fonda i bolesničke blagajne, kao i dodatak na skupoću, padali su u celini na teret države. Porodici umrlog radnika ili službenika izdaje se jednomesečna plata sa dodatkom na skupoću kao pomoć za sahranu. Porodici

²⁴ *Radničke novine*, br. 294, 11. XII. 1920, »Anketa o osiguranju radnika«.

²⁵ *Godišnjak o radu MSP u god. 1918—1921*, I, 210.

železničkog radnika ili službenika koji je poginuo na poslu izdaje se tromeseč-
na plata sa dodatkom na skupoću. Obe vrste posmrtnine nisu umanjivale op-
seg zakonom propisanih prava na naknadu porodici.³⁰

Kao što zaštitne odredbe *Protokola sporazuma* nisu u celini ili uopšte
sprovedene u život, isto tako nisu primenjene u praksi ni odredbe o osigu-
ranju železničara. Kada je ugušen generalni štrajk železničara u aprilu 1920, te
odredbe nisu ni formalno ništa značile, i osiguranje železničara je vraćeno u
pređašnje stanje.

ZAKLJUČAK

Posle decenija uporne i požrtvovane borbe organizovane radničke klase
ostvareni su prvi oblici zakonske zaštite i osiguranja radnika. Sa daljim op-
štim razvitkom privrede umnožavao se broj radnika, jačale su njihove klasne
borbene organizacije i pritisak na poslodavce i državu da se radničko zako-
nodavstvo sve više proširuje, upotpunjuje i uopšte poboljšava u korist zapo-
slenih. Taj je proces naročito intenzivan od sredine XIX. veka, a u njemu pred-
njače industrijski najrazvijenije zemlje Evrope. Do izbijanja prvog svetskog
rata gotovo sve privredno i kulturno naprednije države imale su posebne za-
konske propise iz ove oblasti. Stepen njihove naprednosti i korisnosti za rad-
nike zavisio je od čitavog niza ekonomskih, socijalnih, političkih, kulturnih
i drugih faktora, a naročito od broja, organizovanosti i borbenosti proletari-
jata date zemlje. U tom periodu nije postojala nikakva međunarodna organi-
zacija koja bi usmeravala i određivala opseg radničkog zakonodavstva u među-
narodnim razmerima, već su ta pitanja rešavana u okvirima pojedinih država
i uglavnom u zavisnosti od domaćih prilika.

Prvi oblici radničkog zakonodavstva u jugoslavenskim zemljama javljaju
se sredinom XIX. veka u Sloveniji i Dalmaciji (kao sastavnim delovima Au-
strije) stupanjem na snagu posebnih zakona o rudnicima, šumama, trgovini,
zanatima. *Opšti obrtni red* je donet 1859, a opšte obavezno osiguranje radnika
u bolesti i nesrećnim slučajevima uvedeno je 1887—1888. U Hrvatskoj i Slavo-
niji, Banatu, Bačkoj i Baranji (tj. mađarskom delu Dvojne monarhije) za-
konska zaštita radnika je izvršena 1884, a osiguranje 1891. i 1907. godine. U
Bosni i Hercegovini propisi o zaštiti i osiguranju radnika doneti su 1909. go-
dine. Srbija je *Zakonom o radnjama* (1910) poslednja odredila okvirne uslove
rada i osiguranja radnika. Svim pomenutim zakonskim propisima dužina rad-
nog vremena je uglavnom ograničena na 10—12 časova na dan, manje ili više
precizno određena higijensko-tehnička i druga zaštita na radu odraslih rad-
nika, žena i dece, način isplaćivanja zarada, suđenje sporova između radnika i
poslodavaca, nadzor nad izvršavanjem zakonskih propisa o zaštiti radnika.
Jednom rečju, regulisano je mnogo šta na relaciji odnosa radnika i poslodav-
ca. Najpunija zaštita radnika izvršena je u Sloveniji i Dalmaciji, zatim u
Hrvatskoj i Slavoniji, BBB i Bosni. Zbog kasnog donošenja propisa i dugotraj-
nih ratova u Srbiji je zakonska zaštita radnika samo delimično ostvarena u
praksi, dok u Makedoniji, na Kosovu i u Crnoj Gori takvi propisi nisu ni po-
stojali.

U toku prvog svetskog rata radničko zakonodavstvo nije ukinuto, ali je
jako unazađeno neprimenjivanjem njegovih najvažnijih zaštitnih odredaba.

³⁰ *Službene novine*, br. 139, 15. XI. 1919.

Zahvaljujući tome, naglo je pogoršan položaj zaposlenih u celini i opao je njihov životni standard. Rat je progutao ogromne ljudske i materijalne žrtve, doveo najšire mase u veliku bedu, zaoštrio klasne odnose, izazvao revolucionarne potrebe i doveo do raspada starih i stvaranja novih nacionalnih država. U ratu i neposredno po njegovom završetku kapitalistički sistem je doživio svoju najtežu krizu. Najjači udarac zadala mu je oktobarska socijalistička revolucija u Rusiji 1917. koja je podstakla pojavu novih snažnih revolucionarnih talasa u svetu i time ubrzala i produbila opštu krizu kapitalizma.

Svim tim burnim promenama bile su zahvaćene i jugoslovenske zemlje. Nemajući dovoljno snage da se direktno odupre brojnim zahtevima širokih narodnih masa, a želeći da otkloni ozbiljnu opasnost za svoju vlast, vladajuća buržoazija jugoslovenskih naroda je morala da čini privremene ustupke, jer je u datoj situaciji to bio jedini način da očuva pozicije. Kada su krajem oktobra i početkom novembra 1918. formirane pokrajinske vlade narodnih veća, pri svima njima su stvorena povereništva za socijalnu politiku, mada to proletarijat nije ni tražio. Ministarstvo socijalne politike je osnovano 20. decembra 1918. prilikom nastanka prve jugoslovenske vlade. Izuzimajući Dalmaciju, na čelo svih drugih pomenutih institucija dovedeni su desni socijalisti (ministerijalisti). Same te činjenice trebalo je da budu garancija radničkoj klasi da će se njen položaj temeljno popraviti i da novouspostavljena vlast želi oživotvoriti ne samo nacionalne nego i socijalne težnje širokih narodnih masa. Time je radnička klasa trebalo da bude odvracena od samostalne revolucionarne klasne borbe za obaranje postojećeg društvenog poretka i uspostavljanje vlasti radnika i seljaka i upućena na klasnu saradnju i čekanje da njen položaj popravi vladajuća građanska klasa donošenjem boljeg i progresivnijeg socijalnog zakonodavstva.

Bez obzira na motive i kalkulacije vladajućih, u novostvorenoj Kraljevini SHS je došlo do izvesnog radikalizovanja postojećeg radničkog zakonodavstva. Pre svega, ostavljeni su na snazi svi zakonski propisi o zaštiti i osiguranju radnika iz predratnog perioda. Pod uticajem revolucionarnih zbivanja u svetu i iz straha da i Jugoslavija ne bude zahvaćena crvenim požarom pokrajinske vlade u zapadnim delovima zemlje prvih dana po završetku rata izvršile su opsežna poboljšanja tih propisa, izlazeći na taj način u susret mnogim zahtevima nezadovoljnih radnika i predupređujući ono najgore za sebe. Još u veće reforme obećavane kada se nova vlast bude stabilizovala, unutrašnji život zemlje sredio, a privreda ponovo oživila i normalizovala.

Najviše je u tome učinjeno u Sloveniji. U kratkom vremenskom razmaku od samo mesec i po dana (sredina decembra 1918 — kraj januara 1919) Pokrajinska vlada u Ljubljani je izdala naredbe o stvaranju državnih berzi za posredovanje rada, o materijalnom pomaganju nezaposlenih, o uvodenju osmočasovnog radnog vremena i o izborima radničkih poverenika. Uz to, bolje je organizovana i učinjena efikasnijom služba inspekcije rada. U toku nekoliko sledećih meseci te naredbe su minimalno proširivane, razjašnjavane i dopunjavanje u korist radnika, da bi zatim nastupio obrnuti proces. Zadržane su sve vrste predratnog osiguranja zaposlenih, a Pokrajinska vlada je uložila velika sredstva i trud da na mesto centrala (nosilaca osiguranja) koje su ostale u inostranstvu u samoj Sloveniji stvori nove nosioce raznih vrsta osiguranja zaposlenih i tako sačuva kontinuitet osiguranja. Svemtu tome treba dodati da je radničko zakonodavstvo u Sloveniji doslednije primenjivano u praksi nego u drugim jugoslovenskim pokrajinama.

Naša istoriografija je dosad uzimala u obzir brojne uzroke koji su doveli do toga da radnička klasa Slovenije relativno dugo ostane ograđena i izolovana od revolucionarnih strujanja u drugim delovima Jugoslavije i u Evropi (uticaj austrijske socijaldemokratije, jezičke prepreke, geografski položaj i drugo), a sada tim razlozima treba pridodati uticaj poboljšanog i upotpunjenog radničkog zakonodavstva i dobro organizovan zadrudni pokret. Naime, iako su nadnice najamnih radnika u Sloveniji bile veoma često manje nego u većini drugih delova Jugoslavije, a realna najamnina uopšte zaostajala za predratnom, slovenački radnici su to lakše podnosili jer su dobili kompenzaciju na drugoj strani. Imali su utisak da nisu prepušteni sami sebi, već da država brine o njima (radili su kraće, nisu bili prepušteni samovolji poslodavaca, ako ostanu bez posla, berze su im ga tražile, a za to vreme su dobijali izvesnu materijalnu potporu; zadruge su im uglavnom obezbeđivale dovoljne količine hrane i drugih neophodnih životnih potreba po pristupačnim cenama) i da je to samo početak jednog dugotrajnog procesa poboljšavanja njihovog opšteg položaja. Sve je to, uz sistematsku buržoasku propagandu i djelovanje reformistički nastrojenog partijskog i sindikalnog vođstva, relativno dugo odvlačilo slovenački proletarijat sa terena borbe za svoje istorijske klasne ciljeve, a navodilo ga na klasnu saradnju i stvarno apstiniranje od klasne borbe.

Naredbom bana u Hrvatskoj i Slavoniji je sredinom februara 1919. uvedeno osmočasovno radno vreme i radnički poverenici, a godinu dana kasnije počela je da funkcioniše u Zagrebu služba za posredovanje rada, ali u najprimitivnijem obliku i obimu. Neznatno je prošireno i poboljšano osiguranje bolesnih radnika. U Bosni i Hercegovini je u aprilu 1919. Pokrajinska vlada izdala naredbe o uvođenju osmočasovnog radnog vremena, radničkih poverenika, službe za posredovanje rada i o materijalnom pomaganju nezaposlenih radnika.

Srbija i Makedonija su izišle iz svetskog rata sa razorenom privredom i bez četvrtine svoje radne snage. Iako je veliki deo radnika i dalje bio mobilisan, ostali ili nisu mogli da pronađu zaposlenje ili su bili prinuđeni da rade pod najtežim uslovima, težim nego pre rata. Zaštitne odredbe *Zakona o radnjama* masovno su gazili poslodavci, a razne vrste osiguranja radnika i dalje su odlagane. Tek u junu 1919. u Beogradu je otvorena Središnja berza rada, a u Nišu je Mesna berza rada počela praktično delovati u januaru 1921. Njihov učinak je bio veoma mali. Pomaganje nezaposlenih radnika je vršeno neredovno (kada se dobije kredit) i nedovoljnim sumama. Makedonija, Kosovo, Sandžak i Crna Gora nisu imali nikakvih zakonskih propisa o zaštiti i osiguranju radnika sve do avgusta 1919. kada je i u tim oblastima (u Crnoj Gori samo na delu teritorije) formalno stavljen na snagu Ustav Srbije iz 1903. i svi drugi srpski zakoni, među njima i *Zakon o radnjama*. Time se nije ništa u praksi promenilo jer taj zakon nije dosledno primenjivan ni u Srbiji.

U toku prve dve i po godine po stvaranju Kraljevine SHS na čelu Ministarstva socijalne politike se promenilo nekoliko ministara različite partijsko-političke pripadnosti, ali je sačuvan kontinuitet i prvobitni pravac rada na polju socijalne politike. Po njihovoj direktivi rađeni su brojni nacrti i projekti zakona, uredaba, naredaba, statuta, pravilnika, i sličnih dokumenata iz raznih oblasti zaštite i osiguranja radnika. Često su sazivane ankete i na njih dovođen veliki broj stručnjaka i zastupnika interesa različitih klasa, slojeva,

profesija i ustanova, da bi se na njima pomenuti nacrti pretresli, obezbedio privid demokratičnosti u radu i našao put za pomirenje često dijametralno suprotnih interesa. U tome se nikada nije potpuno uspeo, te je odlučujuću reč imalo Ministarstvo socijalne politike. Ono se na takav korak veoma retko odlučivalo. Od svih nacрта zakonsku snagu je dobila samo *Uredba o uvođenju opšteg osmočasovnog radnog vremena* u celoj zemlji (u septembru 1919).

Izuzimajući Sloveniju, gde su svi pomenuti zakonski propisi dosta doledno primenjivani, u ostalim delovima zemlje oni najčešće nisu doveli ni do kakvih značajnijih konkretnih promena. Naime, tamo gde je radnička klasa bila brojna, dobro organizovana i borbena, uspela je da se izbori za uvođenje osmočasovnog radnog vremena i pre pojave odgovarajućih pokrajinskih i opštejugoslovenskih zakonskih propisa. Isto to (ali u manjoj meri) važi i za radničke poverenike, uz napomenu da su njih ponegde uspeali da nametnu svojim poslodavcima i radnici u Srbiji, Vojvodini, Dalmaciji i drugde, iako u tim delovima zemlje u razmatranom periodu nisu postojali nikakvi zakonski akti o radničkim poverenicima. Službom za posredovanje rada i pomaganje nezaposlenih mogli su da se koriste uglavnom samo zainteresovani koji su živeli u sedištu te službe, a broj takvih je izvan Slovenije bio mali. Na drugoj strani, neorganizovani ili slabo organizovani radnici nisu imali gotovo nikakve koristi od zakonskih akata kojima je regulisano radno vreme i izbor radničkih poverenika. Položaj radnika uopšte, a u tim okvirima doledno primenjivanje ili neprimenjivanje starih i novih zakonskih propisa o zaštiti zaposlenih, zavisio je pre svega od snage samih radnika. Tamo gde su radnici bili jaki, uspeali su da se izbore za bolje uslove rada i za veće beneficije od onih koje su im pokrajinske i državne vlasti obezbedile (npr. priznavanje sindikalnih organizacija, zapošljavanje samo preko sindikalne organizacije, priznavanje Prvog maja za praznik i sl.). U najvećem broju slučajeva zakonska aktivnost pokrajinskih vlasti i vlade Kraljevine SHS samo je sledila i sankcionisala postojeće stanje.

Za centralnu državnu vlast rad na radničkom zakonodavstvu je bio privlačniji sa stanovišta njegove unifikacije kao takve (jer ona teži gotovo celokupni život zemlje da učini jednoobraznim) nego zbog želje da se ono stvarno poboljša i radnicima pomogne. Budući da je u tom periodu zaista bilo veoma teško izjednačiti celokupno radničko zakonodavstvo u Jugoslaviji, ta je činjenica vladi poslužila kao dobro opravdanje da radnike velikog dela zemlje ostavi slabo zakonski zaštićenim i da u Srbiji, Kosovu, Makedoniji i Crnoj Gori ne uvede nikakvo osiguranje zaposlenih, a u Bosni i Hercegovini da ne uvede osiguranje u nesrećnim slučajevima.

Poslodavci i njihove organizacije nisu se u početku ni na koji način suprotstavljali poboljšanju radničkog zakonodavstva, mada su te promene vršene na njihov račun, jer su shvatili da privremene materijalne žrtve predstavljaju preduslov za trajno očuvanje privatnovlasničkog društva. Međutim, što je vreme više odmicalo, a državna vlast i njen aparat prinude se konsolidovali i jačali, poslodavci su postajali sve glasniji a njihov otpor jači. Karakteristično je u ovom slučaju da se poslodavci ne suprotstavljaju zahtevima radnika i radikalizovanju radničkog zakonodavstva u periodu kada su bili ekonomski stvarno iscrpeni i kada su njihove materijalne mogućnosti bile ograničene, a čine to u vreme kada se privreda počela sređivati i oživljavati. Poslodavačke komore i organizacije ponavljale su kao refren u čitavom me-

duratnom periodu krilaticu da je u Jugoslaviji »komunistički vetar prvih posleratnih godina doneo mnoge preuranjene odredbe socijalnih zakona, čiji tereti premašuju privredne snage zemlje«. Bez obzira na svoju partijsku i nacionalnu podvojenost, poslodavci su prema proletarijatu uglavnom činili jedinstveni front koji se složno odupirao svakom poboljšanju zaštite i osiguranja radnika. Njihovi argumenti su bili različiti, taktika dobro razrađena, a cilj isti. Najenergичnije su protiv radničkog zakonodavstva istupali poslodavci iz Srbije, pravdajući svoj odbijajući stav činjenicom da je privreda u istočnim delovima zemlje razorena u minulom ratu i da je prvo treba obnoviti, učiniti konkurentnom na jugoslovenskom i inostranom tržištu, pa tek onda pristupiti zaštiti i osiguranju radnika. Drugim rečima, oni su težili da gotovo beskonačno održe svoje radnike u ropskom položaju i da sve terete rata, obnove i podizanja privrede prebace na leđa zaposlenih. Naročito su u tome aktivne i borbene bile sitne zanatlije koje je od proletera delio samo kratak korak. Njihova težnja da se što brže obogate, steknu ekonomsku stabilnost i time izbegnu mogućnost proletarizacije i vraćanje na pozicije sa kojih su pošli mogla je da bude ostvarena samo neograničenom eksploatacijom radne snage i izbegavanjem svih izdataka za njenu zaštitu i osiguranje.

Poslodavci iz zapadnih jugoslovenskih pokrajina borili su se za iste uslove rada i privređivanja u celoj Jugoslaviji, što je u suštini značilo da u Sloveniji, Hrvatskoj, Dalmaciji i Vojvodini treba zadržati samo staro radničko zakonodavstvo (ili ga čak pogoršati i svesti na nivo zakonodavstva u Srbiji), dokle god privreda Srbije ne ojača i ne postane sposobna da ponese terete modernije zaštite i osiguranja radnika. Kada god su im prilike to dozvoljavale, složno su isturali ispred sebe poslodavce iz Srbije (koji imaju jače razloge protiv radničkog zakonodavstva) da im služe kao štit. Mada su polazne osnove i argumenti jugoslovenskih poslodavaca bile različite, pobude i krajnji cilj su im bili isti i imali su strogo klasni karakter — da se obnova privrede, proširena reprodukcija i akumulacija kapitala izvrše što brže pojačanom eksploatacijom radne snage.

Organi vlasti (državni i pokrajinski) kao najbolji reprezentanti interesa građanske klase i njeni zaštitnici bili su dalekovidniji od svoje baze. Poznajući bolje situaciju u svetu i zemlji, a naročito raspoloženje širokih narodnih masa, oni su u početku činili privremene nebitne ustupke da bi smirili masu i dobili u vremenu da učvrste aparat prinude i sačuvaju bitno — vlast. Kada su uspeli da preokrenu situaciju u svoju korist, nije im bilo teško da nametnu radnicima daleko teže uslove rada i plaćanja.

Iako ogorčena ratnim stradanjima i posleratnom bedom, pa zbog toga i zbog drugih razloga revolucionarno raspoložena radnička klasa Jugoslavije nije u tom periodu bila organizaciono, idejno-politički i akciono jedinstvena. Kad ovo kažemo, ne mislimo samo na njenu podeljenost na levicu, centar i desnicu. Nije bilo dovoljno jedinstvenosti i doslednosti u borbi ni u samoj levisi, kako u odnosu na krajnji cilj (osvajanje vlasti), tako i u odnosu na pojedine ograničene zadatke. Partija, sindikati i Radnička komora nisu raspolagali jedinstvenim usaglašenim programom iz oblasti radničkog zakonodavstva, pa zbog toga nisu ni vodili stalnu, zajedničku i upornu borbu za njegovo ostvarivanje. Njihove povremene krupnije akcije imale su više kampanjski karakter, zbog čega su im i rezultati bili polovični.

Navedenim i drugim slabostima radničke klase i ostalim pogodnostima obilato se koristila buržoazija, povremeno prelazila u protivnapade i nano-

sila udarce proletarijatu. Ukoliko se odnos snaga više menjao na štetu radnika, utoliko su ti udarci postajali češći, jači i dalekosežniji. Počelo se prikri-venom militarizacijom rudara i železničara početkom 1919. samo u Srbiji, nastavilo nasilnim gušenjem štrajkova rudara i železničara 1920. i otvorenom militarizacijom radnika tih dveju struka, a završilo donošenjem Obznane i Zakona o zaštiti države, kojima je revolucionarni radnički pokret prvo suspen-
dovan, zatim njegov partijski deo zabranjen, a sindikalni osakaćen i ones-
posobljen za ozbiljniju borbu. Karakteristično je u ovom slučaju da je drža-
va i kao aparat vladajuće klase i sama kao veliki poslodavac (čiji se interesi
poklapaju sa interesima privatnih poslodavaca) istupala kao njihova udarna
pesnica. U Jugoslaviji je sukob između rada i kapitala nosio pečat borbe iz-
među države i radništva zaposlenog u njenim preduzećima. Zahvaljujući to-
me, jugoslovenski kapitalisti (koji su izgubili većinu svojih pojedinačnih bor-
bi sa radnicima) mogli su sebi da uštede mnoge nove teške sukobe, žrtve i po-
raze, jer se od samog početka kapitalističke ofenzive sama država stavila na
njihovu stranu i omogućila im da bez velike muke dolaze do većeg profita
pojačanom eksploatacijom i pogoršavanjem uslova rada.

Uništavajući revolucionarne sindikate, Obznana je poslodavcima donela
više koristi nego što su to i najveći optimisti među njima očekivali od drža-
ve. Postali su tako reći svemoćni u odnosu na obespravljene proletarijat. Go-
tovo svaki ekonomski pokret radnika policija je gušila pod izgovorom da iza
njega stoje komunisti. Svoj novi položaj poslodavci su veoma brzo i maksimal-
no iskoristili, jer je nestalo straha od štrajkova i tarifnih pokreta. Za vrlo
kratko vreme su otkazani ili prosto pogaženi gotovo svi postojeći kolektivni
ugovori. Odbačene su ne samo one odredbe ugovora koje su im radnici sna-
gom svojih organizacija nametnuli već i one druge koje su izišle iz važe-
ćih naredaba i uredaba pokrajinskih vlada i centralne vlade (produženo rad-
no vreme, oborene nadnice, ukinuti radnički poverenici i smanjena ili ukinuta
mnoga druga prava radnika iz oblasti zaštite). U bespomoćan položaj prema
poslodavcima dospeli su ne samo članovi revolucionarnih sindikata već rad-
nička klasa u celini (a naročito neorganizovani radnici), jer su revolucionarni
sindikati bili moćna zaštitna brana od neobuzdane eksploatacije ne samo svo-
jih članova već cele radničke klase. Cilj vladajuće buržoazije nije bio samo
da politički onemogućí KPJ kao svog suparnika u borbi za vlast već da u
ekonomskoj borbi uništi otpornu snagu proletarijata. KPJ joj je smetala uto-
liko što je usmeravala i predvodila borbu revolucionarnog dela jugoslovenske
radničke klase. Dakle, neograničena eksploatacija proletarijata bio je jedan
od glavnih ciljeva Obznane i svih drugih iznimnih mera poduzimanih u jednom
dužem periodu protiv revolucionarne radničke klase.

U Ministarstvu socijalne politike su dve godine izrađivani i razmatrani
razni zakonski nacrti u korist radnika, a obnarodovana je i na snagu stupila
samo uredba o osmosatnom radnom vremenu. U novonastaloj situaciji pod
Obznanom isto Ministarstvo je vrlo brzo i po kratkom postupku (bez saziva-
nja anketa i konsultovanja zainteresovanih strana) produžilo radno vreme na
10 časova na dan u svim preduzećima koja zapošljavaju do 5 radnika. U prak-
si je većina radnika radila po 9, 10 i više časova na dan bez obzira na veliči-
nu i karakter preduzeća. Inspektori rada nisu mogli (ili nisu hteli) da nate-
raju poslodavce da primenjuju zakonske propise o zaštiti radnika, jer su i
sami dospeli na udar reakcije. Na taj način su radnici, istovremeno sa svojim

borbenim organizacijama, izgubili i najveći deo posleratnih tekovina, a u mnogo čemu su se našli u goreem položaju nego što su bili pre prvog svetskog rata.

SKRACENICE

AJ	— Arhiv Jugoslavije
BBB	— Banat, Bačka i Baranja
CRSVJ	— Centralno radničko sindikalno veće Jugoslavije
GRS	— Glavni radnički savez
IAB	— Istorijski arhiv Beograda
IA KPJ	— Istorijski arhiv Komunističke partije Jugoslavije
IO	— Izvršni odbor
JRB	— Javna berza rada
JSDS	— Jugoslovenska socijaldemokratska stranka
KPJ	— Komunistička partija Jugoslavije
MSP	— Ministarstvo socijalne politike
ORS	— Opći radnički savez
PNP	— Privremeno narodno predstavništvo
PTT	— Pošta, telefon, telegraf
SBAO	— Srpsko-bunjevački agitacioni odbor
SDSBIH	— Socijaldemokratska stranka Bosne i Hercegovine
SDSHIS	— Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije
SDSJ	— Socijaldemokratska stranka Jugoslavije
SRPJ(k)	— Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista)
SSDP	— Srpska socijaldemokratska partija
SSTRISJ	— Savez saobraćajnih i transportnih radnika i službenika Jugoslavije
ZA KPJ	— Zgodovinski arhiv Komunističke partije Jugoslavije

TOMA MILENKOVIC

PROVISIONAL LABOUR LEGISLATURE IN YUGOSLAVIA (from the end of World War I until the Vidovdan constitution)

Summary

The first forms of labour legislature in Yugoslav countries have appeared in the middle of the 19th century in Slovenia and Dalmatia, later on in Croatia and Slavonia, Vojvodina, Bosnia and Hercegovina, and finally in Serbia. With legal regulations the length of the working time was mainly limited to 10—12 hours a day, and the hygienic-technical protection at work was more or less precisely defined for adults, and especially for women and children. Further, the way of paying out the earnings, conducting of disputes between workers and employers, supervision of the execution of legal regulations about the protection of workers, etc. was also defined. In all Yugoslav regions of Austria-Hungary the insurance for workers both in case of illness and injury at work was introduced with the exception of Bosnia where only the health insurance existed. Because of the delay in passing the legal regulations (1910) and protracted wars, in Serbia the protection of workers was only partly realized. In Macedonia, Montenegro, Kosovo and Sandžak no regulations on the protection and insurance of workers.

In the course of the First World War the labour legislature in Yugoslav countries was not formally suspended but has practically regressed due to non-observance of its essential decrees. Thereby, the position of employees as a whole has worsened. War has sharpened the class relations, caused revolutionary stirrs, led to the breaking of capitalist chains and to the victory of the October socialist revolution in Russia. During the war and immediately after its ending the capitalist system experienced its worst crisis from which it pulled out by combining the use of force and giving temporary concessions to the working class.

Under the influence of international revolutionary stirrs and the movements of its own working class the ruling Yugoslav bourgeoisie had to offer provisional concessions to the proletariat in order to preserve its positions and to avert the revolution. When by the end of October and the beginning of November 1918 provisional regional governments were formed in the Yugoslav countries of the former Austria-Hungary they included commissions for social policy, and the central government included a Ministry of social policy (though the proletariat didn't ask for it) into whose leadership the right-wing socialists were brought (with the exception of Dalmatia). Thereby the working class was supposed to be averted from the independent revolutionary class struggle and brought on the path of inter-class cooperation.

Regardless of the motives of the ruling, in the newly created Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes a radicalization of inherited labour legislature occurred. First of all, all the previous regulations on workers' protection and insurance were kept in force and many new ones were passed. In Slovenia, soon a 8-hour working day was introduced and so were the workers' commissioners, educational employment offices, the prescribed material assistance for the unemployed workers, an upgraded social security and the work inspection was made more efficient. In Croatia too, an 8-hour working day was introduced as well as the workers' commissioners and a job agency of a most primitive form and volume. The workers' security was marginally upgraded. In Bosnia and Hercegovina the 8-hour working day, workers' commissioners, a job agency and material assistance for unemployed workers was introduced. In Banat, Bačka and Baranja only the 8-hour working day was introduced.

In Serbia, not only that there were no new or better legal acts for a long time in favour of the employees but even the regulations of the pre-war Law of businesses which in certain ways protected the workers were not observed. In Belgrade, only in the middle of 1919 a Central employment office was instituted, and in Niš by the end of 1920 the local employment office. Their task was to look for employment for workers and for the workforce for employers. Besides that, from time to time, they provided certain material help to the unemployed. However, their effect was minimal. Macedonia, Montenegro, Kosovo and Sandžak didn't have any regulations on the protection and the insurance of workers until August 1919 when the constitution and the laws of Serbia (among which the Law of businesses) came into force in these regions as well.

Until the middle of 1921 in the Ministry of social policy in Belgrade a great number of drafts and projects of laws, regulations, decrees, directives and other similar documents in various areas of the protection and insurance of workers were worked out. Often the consultations were arranged with the parties concerned as well as with experts on which these documents were examined. The consensus was never fully reached because the interests of workers and employers were usually diametrically opposite. Of all these drafts the only one that was passed as law was the decree on the introduction of the 8-hour working day in the whole country (September 1919).

With the exception of Slovenia, in other parts of Yugoslavia the legal regulations on the protection of workers were not consequently applied. Where the working class was numerous, well organized and militant these regulations were not only observed (regardless whether they were formally introduced) but the organizations have succeeded to win certain improvements that were not foreseen by any legal act. The working class literally enjoys as many rights as it had the power to win for itself, and later on, to guard. Unorganized or badly organized workers drew almost no benefit from the many positive legal regulations on workers' protection.

Making advances to the workers the state and the employers gradually strengthened their position and prepared themselves for a counter-strike in order to annihilate everything that they were forced to give away. From the brutal suppression of economic strikes through the use of the forces of the state, they passed on to the militarization of certain professions of workers (railwaymen and miners) and ended with the introduction of the Proclama-

tion and the Law of the Protection of the State, whereby the revolutionary trade unions were first incapacitated for serious struggle and then banned. The newly created conditions the employers utilized to their maximum. Very soon all collective contracts were revoked or simply broken. Rejected were even those articles of the contracts that followed the legal regulations of regional governments or the central government. Yugoslavia's working class was thrown open to unrestricted exploitation. In these circumstances the Ministry of social policy retracted its only all-yugoslav regulation on the 8-hour working day and enabled the prolongation of the working day to 10 or more hours a day for the majority of the workers.